

ВЕСЕЛ

ВЕСЬ МИР • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
EL MUNDO • 全世界 • ŚWIAT • SVĚT
UNIVERSUM • ВЪРЪТ • BOTANICA
विश्व • 世界 • N THẾ GIỚI
VÄRLDEN • ΟΛΟΣ
KOΣMOΣ • 世界 • DIE WELT
EL MUNDO • AT • SVĚT
UNIVERSUM • ВЪРЪТ • BOTANICA
विश्व • 世界 • N THẾ GIỚI
VÄRLDEN • ΟΛΟΣ
KOΣMOΣ • DE VERELD • DÜNYA • 世界

N10

1964

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ЖУРНАЛ «ВСЕСВІТ» НА 1965 РІК

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА:
на рік 7 крб. 20 коп.
на півроку 3 крб. 60 коп.
на 3 місяці 1 крб. 80 коп.
Ціна окремого номера журналу 60 коп.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ МІСЦЕВІ ВІДДІЛИ «СОЮЗ-ДРУКУ», ПОШТОВІ ФІЛІЇ, АГЕНТИ ЗВ'ЯЗКУ, ЛИСТОНОШІ ТА ГРОМАДСЬКІ УПОВНОВАЖЕНІ БЕЗ ОБМЕЖЕНЬ.

ГОТІВКОЮ ТА НА ВИПЛАТ.

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

ДО 20-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ.

НАВІЧНО ВІЛЬНА 3

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

СУЧАСНІ РУМУНСЬКІ ПОЕТИ 12

ВІКТОР ЄФТИМЮ. Руки. ДЕМОСТЕНЕ БОТЕЗ. Вітчизна моя. ЙОН БЕНУЦЕ. Воля. НІНА КАСІАН. Влада в руках народу.

ІВАН КЛІМА. Година мовчання. 14

І. Кліма (нар. 1931 р.) — талановитий чеський письменник, автор збірки оповідань «Бездоганний день» (1960 р.), нарисів про Словаччину «Між трьома кордонами» (1960 р.), літературного етюда про Карела Чапена.

Кліма часто виступає з цікавими полемічними есе на суспільно-політичні теми.

Роман «Година мовчання» відзначено першою премією видавництва «Ческословенски спісовател» за 1963 рік.

З останніх перекладів Максима Рипського. 76

СТАТТІ, НАРИСИ

І. ЗАСЛАВСЬКИЙ. Книжка в сірій палітурці. 81

Г. КОНОНЕНКО. Шевченко французькою мовою. 85

С. ВЕЛИКОВСЬКИЙ. Альбер Камю і його творчість. 106

Вміщуючи статтю С. Великовського, наш журнал вдрує звертається до творчості відомого французького романіста й драматурга Альбера Камю.

В розвідці О. Єввіної «За що одержав Нобелівську премію Альбер Камю?» (див. «Всесвіт» № 5 за 1959 р.) порушувалися передусім проблеми, пов'язані з політичним обличчям А. Камю.

В статті С. Великовського зроблено спробу розглянути цього складного й надзвичайно суперечливого письменника як художника.

Таким чином, обидві статті позначені певною однобічністю, але, взяті разом, вони повно й об'єктивно висвітлюють спрямованість творчості письменника й властиві їй протиріччя.

До статті С. Великовського додаються як ілюстрації уривки з твору Альбера Камю «Чума».

**«ВСЕСВІТ» ЗГАДУЄ,
«ВСЕСВІТ» НАГАДУЄ**

Справжня історія д'Артаньяна.

137

**ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. ЕРВІН ШТРИТТМАТТЕР. Оле Бін-
копп. АНН ФІЛІП. Час смутку. ПОЛІН ДЖОНСОН.
Вибрані поезії. М. М. ТАРНОВСЬКИЙ. В заокеанській
гуці.**

155

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЯ, РІЗНЕ

І. НЕДЯЛКОВ. Чудо на Балтиці	8
Українці в Канаді	78
Коралові рифи	88
О. ГОЛІКОВ. Під небом Карачі	92
«Золотий жилет»	96
Кінець операції «К»	98
Дзвін на Лайм-стріт	135
Під шум Ніагари	142
Троє з фортеці Шпандау	144
Обережно, «велике вухо»!	150
НАШІ ІНТЕРВ'Ю	89
МУДРІСТЬ НАРОДНА	90
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	100
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	146
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	152
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	90, 96, 97, 133, 134, 144, 145, 150, 151

Головний редактор О. І. Полторацький

**Відповідальний секретар
Н. А. Халемський**

**Художній редактор М. Я. Коваленко
Технічна редакція Є. Б. Борського**

Редакційна колегія:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський,
А. С. Кисіль, О. Є. Корнійчук,
К. З. Литвин, М. О. Лукаш, А. С. Малишко,
Л. С. Первомайський, Ю. К. Смолич,
М. О. Упеник, Т. К. Якимович.**

Вічна пам'ять героям, що віддали своє життя за свободу і незалежність Батьківщини!
З якої країни світу не приїздили б до Києва люди, всі вони вшановують пам'ять загиблих героїв. На фото ми бачимо угорську профспілкову делегацію біля пам'ятника Вічної слави.

Навічно вільна

Наче казковий птах Фенікс відродилися з попелу міста і села, заводи й фабрики, греблі і шахти України. Дипломати, акредитовані в Радянському Союзі, оглядають відбудовану гідроелектростанцію імені Леніна.

Чверть століття минуло відтоді, як західні області України воз'єдналися з рідною матір'ю своєю — Радянською Українською державою.

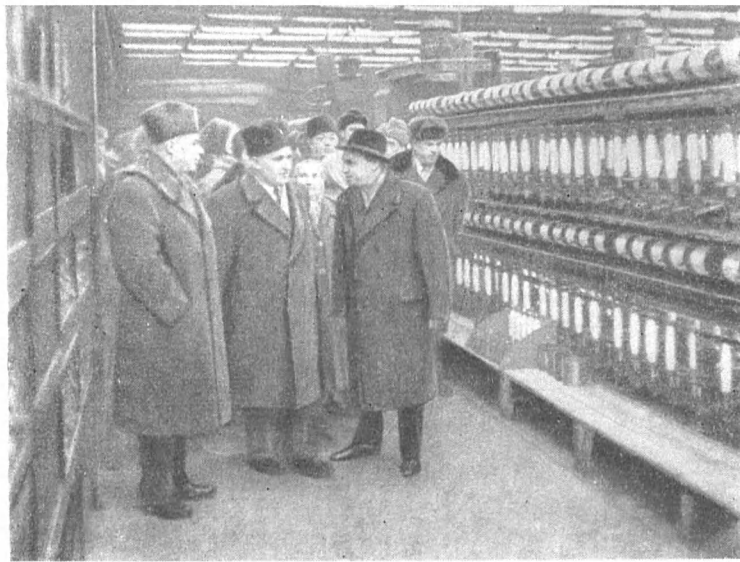
Широким кроком пішов весь український народ в єдиній дружній сім'ї радянських народів до світлого майбутнього.

Та фашистська навала змусила наші народи взятися за зброю, стати на захист рідної Батьківщини.

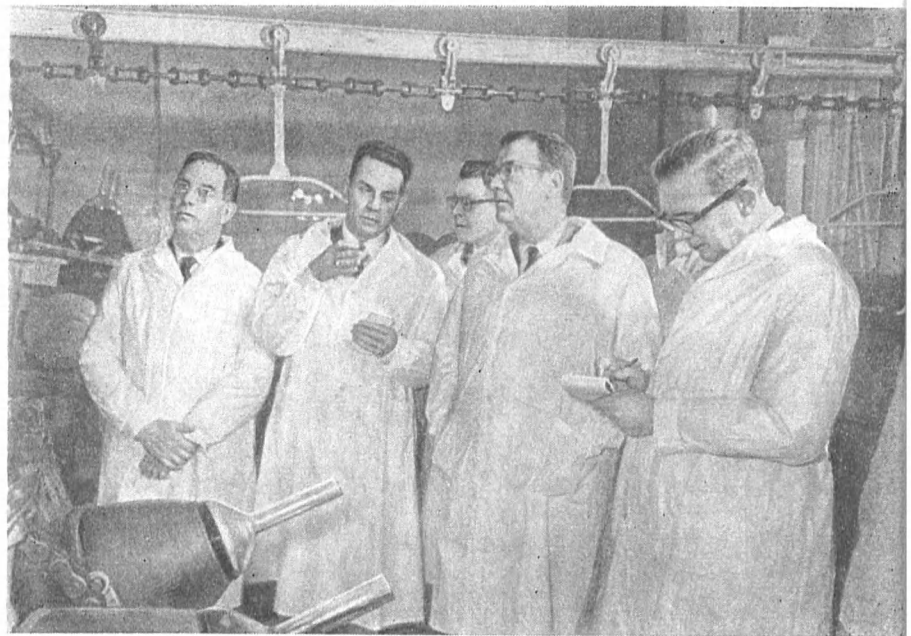
Двадцять років тому останнього живого німецько-фашистського загарбника з ганьбою було вигнано за священні кордони Української Радянської Соціалістичної Республіки. Мертві ж — залишилися назавжди в нашій землі, могили їхні поросли крапивою і чортополохом; залишки ворожих танків пішли на переплав, а розцяцьковані фашистськими знаками есесівські мундири — на пугала, лякати горобців. Найбільшою в світі військовою катастрофою закінчилася найнахабніша й найкривавіша, яку знала історія людства, авантюра, затіяна людоджерами ХХ століття, гітлерівськими оскаженілими псами, німецькими імперіалістами, носіями кривавої реакції, «рицарями» найчорнішої ночі, якою фашисти мріяли огорнути Європу, а за нею й весь світ.

Понад три роки точилася жорстока боротьба на українській землі. Жодна країна, крім соціалістичної, очевидно, не витримала б таких випробувань, які випали на нашу долю. Сотні міст і тисячі сіл було спалено й зрівняно з землею, мільйони українців убито або заслано в німецьку неволю. Знищено всю індустрію, зруйновано школи й бібліотеки, пограбовано музеї, висаджено в повітря старовинні споруди, спалено архіви; фашисти намагалися знищити не тільки сучасне, а й минуле — історію нашого народу. Вони воліли зробити з нашого народу тяглову силу, яка відрізнялася б від худоби хіба що вмінням розмовляти між собою та розуміти накази німецького пана.

Трирічна жорстока боротьба. Боротьба не на життя, а на смерть, в якій брали участь всі злиті в єдину сім'ю радянські народи, кінчилася перемогою. Індустріальний Харків, древній Київ, красуня Одеса, золотий Львів, вся українська земля від лісів Чернівщини й до чорноморського узбережжя,

Партійно-урядова делегація Народної Республіки Болгарії відвідала столицю України. Болгарські гості і керівники Комуністичної партії і уряду України на Київському комбінаті штучного волокна.

Ці американські промисловці і інженери, представники фірми «Дженерал електрик», «Мільванія», «Спрег» цікавляться продукцією Львівського телевізійного заводу.

З народним господарством республіки широко знайомилася індійська економічна делегація на чолі з міністром сталі, надр і палива Індії Свараном Сінгхом. Делегати побували в колгоспі імені Ілліча, Верхньо-Хортицького району, Запорізької області.

За свободу України віддали життя й сини братнього чехословацького народу. На могилу своїх полеглих земляків у Києві принесли квіти представники чехословацького Союзу борців проти фашизму.

від степів Донеччини й до карпатських зелених схилів стала навіки єдиною суверенною Українською Радянською Соціалістичною Республікою, невід'ємною частиною великої Країни Рад.

Давно відбудовано зруйновані міста й села. Колись сплюндровані поля дають високі врожаї. Квітне культура й мистецтво визволеної України, яка возз'єднала всі свої історичні землі в єдиній радянській державі. І сталося це лише завдяки непорушному Союзові Радянських Соціалістичних Республік, братерській допомозі всіх радянських народів, в сім'ї яких вона є повноправним членом. Погляньте на Україну сьогодні — з каскадом дніпровських гідроелектростанцій, з шахтами-велетнями, потужною металургійною і машинобудівною індустрією, ждановськими заводами.

Разом билися з ворогом, разом трудяться на фронтах мирного будівництва радянські і чехословацькі трудящі. На кордоні поблизу Ужгорода останній стик, що з'єднав радянську і чехословацьку дільниці нафтопроводу «Дружба», зварили Леонід Федоров і чех Авраам Крумов.

Запозичати багатющий досвід українців в будівництві народного господарства приїжджають люди з багатьох країн. Урядова делегація Монгольської Народної Республіки в одному з павільйонів Виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР.

Обмін думками між представниками різних країн дуже важливий фактор у справі збереження миру. Тут, в Ялті, в конференц-залі санаторію «Нижня Ореанда» зустрілися громадські діячі США і Радянського Союзу.

Побували на Україні і делегати далекої африканської країни Лівії. Жваво проходить розмова з дояркою колгоспу «Комуніст» Києво-Святошинського району Антоніною Терновою.

Гірники Франції з задоволенням оглянули донецькі шахти, обладнані сучасною технікою. Ось вони посміхаються з вагонів підземного трамваю на шахті ім. Челюскінців.

Гості з країн Африки і Азії на Дарницькому комбінаті штучного волокна.

З інтересом слухають працівники культури Німецької Демократичної Республіки розповідь керівника хору льонководів із села Кардани Овруцького району на Житомирщині.

На підприємствах України здобуває знання молодь з різних країн. Ці кубинські юнаки навчалися на Парквиському цукровому заводі Хмельницької області.

Працівники сільського господарства Румунської Народної Республіки побачили для себе багато корисного у колгоспників артілі імені Шевченка, Чернівецької області.

що найкрасивіша вулиця світу — Хрещатик, ще двадцять років тому лежала в страшних руїнах. Представники багатьох зарубіжних країн вчать в наших вищих школах і технікумах, набираючись знань та вміння.

Ми вміщуємо тут документальні свідоцтва — фотографії численних делегацій і туристських груп, які приїждять на українську землю, щоб познайомитися з її життям, історією, повоєнними досягненнями. Ми радо приймаємо всіх, хто з чистим серцем і дружніми почуттями приїжджає до нас, показуємо їм наше життя, не приховуючи досягнень, не криючись з недоліками, які ще не всі подолано. Ми знаємо — за нами правда, ми знаємо — чим більше один народ пізнаватиме інший, тим міцнішими ставатимуть позиції миру й дружби на всій земній кулі. Ми кажемо всім посланцям з інших країн:

— Дивіться, як швидко пододала наша українська земля небувалу розруху. Дослухайтеся до щасливого щebetу дітей, переймайте досвід нашого вільного життя. Україна наша так швидко відбудувалася й стала ще могутнішою тому, що її народ будує комунізм пліч-о-пліч з усіма народами могутнього Радянського Союзу. Хай же мир і дружба вічно пануватимуть на землі Радянської України, невіддільного члена великої багатонаціональної сім'ї народів Країни Рад.

Хай мир і дружба вічно пануватимуть у цілому світі!

Міністр освіти Данії Крістен Хельвег Петерсен цікавився постановкою народної освіти в нашій республіці. Побував він і у Київському державному університеті імені Шевченка, де ми його й бачимо в одній з лабораторій обчислювального центру.

Міцна дружба встановилася між трудящими Кіровоградської області та Толбухінського округу Народної Республіки Болгарії. Колгоспників артілі «Зоря комунізму» відвідали болгарські друзі.

Делегація Французької комуністичної партії на чолі з секретарем ЦК ФКП Роланом Леруа в гостях у гірників шахти № 3-біс міста Торез.

Столиця України Київ — великий культурний центр. Сюди приїжджають на гастролі митці з усіх кінців світу. Побував тут й американський співак Леон Бібб (перший ліворуч).

ЧУДО

НА БАЛТИЦІ

FRIEDEN

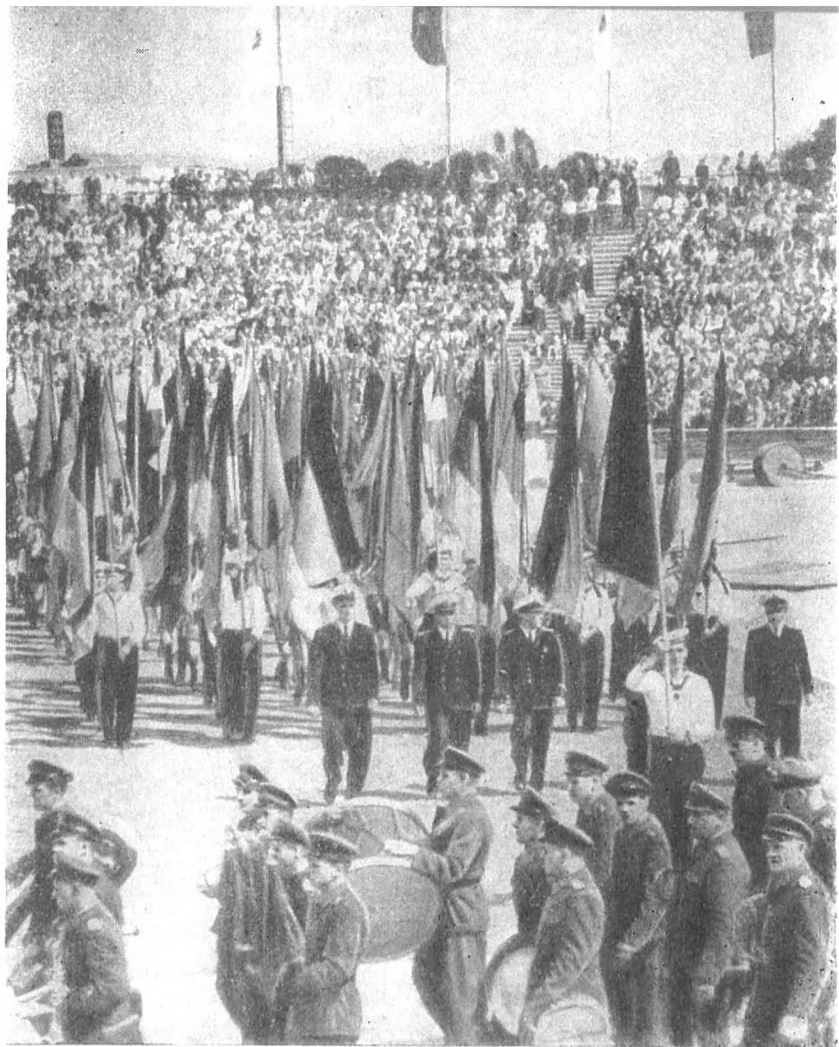
Колись по Німеччині ходив жарт, пущений свого часу «залізним канцлером» Бісмарком: «Якщо настане кінець світу, треба податися в Мекленбург. Там історія завжди запізнюється щонайменше на п'ятдесят років». Образливий, що й казати, жарт для жителів Мекленбургу, але було в ньому багато правди.

Минали роки, десятиріччя... На німецькому узбережжі Північного моря виростили великі міста, важливі центри суднобудування і заморської торгівлі. Гамбург став портом світового значення, Кіль — гігантською судноверф'ю. І тільки земля Мекленбург — німецьке узбережжя Балтики — залишалася глухою провінцією. Час, здавалося, обминав тихі сільця цього зеленого краю, вперто не хотів зазирнути в рибальські селища, що загубилися серед сірих піщаних дюн.

Над світом прокотилася зловісна буря другої світової війни, її останні грозові розкоти відшуміли і над Мекленбургом. На сході Німеччини, вперше за тисячолітню її історію, стали до влади робітники і селяни, які 7 жовтня 1949 року проголосили створення своєї трудової держави — Німецької Демократичної Республіки. Заповіти Маркса і Енгельса, їх мрії і передбачення почали втілюватися в життя на самій німецькій землі.

А Мекленбург? Знову поринув у своє сонне заціпеніння, відвернувшись від швидкого бігу історії? Мабуть ні, бо всім відомо, з якою чудодійною силою соціалізм вдихає життя навіть у безнадійні «ведмежі закутки». Але те, що сталося в Мекленбургу, вражає кожного, хто мав раніше хоч віддалену уяву про цей край.

Той давній жарт Бісмарка тепер нікого не ображає, навпаки, ним смішать кожного приїжджого, що бачить вперше вируюче, повнокровне життя німецької Прибалтики. Сьогодні через Мекленбург

Щороку влітку до Ростоку з'їжджаються представники всіх балтійських країн на традиційне свято дружби — «Тиждень миру».

проходить передній край боротьби за соціалізм, за розквіт робіничо-селянської німецької держави.

Паризька газета «Монд» якось назвала економічний розвиток НДР «чудом Сходу». Але чудом здається тільки щось незрозуміле, незбагненне, що невідомо звідки і як з'явилося на світ. А тут все ясно — прийшов до влади справж-

Молодь різних країн демонструє тут своє мистецтво.

ній господар, і його труд і воля створюють нове обличчя землі. Чи не найкраща до цього ілюстрація — Росток, місто-порт, місто-верф, гордість Мекленбургу і всієї нової Німеччини.

Раніше Росток був другорядною гаванню, куди заходили в основному тільки «трудівники моря» — балтійські рибалки. Горді океанські лайнери потрапляли сюди рідко — вони спорожнювали свої трюми в Гамбургу, який правив за морські ворота всієї Німеччини. Але новонародженій робіничо-селянській республіці потрібен був свій вихід у море. У неї не було ні великого флоту, ні великих портів. І одне і друге треба було створювати заново. І перш за все — флот.

Все доводилося починати спочатку. Адже до війни на територію нинішньої НДР припадало лише два проценти всього суднобудування Німеччини. Та й що тут вироблялося! Спритні ділки брати Ганс і Карл Крегер збудували поблизу Варнемюнде невеличку верф, на 40 робітників. Тут майстрували яхти і човни, а з початком війни переключилися на вигідне замовлення вермахту — ви-

робляли саперні плавучі засоби. І оце все.

Не будемо згадувати тепер весь той нелегкий шлях, пройдений суднобудівниками, всі ті труднощі і перешкоди, які вони подолали. Краще перенесімося відразу в сьогоднішній день і спробуємо подивитися очима моряка, який вперше приходить у Мекленбурзьку бухту і наближається до Варнемюнде і Ростока.

Ще далеко з моря він може орієнтуватися на порт по величезних кабельних кранах, які на 65 метрів здіймаються над «Варнов-верфт» і простяглися на сотні метрів вздовж узбережжя. Сталеві громадини нових суден терпляче погойдуються на хвилях, чекаючи моменту, коли будівельників змінять моряки і з капітанського містка пролунає команда «Повний вперед!»

«Варнов-верфт» у Варнемюнде, «Нептун-верфт» у Ростоку, «Фольксверфт» у Штральзунді, верф імені Матіаса Тезена у Вісмарі — тринадцять сучасних кораблебудівних заводів вирросло на балтійському узбережжі Німецької Демократичної Республіки, там, де 15 років тому були лише піски й болота.

А які чудові кораблі навчилися тут будувати за ці 15 років! Їх добре знають не тільки німецькі мореходи, а і в багатьох країнах світу. Справжню славу заслужили морські судна, виготовлені на верфях НДР, в Радянському Союзі, який є основним замовником для німецьких корабельників. Сотні риболовних траулерів, рефрижераторів, вуглевозів, вантажних суден, плавучих кранів, морських буксирів поповнили торговельний флот нашої країни. Справжнім комфортом, високими ходовими якостями відзначаються і пасажир-

ські лайнери, народжені в Ростоку або Вісмарі. Тут і білогруді крачені — річкові дизель-електроходи з маркою заводу імені Матіаса Тезена — півсотні їх мчать тепер хвилями Волги, Дніпра, Дону, Єнісею. І океанські гіганти, якими милуються жителі в портах різних широт. Такі, як наприклад «Литва», що служила недавно місцем міжнародної зустрічі журналістів з багатьох країн світу.

В цьому році радянську «прописку» одержить найбільший корабель з усіх споруджених раніше на верфях НДР — 19000-тонний пасажирський дизель-електроход «Іван Франко». Уявіть собі 11-поверховий будинок завдовжки майже 200 метрів, схожий формою на ракету. Такий «Іван Франко». Його одинадцять палуб з'єднані швидкісними ліфтами, затишні, зручні приміщення забезпечують майже «домашні» умови для 750 пасажирів у каютах першого і другого класу, а ще тут є 500 палубних місць і 220 — для командного і обслуговуючого персоналу. Отже, біля 1500 чоловік забезпечені максимальним комфортом. Цей корабель можна сміливо назвати плавучим курортом. На ньому — два басейни, один з них закривається прозорою пластмасою в холодну пору року, ресторан на 400 місць, кафе, кінотеатр, спортивний майданчик, солярії. А коли наш читач візьме в руки цей номер журналу, він уже знатиме з газетних повідомлень, що «Іван Франко» взяв курс на Одесу, маючи на борту наших німецьких друзів, які створили це прекрасне судно для Чорноморського пароплавства.

Такий шлях пройшли кораблебудівники з мекленбурзького узбережжя. З повним правом можуть вони пишатися тим, що, по-

Дитячий садок у новому робітничому селищі.

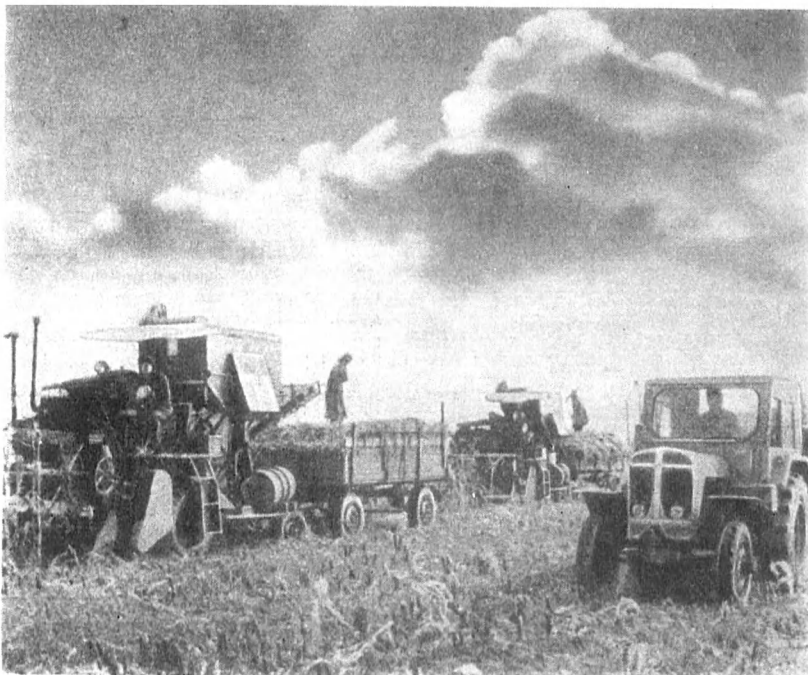
чавши на голому місці, вивели свою республіку на шосте місце в світі по виробництву морських суден, поступаючись лише Японії, Радянському Союзу, Англії, США і ФРН.

Один показник — але як багато він міг би розповісти.

І про те, що з зростанням флоту росли й нові порти в Ростоку, Штральзунді, Вісмарі. Нова ростокська гавань, будівництво якої незабаром повністю завершиться, стала великим морським портом, який за рівнем механізації вантажно-розвантажувальних робіт є найбільш сучасним у світі. Його вантажооборот становить 7 мільйонів тонн на рік. За цією цифрою — апатити, вугілля, ліс, машини з СРСР, цукор з Куби, добрива з Голландії, фрукти з Африки, риба з Ісландії, прокат з Англії. За цими цифрами — верстати, оптика, сільськогосподарські машини, калійні солі, кабелі та інші вироби промисловості Німецької Демократичної Республіки, що експортуються в десятки країн світу.

Розповість він, той показник, і про те, що розквіт суднобудування може служити також свідченням величезного піднесення всієї економіки НДР. Адже у створенні сучасного теплохода беруть участь сотні підприємств, від металургійних і хімічних заводів до меблевих фабрик. І коли ми говоримо, що Німецька Демократична Республіка стала великою морською

Мекленбург зберіг своє значення великої житниці. Але тепер на його родючих землях збирають врожай селяни, об'єднані у сільськогосподарські кооперативи.

державою, то ми неодмінно згадуємо, що ця країна з населенням всього лише 17,2 мільйона чоловік, займає друге місце в світі після США по випуску хімічних продуктів на душу населення, друге місце в Європі після Англії по виробництву електроенергії, перше місце в світі по видобутку бурого вугілля. Німецька Демократична Республіка — одна з десяти най-

Це теж ознака нового на німецькій землі: санаторії для трудівників.

більш індустріально розвинених країн світу. На цьому міцному фундаменті й базуються успіхи кораблебудування в НДР, які одночасно розцінюються і друзями і недругами, як «чудо на Балтиці».

Але сьогоднішній Мекленбург — це не тільки колиска «орачів моря». Тепер його все частіше називають і «краєм нафти». Так, не дивуйтеся, саме нафти, хоч всі довідники, які потрапляли досі у ваші руки, стверджували, що в НДР «промислових родовищ нафти немає».

Багато років у Штральзунді безроздільно панували рибалки і суднобудівники. А нині його жителі звикли до того, що серед моряцьких зойдвесток діловито снують білі пластмасові шлеми нафтовиків, людей нової тут професії, які недалеко від Штральзунда, в Рейнкенхагені, добувають «чорне золото» землі. Тут, серед дюн і ярів, за два роки виросло селище розвідників нафти. Яскраво-жовті плями житлових будинків і червоні резервуари нафтосховищ вимальовуються на фоні похмурого неба.

Коли в 1959 році уряд НДР звернувся до Радянського Союзу з проханням допомоги в пошуках нафти, дехто поставився до цього

скептично. Адже в свій час капіталісти вели тут розвідку багатьох років, але безуспішно.

Радянські і німецькі спеціалісти старанно вивчили всі матеріали попередніх досліджень. Висновок був несподіваний: пошуки треба перенести на північ, в райони, які вважалися цілком безперспективними. І ось — перший успіх! 22 березня 1961 року в Рейнкенхагені забив потужний нафтовий фонтан. НДР одержала свою першу промислову нафту. З того часу в Мекленбургу були пробурені ще десятки свердловин. Може, це надто сміливо, але розвідники вірять: тут, на березі Балтійського моря, виросте в майбутньому німецьке Баку!

Ось який сьогодні Мекленбург, край, розбуджений молотом і циркулем, знаряддями, що по праву займають почесне місце в державному гербі республіки німецьких робітників і селян. Сьогодні ніхто не порадить шукати тут затишку тим, хто хоче втекти від історії. Довгий час вона приходила в цей край з запізненням, а тепер, наче надолужуючи програне, ринула вперед, семимильними кроками, по широкому і прямому шляху, ім'я якому — соціалізм.

І. НЕДЯЛКОВ

Багато чудових місць є тут для недільного відпочинку.

Над синім плесом Сушиці-ріки
чорніє ліс, укутаний хмариною,
з шипшиною,
зозулями,
ожиною,
він сипле спілі ягоди у кошики.

А в Яссах є будиночок старий,
навкруг цвітуть лілеї і півонії,
там пізнавав я глибину симфонії,
там вперше я любов свою зустрів.

На кладовищі десь
безсмертник пахне гірко,
і липи нахилились до землі.

Там загубилась у вечірній млі,
травою поросла
батьків моїх могилка.

А нині виплеснула променем весна,
людина трудиться: оре і сіє.
І журавлі летять за весновієм,
їм до вподоби мила сторона.

Тут я родився, звідси вилітав,
як рання птиця, що стає на крила.
О рідна земле, ти навічно мила,
живуть, красуються мої літа.

ЙОН БЕНУЦЕ

ВОЛЯ

Не зробив я ніякого злочину,
а тривога будила мене щоночі, —
ворог прийшов осліпить мої очі.

Та в Серпні, коли золотиться зоря
і прохолоду цідить земля,
прийшла до мене кохана моя.

— Як ім'я твоє?
— Свобода!

Свобода, як зоря, прийшла.

НІНА КАСІАН

ВЛАДА В РУКАХ НАРОДУ

Я нічого не втратила,
окрім тіней шибениці
на стіні мого будинку,
окрім слідів ненависті
на моїх жіночих плечах,
окрім знуцання
над моїми поезіями.

Я нічого не втратила,
окрім жахливого вітру
в деревах моїх нервів,

окрім сліпої птиці самотності,
окрім розуму і божевілля.

Я нічого не втратила,
окрім холодних шрамів ярма
на зігнутій шії.

Зате знайшла, побачила
Новий світ.

*З румунської перекладає Микола
СИНГАІВСЬКИЙ та Йосип ФЕЛЬДШТЕЙН*

ГОДИНА МОВЧАННЯ

РОМАН

Малюнки О. Овчинникової.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЛАБОРЕЦЬКИЙ

1.

Над водою тонким шаром слалася холодна пара. Холоші в чоловіків були високо заковані, по їхніх голих стегнах стікали краплини крижаної води, яких вони не мали як витерти, бо обома руками тягли сіть. Чоловіки заплутувалися ногами в затоплених кущах, шпорталися у водоріях, тремтіли од холоду й кляли все на світі.

Мольнар ішов попереду. Він був річковим сторожем: стеріг річку, дглядав дамбу, що була ген під лісом, фіксував рівень води, а коли річка й канал, як оце зараз, виходили з берегів і риба паслася на просторах пасовиськах, відшукував, куди вона заблукалася, щоб люди могли спіймати її у свої сіті. Інколи Мольнар гримав на людей, але вони все одно любили його, бо він ніколи не втрачав веселого настрою, хоч би життя не знати як допікало йому. Та останньої пори він теж перестав жартувати; на російському фронті загинув його старший син, а дружина все частіше почала слабувати. Мольнар раптово постарів, страшенно схуд, і лише очі весело поблискували на його лиці, але й вони іноді затуманювалися тривалим смутком.

Сіть раптом напнулася. Мольнар нахилився, намацав у воді кілочок і швидко почав прив'язувати до нього сіть.

Хтось здалеку покликав його, але він навіть не озирнувся. Від рухів його рук на поверхні води розбігалися спокійні кола, вода ліниво текла крізь вічка сіті.

Шеман, який ішов трохи осторонь, крикнув:

— Тебе кличе Павел. Каже, щоб ти йшов додому!

Мольнар злякався, але тут же спробував відігнати від себе страх. Це було б уже надто: влітку син, а тепер дружина.

— Нічого страшного, — мовив він угорос. — Напевно, приїхав старий барон і запросив мене до себе на обід!

Шеман зареготав, а Мольнар квапливо почав зав'язувати останній вузол. Зав'язавши, він побрів уздовж натягнутої сіті так швидко, як лише міг.

— То ти там хоч як слід пообідай! — гукнув йому вслід Шеман.

Дружина цілу ніч плакала, стогнала од болю, але вранці затихла; це, напевно, була добра прикмета.

На березі старий швидко опустив холоші штанів.

— Прийшов Лаборецький і послав мене по тебе, — сказав йому син, худий і високий, як на свої тринадцять років, хлопець.

— Як мама? — запитав Мольнар. — Не плакала?

— Молилася!

— Ага.

Йому здалося, що син хоче ще щось додати. Іноді хлопець тривожив його своєю мовчанкою. Старший син Віло, якого вже не було серед живих, не тривожив його ніколи, бо був його вдачі; вони майже у всьому були подібні один до одного, і він знав сина, як самого себе. А Павел іноді здавав-

ся йому зовсім чужим: хлопець ніколи не сміявся, цілими годинами мовчав, і якось у голові в Мольнара майнула дивна думка, що син весь час із кимось уявно розмовляв, бо з лица у нього майже не сходила неспівна усмішка.

— Про що ти думаєш?

— Про Віла, — відказав Павел. — Уявляю собі, як він там лежить.

— Не смій про це думати!

— Незадовго до свого від'їзду він пообіцяв мені гармонію! — озвався хлопець, а потім додав: — Кажуть, що після смерті людина весь час чує музику. А я гадаю, що її обступає суцільна тиша.

Вони йшли єдиною широкою вулицею, обабіч якої розкинулися невеличкі хатини з лелечими гніздами на замшілих дахах; над криницями на подвір'ях, відгороджених одне від одного тином, здіймалися височенні журавлі.

Їхня хатина стояла край села, до річки од неї було три хвилини ходьби; коли річка виходила з берегів, вода сягала аж до середнього з п'яти східців, що вели до кухні.

— Почекай надворі, — сказав батько.

В кухоньці стояв Лаборецький; цей дивний чоловік завжди здавався кремезнішим, ніж був насправді, бо ніколи не скидав свого кожуха з овечої шкури; голова його теж видавалася більшою — цьому сприяла кучма сивого волосся і пишна руда борода.

— Прийшов оглянути твою жінку, — мовив Лаборецький. — Як ти їй просив.

Він не був лікарем, але довгі роки прожив у Канаді, в закинутих таборах лісорубів, де кожен був кухарем, кравцем та лікарем водночас, і там навчився перев'язувати рани, готувати індійські бальзами та мазі, а також розрізняти легкі хвороби од тих, що передували смерті.

— Твоя жінка помре!

Мольнарові перехопило подих. Він не міг у це повірити: адже жінка ані на виду не змінилася, ані кров'ю не харкала, ані кашель її не мучив.

— Ти ж міг би принести якийсь лік і змастити їй живіт... якщо в неї так болить.

— Біль угамується, — відказав Лаборецький. — Наближається кінець. Звари маківок, їй од них трохи полегшає.

— І вже нема нічого такого... щоб вона могла ще жити? — прошепотів Мольнар, нарешті все зрозумівши. — Все це та війна, — забідкався він. — І вода. Стільки лиха натерпілися од неї.

Старий кивнув головою і подумав: «Люди завжди шукають, на що б їм звалити вину, замість того, щоб згадати про власні гріхи».

— Торік забрала з лугу все сіно й зосталася там до самих морозів. Корову довелося продати.

— Ти рідного сина послав на фронт! — урвав його Лаборецький. — Дозволив йому йти воювати!

Мольнар відвернувся до вікна; до горла йому підкотився гіркий клубок: він же ніколи не кривдив, під час дощів цілими ночами ходив понад річкою, щоб у разі небезпеки попередити людей, нікому не бажав зла. Чому ж Лаборецький докоряє йому за сина? Адже хлопця забрали силоміць. Він випровадив його зі слізьми на очах.

— Його вбито, — промовив Мольнар, не повертаючи голови. — Не згадуй більше про нього.

— Смерть сліпа, — відповів Лаборецький. — Ти посилаєш її проти братів, але очей у неї нема, і вона замість них приходиться до тебе. — Він повільно рушив до дверей. — Звірина — й та хоче жити, — вів старий далі патетично, — і плаче, відчуваючи, що наближається її кінець. Я бачив мисливця, на очах якого забриніли сльози, коли він устрелив лосицю. Лиш людину заб'єш і не плачеш.

Павел сидів на цямрині криниці, дивився в далечінь, де виднілося підніжжя гір, і всміхався. Помітивши, що Лаборецький вийшов з хати, хлопець відчинив низеньку хвіртку, а коли старий проходив повз нього, пошепки спитав:

— Можна принести вам завтра рибу?

Старий нічого не відповів і повільно пішов розгрузою вулицею, обабіч якої в канавах стояла вода.

2.

Зайшла ніч; поринувши в темряву спало село, оточене з усіх боків водою. Павел Мольнар квапливо йшов сільською вулицею, розбиваючи босими ногами дзеркальця калюж. Посеред села вулиця круто звернула праворуч, і там Павела наздогнав Міхал Шеман, на рік старший за нього, однак нижчий на цілу голову. Міхал був рудий, весь у ластовинні й з чиряками навколо носа. Хлопці завжди з нього сміялися, анітрохи не поважали його, бо він ніколи не мав своєї думки, а тільки повторював те, що чув од інших. Однак, ідучи по рибу, вони брали його з собою — так хотів Йожка Баняш, якому подобалася повага, що її Міхал демонстративно виявляв до нього.

Йожка Баняш чекав на них під батьковим шинком.

— Швидше, дітки! — нетерпляче прошепотів він.

Під носом у нього вже засіялися вусики, але голос ще залишався високий, скрипучий і неприємний. Він був старший за Павела та Міхала і зневажливо ставився до них. Павел і Міхал ходили красти рибу від скрути, а Йожка — тому, що це йому подобалося; тих кілька гелерів, які діставалися йому за продану Лаборецькому рибу, він давав хлопцям, щоб купили пачку сигарет, хоч і так міг поцупити їх у батька під прилавком.

— Учора ми з батьком їздили по пиво. Бачили, як ешелон віз танки. Щонайменше сто! І збиті літаки.

Він сказав це для того, аби Павел і Міхал знали, що він був у місті, тим часом як вони вже цілий рік і носа не витикають із села.

З боку високої темної споруди замка назустріч їм ішла якась біла постать. Хлопці принишкли під тином, але по тому впізнали її й рвучко стрибнули перед неї на дорогу.

Адам — перший чоловік,
перший чоловік,
Ходить с...ти у потік, —

заспівав Шеман.

Адам підвів голову, і на його зарослому обличчі блиснули білки очей.

— Ви коні непідковані, — і вицирив білі зуби. — Ви труби ієрихонські, ви справжні ведмеді! — Раптом Адам упізнав Павела Мольнара. — Що робить твій татко? — прохрипів він. — Вартує, приятель? Хай вартує водичку, бо вона б нас усіх забрала.

Дорога обірвалася одразу ж за замком; далі хлопці побрели мілкою водою, в якій відбивалося місячне небо. Кущі, які хиталися у воді, здалеку були схожі на темні постаті, над плесом річки тихо гойдалося тонке гілля вільшини, шумів очерет; з гущавини злякано злетіли качки, і лопіт їхніх крил розірвав нічну тишу.

Вода дедалі глибшала, низькому Шеману вона сягала вже до пояса. Нарешті Павел намацав легкі поплавки, які тримали сить. Хлопці зупинилися. Йожка Баняш розстебнув сорочку, — навколо пояса в нього був обмотаний мішок, — потім подав друзям довгі заржавілі ножі.

Хлопці чули, як тихо плещеться риба, що застрягла у вічках сіті, і їхнє збудження зросло.

— Швидко, не баріться!

Павел і Міхал наосліп намацували вічка сіті, вічка м'яко тріскали під ножем, і звільнена риба швидко запливала в наставлений мішок.

— Досить, — сказав Йожка і, крутнувши кілька разів мішком, подав його Мольнарові. — На — і як завжди.

Половина виручки за рибу належала йому.

Поруч скрикнула очеретянка, дико заскрекотіли жаби, і хлопці кинулись бігти по розгрузлім насипу.

3.

Рибу хлопці продавали старому Лаборецькому, і щоразу її до нього носив Павел — когось іншого той навіть на поріг не пустив би. Лаборецький і хатину свою поставив так, щоб її не видно було ані з села, ані зі шляху. До села він ходив дуже рідко, тільки тоді, коли його кликали до хворого, та й то не до кожного. В костьолі Лаборецький теж не бував — у Канаді він вступив до якоїсь секти, в якій кожен віруючий сам міг бути для себе священиком і кожен міг тлумачити святе письмо по-своєму, але над усіма заповідями ставилася одна: «Не убий!»

Повернувшись із Канади, Лаборецький кілька років пас сільську череду. Якось у Пушкарів ніяк не могла отелитися корова; покликали ветеринара. Той обмацав теля з усіх боків і сказав:

— Якась потвора, їдьте до різника, поки ще не пізно.

Пушкарі ніяк не могли змиритися з думкою, що їм доведеться втратити свою єдину корову. І тут хтось раптом згадав про Лаборецького.

Старий прийшов в овечому кожусі, якого не скидав ні влітку, ні взимку.

— Потвора, кажете? — здивувався він і, помивши руки, підійшов до корови, що сумно мукала.

Під хлівом зібралось майже півсела, — чимало людей набилося й досередини, — і всі стежили за кожним його порухом.

Лаборецький сягнув рукою корові в лono.

— Ого! — вигукнув він. — Справді має дві голови!

Якусь мить подумавши, старий звелів принести кілька ножів. Він вибрав найбільш підходящий — з довгим руків'ям та коротким вістря́м і, потримавши трохи лезо над полум'ям, розпочав довгу й тяжку операцію в лоні корови.

Минуло дві години, поки, нарешті, він вийняв закривавлену потворну частину другої телячої голови; весь цей час чувся болісний стогін і тяжке дихання змученої худобини.

Коли операція скінчилася і теля вийшло з корови, навколо почувлися здивовані голоси. Лаборецький помив руки, випив чарку горілки й пішов додому. Про цю операцію в

селі ще довго потім говорили й кликали його до заслаблї худоби та людей.

Але тепер Лаборецький лікував дуже рідко, місця пастуха також не домагався вже чимало років. Жив він із того, що ловив рибу й плекав бджіл; з меду варив самогонку, на яку в місті мав постійних покупців.

Лаборецький був уже дуже старий, і перед очима в нього часто поставало минуле. Він сидів під хатою на дерев'яному стільці, якого сам колись змайстрував і оздобив різьбленими квітами; сонце повільно прогрівало його овечий кожух. Лаборецький знову чув гупання сокир, що долинали здалини, бачив безмежну гладінь озера Абітібі, синього під промінням полудневого сонця і вкритого кригою взимку, разом з приятелем Гаррі гнався за білою лосицею, а потім, коли вона лежала на білому снігу, який потроху танув від тепла, що виходило з її тіла, помічав на очах Гаррі сльози.

— Так, так, — бурмотів він собі під ніс, — за звіриною потрапили плакати, а за людиною ні...

Потім старий уставав і йшов до кімнати, де в сутіні пахли дикі трави — жовтець та живокіст, дрік та собаче мило, — і тихо дрімало п'ять кішок.

Лампу Лаборецький не світив ніколи, навіть у зимові вечори, але спав мало — лежав з розплющеними очима у дерев'яному ліжку, накрившись кожухом, і думав про людей, про те, що було б, якби усі відмовилися взяти в руки зброю й стріляти один в одного, а сам уявляв себе в образі апостола, що сповіщає людям боже послання про любов та братерство, бачив, як він крокує в одіянні пустельника од міста до міста й виганяє з храмів священиків, котрі ще й сьогодні благословляють зброю. З людьми у контакт він вступав рідко й інколи цілими днями не впускав нікого до хати, а іноді приймав захожих смаженою рибою, картоплею або свіжим медом і слухав розповіді про світ, про війну та події на фронтах. Так він дізнавався про все, що тільки можна було, а також про хлопців, яких десь у холодних степах доконала війна, котра була абсолютним безглуздям і не могла принести нічого, окрім страждань, ані їм, ані їхньому народові. Проте він не шкодував їм, бо вони самі були винні у своїй смерті: підняли зброю проти людини, а смерть, як відомо, не перебирає.

Люди не розуміли його філософії. Для них війна була лихом, яке впало на їхні голови, наче буря, і вони були проти неї безсилі.

Лаборецький гордував людьми; він охочіше розмовляв сам з собою або з Моль-

наровим сином, який слухав його ідеї, наче якесь одкровення.

— Ти знову приніс рибу! — Минулу ніч він спав дуже погано: все його старече тіло ломило від сирості. — Спусти її у воду, — звелів він хлопцеві. — На ринок я піду ажень з неділі.

Лаборецький зрадив не з того, що хлопець приніс рибу, його втішив сам прихід Павела. Безсонна ніч пробудила в ньому чимало думок, і він був радий, що матиме з ким ними поділитися.

— Щось ти кепсько виглядаєш, хлопчику! Візьми на полиці меду й трохи підкріпся!

Павел простяг до полиці руку: глиняний глечик з медом стояв на своєму звичному місці.

Старий відкрояв йому скибку чорного хліба й повагом провадив далі:

— Ми всі стали слугами речей. Люди думають собі: що в цьому поганого? Але вони не знають, що не можуть бути власниками речей і водночас зостатися божими дітьми. Речі позбавлять тебе свободи. Одного разу тебе викличуть і тицьнуть до рук гвинтівку: «Стріляй у своїх братів!». Ти здивуєшся: «Що вони мені зробили?» — «Хочуть одібрати в тебе твої речі!»

Павел тим часом задоволено наминав хліб з медом і думав про своє: про брата, який загинув десь далеко, про те, як, прощаючись, він обіцяв привезти йому гармонію; зараз він десь лежить мертвий, і під головою в нього камінь, твердий камінь з гострим ребром.

Від цієї картини очі його широко розплющилися, в горлі пересохло.

— Запам'ятай собі, — вів далі старий Лаборецький, — все, що ти робиш, мусить служити нашому владіці й людині, яку він сотворив за своєю подобою, а не за подобою речей! Людині потрібне лише життя, повітря і воля. Як сарні, лисиці або дикій гусці...

Старий знову почав оповідати, як і чимало разів до цього, про полювання на замерзлому озері Абітібі, про вбивство в таборі лісорубів та про ярмарок у Морандо, куди на невисоких гнідих конях приїжджали індійці, про хмарочоси в Торонто, де можна було купити всяку всячину, про дім речей, де люди по жменьці продавали свою свободу й збиралися служити цим речам.

А хлопець слухав, дивився на яскравий вогонь у грубці, повільно жував хліб і уявляв собі великі озера, ще більше води, ніж бачив будь-коли взагалі, а також море, великі хвилі та рибу, значно більшу за ту, яку йому коли-небудь доводилося бачити, рибу з дивовижними головами і рибу білу, наче цвіт левкою, рибу з бузковою головою та жов-

тими зубами, схожими на кукурудзяні зерна. І дельфінів. У морі, напевно, було все, Павел силкувався уявити собі море, а також те, як він пливе на високій хвилі, що несе його все далі й далі, аж до острова, де ростуть цукрові пальми й по піску походжають довгошиї птахи.

На обід Лаборецький витяг із криниці одну рибу, відтяв їй голову і довгим ножем розпорів живіт. Риба все ще тріпалася.

— Бідолашна риба теж хоче жити, — пробурмотів він. — А ми вбиваємо її лиш тому, що голодні.

Старий посипав рибу сіллю та кмином і заходився смажити її на почорнілій сковороді; в кімнаті запахло теплою рибою.

Лаборецький згадав матір Павела, яка зараз, певно, вже вмирала, і подумав про те, що біль, очевидно, навіки засинає разом з людиною, яку він убиває.

— Тобі треба йти додому, хлопчику, твоя мати покидає тебе і хоче з тобою попрощатися.

Хлопець нічого не розумів. Лаборецький поставив на стіл сковорідку, і вони обидва почали їсти рибу з сіллю та кмином. Потім старий мовив:

— Наступного вівторка я повезу до міста вашу рибу. Можеш іти зі мною, як хочеш.

Коли хлопець пішов, старий стомлено сів на стілець і знову згадав про Мольнаріву, яка доживала останні хвилини; чужа смерть і біль уже не вражали його, але він намагався зрозуміти, чому людина терпить такі страждання. І повторював, як завжди, що причина цього — ненависть, те, що людина підняла зброю на людину й що треба було б примусити людей кинути рушницю і побрататися. Але хто ж їх до цього примусить, коли священикв підкупив сатана, переодягнений в уніформу, коли весь світ дозволив себе підкупити?

4.

Болото розбризкувалося з-під черевиків, попереду йшли священик і прислужники, за ними четверо чоловіків несли труну з нещасною Мольнаровою; за труною йшов Мольнар та його син, а слідом за ними — все село в чорних хустках та заболочених черевиках.

Павел Мольнар уперше в житті так близько бачив смерть. Правда, брат його теж загинув, але хлопець уявляв собі, що він десь лежить, поринувши в глибокий сон, а під головою в нього камінь; тепер же він зрозумів, що смерть — це застигли очі й уста, аб-

солютна байдужість до людського плачу, шепоту й благань.

Хлопець подивився на батька, який завжди, навіть у найтяжчу хвилину, вмів знайти якусь надію й навіть усміхнутися. Але той не звертав на нього уваги, думав про свою дружину, про давно забуті ночі, і йому стало жаль, що вони так швидко минули й що він дав дружині за життя так мало радості. Вона швидко постаріла, може, од хвороби, може, од роботи, а може, й од горя, коли кілька років тому померла їхня донька. Вона варила йому їсти, прала білизну й доїла козу — тепер він змушений буде робити все сам, бо навряд чи хто це за нього зробить. Він поклав долоню хлопцеві на плече, а коли син звів на нього свої очі, спробував усміхнутися; хлопець зайшовся плачем.

Процесія зупинилася на тому місці, яке вважалось кладовищем. Воно не було огорожене навіть тином. Рядами тут стояли похилені хрести, а посеред них височіла столітня ялина, єдина на всю околицю, самотня, як і ті, що під нею спочивали.

Гробар насилу викопав могилу. В ній стояла вода.

Хоч домовину опускали дуже обережно, вода бризнула високо вгору й скропила Мольнарові лице.

Жінки голосно залемтували і почали жменю за жменею кидати у могилу землю. Вода тихо бризкала на них брудними краплями.

Павел дивився на дерев'яне віко домовини, яка гойдалася на поверхні коричневої баюри; тепер він уже знав, що таке смерть, яка спіткала його брата, яка спіткає колись і його; ноги в нього обважніли, немов уві сні. Він заплющив очі, щоб не бачити цієї жахливої картини, але перед ним на поверхні коричневої баюри усе ще гойдалося дерев'яне віко домовини; раптом ця баюра розрослася, змінилася на ріку, і домовина попливла, наче металеве судно, гнане дикою течією, на її віко бризкала піна, а він стрімголов біг берегом і кричав: «Зупинись!». Та домовина пливла дедалі швидше, а ріка розлилася аж до обрію; там її перетинала крута лінія, з-за якої долинав лише схожий на гуркіт грому шум водопаду. Павелу здавалося, що він теж стоїть у воді й течія штовхає його вперед.

Він розплющив очі. Могила була вже засипана, і жінки трохи вгамувалися; батько стояв на колінах над могилою і плакав.

В цю хвилину Павел побачив удаліні постать в овечому кожусі, яка наближалася до них. Сиве волосся Лаборецького схоже було на туман, що огортає на світанку луг.

Павел неймовірно зрадів, що старий, який чимало бачив на своєму віку і розуміється на стількох речах, прийшов сюди, і раптом

відчув полегкість; вона розлилася в ньому, наче море, з синіх вод якого виринала веселкова риба і попливла до близького острова, на якому танцювали довгоший птахи й схиляли додолу своє обважніле віття цукрові пальми.

«У вівторок підемо з тобою на базар», — згадав він слова Лаборецького і став чекати, поки той не підійшов до нього й не поклав йому на плече свою вузлувату старечу руку.

5.

Місто схоже було на велике село: біля будиночків — хліви під солом'яною стріхою, на подвір'ях — порожні підводи. Шлях теж був розгрозний, як і в селі. Тільки на площі стояло кілька високих будинків, а біля костюлу двічі на тиждень відбувався базар.

Павел і Лаборецький стали з візком на своє постійне місце під муrom костюлу. Хлопець допоміг старому зняти з візка бочку з рибою; потім вони перекинули візок, і тепер він правив їм за низький столик. Лаборецький поклав на ньому свою дерев'яну палицю і довгий ніж, на ручку повісив шальки вагів. Коли все було готове до продажу, старий випростався і мовчки стояв, поринувши у власні спогади.

Повз них плив людський натовп. Жінки зупинялися і втягали в себе запах риби; хитаючись, пройшла група п'яних солдатів. Один з них зупинився навпроти Лаборецького:

— Чи нема у вас чогось гострого, дячечку?

— Буде, коли ти скинеш із себе цю уніформу!

Солдати розсміялися, а той, що питав старого, постукав себе пальцем по лобі.

Лаборецький обернувся до Павела:

— Бачив? Їх треба було потопити, тількино вони народилися. — І якусь хвилину лаяв солдатів, які приносять людям стільки страждань.

«Можливо, вони цього зовсім не хочуть, — міркував він, — але що їм зостається робити? Людина дозволила украсти в себе всі рештки свободи. Спіймалася на тій грі, яку з нею весь час провадять. Попервах у неї брали зовсім мало — трохи грошей у рахунок податку, а коли їй у неї не було, забирали кізку. Людина казала собі: «Добре, що взяла тільки кізку, мені лишилося поле, хатина й корова». Потім у неї відбирають поле й хатину, а згодом і свободу, надягають на неї уніформу. А вона все одно втішає себе: «Навіщо мені свобода? Аби тільки дали наїстися і не відняли життя». Потім починає-

ться війна, і людина каже собі: «Аби тільки мене залишили позаду, щоб зберегти хоч життя». Та її посилають в окопи, й людина стріляє, наче божевільна, і тільки тепер починає благати бога, щоб він зберіг їй життя бодай заради дружини й дітей. Той, що стоїть навпроти, також благає його. Минає якийсь час і вони вбивають один одного; на їхнє місце приходять нові солдати й починають убивати навіть жінок та дітей.»

Лаборецькому здавалося, що він уже все зрозумів, і шкодував, що зрозумів це сам і що люди навколо нього нічого не бачать. Він усе ще стояв нерухомо, дивлячись просто себе, і ворухив губами. Хлопець тим часом продав кілька рибин і тепер чекав, коли старий дозволить йому піти трохи походити по базару.

— Іди, — нарешті запропонував той. — Іди до шинку, поспівай трохи людям і що-небудь купи собі. — І дав хлопцеві гроші.

Шинок стояв поруч, на розі площі; з самісінького ранку в ньому було повно відвідувачів. Сюди заходили селяни, солдати й жінки у рясних спідницях, які все попродали й тепер стомлено сиділи, підкріплюючись на дорогу.

Павел зупинився на порозі й задивився на стомлену служницю, яка розносила у тарілках суп з фляками та візерунчасті кухлі з пивом. Солдати плескали її по стегнах і голосно жартували з нею, але дівчина ні разу не усміхнулася, ні разу не крикнула, щоб не чіпали її, — очевидно, вона не звертала на них ніякісінької уваги. Нарешті Павел побачив за столом біля вікна одного парубка, з яким він сидів тут, коли останнього разу приходив на базар; каліка розповідав про Росію, про фронт, про спалені села й навіть згадав, що знав його брата; потім вони разом співали.

Павел підійшов до столу, і одноногий парубок упізнав його.

— Сідай, скелете! — і голосно зареготав: це звернення здалося йому дуже смішним.

Біля столу сидів також якийсь блідий солдат; очі під окулярами в нього були червоні, сльозаві. Він не звернув на хлопця ніякої уваги.

— Дивись, що я маю для тебе, скелете! — вигукнув каліка і вийняв з-під столу невеличку гармонь. — Минулого разу ти мені казав, що братик обіцяв тобі гармонію, еге ж? Бери, я все одно не потраплю на ній грати!

Гармонь була стара, міхи у кількох місцях хтось заклеїв брудним пластирем, а збоку якимись незнайомими літерами надряпав своє ім'я. Бозна, де каліка її доп'яв. Він обернувся до солдата:

— Його братик спить там уже непробудним сном. Тебе це теж чекає.

І засміявся, але солдат навіть не ворухнувся.

Одноногий ковтнув пива. Солдат, який сидів поруч за столом, усе ще застигло дивився перед собою своїми сльозавими очима. Павел узяв гармонь, злегка нахилився вперед і спробував тихо заграти.

— Ану заграй оту «Про матір та розбійника», я її дуже люблю! — запропонував йому каліка і знову заходився оповідати: — Але там людині не дали виспатися. Цілі тижні йдеш, ідеш, не дадуть і повік склепити. Пам'ятаєш це паскудство? Тільки-но ляжеш — кричать: «Устати!» — І знову вперед! А мокротеча яка! Ми взагалі ніколи не висихали.

Солдат злегка кивнув головою і голосно проковтнув слину.

— А коли ми наступали, — вів далі каліка, — було найстрашніше. Я тоді взагалі боявся заснути. Казав собі: «Тільки заплющиш очі — воно одразу ж прилетить, і ти навіть не знатимеш про це, навіть не встигнеш промовити: «Боже, прости мене».

— Яка, власне, різниця, як тебе влучить? — озвався нарешті солдат.

— Я сидів у окопі, був саме полудень, навколо тиша. «Зараз нічого не прилетить», — подумав я і заплющив очі — на хвилину, а може, на п'ять, — і раптом оглушливий постріл. «Що це?» — закричав я. «Нічого!» — відповіли мені. І справді — нічого: це в мене вже в голові стріляло.

— А це? — запитав солдат і показав на його порожню штанину.

— Це нас гнали в атаку, — неохоче відказав безногий. — Тридцятьоро наших залишилося там навіки... Ну, що ж, хоч виплюся тепер! — І погладив порожню штанину. — Заграй же про розбійника! Чом не граєш?

Павел стиснув міхи гармонії, гармонія видихнула кілька поодиноких тонів. Його огорнув сум; він подумав про брата, про матір, про те, що за три-чотири роки він теж піде воювати і боятиметься заплющити очі, жатиметься смерті, яка раптово прилетить «Я нікуди не піду, — вирішив він, — не візьму до рук рушницю, нізащо не візьму, зроблю так, як казав Лаборецький».

— Ми три дні лежали в селі Мала Олексіївка, — почав без ніякого вступу солдат із хворими очима. — Частина села згоріла, і ми жили в школі; вона теж була дерев'яна, але вогонь чомусь оминув її. — Солдат говорив неквапливо. Родом він був звідкись із півночі й насилу підбирав слова. — Це село дуже скидалося на наше, — оповідав він далі. — Хати дерев'яні або з вальків. І люди теж, як у нас. І так само в церкві: піп правив, як і в нас, і жінки співали точнісінько, як наші, я аж заплакав. — Солдат зняв оку-

ляри, і тепер очі його здавалися ще червонішими, в них застиг вираз безнадії. — Ця війна — страшне безглуздя. Свій воєю проти свого. І знаєш, коли мені відкрилася ця правда? Адже я й раніше бачив згарища сіл. І купи трупів! Але був наче уві сні. Бачив усе це, проте казав собі: «Я нічого не бачу! Нічого такого тут немає!» Лише в тому селі у мене відкрилися очі. За два дні до того, як ми відступили звідти, мене послали з дорученням до штабу. Дорога вела через луг, поміж чагарями. Навколо тихо, гарно, щечечуть пташки. Наче взагалі немає війни. І раптом я побачив хлопчика. Волосся в нього було жовте, майже біле і давно нестрижене. Він сидів у самій лише сорочці, жовтій сорочці з світло-сірою латкою. Справжнісінький метелик. Босі ноги хлопчик опустив у вирву од снаряда. Вода явно була холодна, бо сніг розтанув зовсім недавно. «Що ти тут робиш? Ти звідки?» Він не відповів мені, і я знову спитав: «Ти не розумієш мене?» — «Розумію!» — відказав хлопчик. «Так чого ж не відповідаєш?» — «Не хочеться». За віком він був приблизно друго-третьокласник. «Можеш не боятися мене, — сказав я йому. — І вийми з води ноги!» Я знайшов у кишені грудку цукру. «Візьми!» Та він навіть не підвів голови. «Ну, візьми ж!» Але хлопчик мовчав. Мені стало його шкода. «Ти нічого не хочеш?» Він мовчав. «Я візьму тебе до села. Ти ж не будеш тут сидіти». Але він мовчав. Мені спало на думку, що він це робить зумисно, щоб розсердити мене. Я справді розсердився: «Говори ж що-небудь, байстрюче!» І вдарив його, але відразу ж пошкодував за цим. Хлопчик лише підняв на мене очі й сказав: «Я хочу спати...»

Солдат замовк. Він не розповів про те, що замість іти виконувати наказ, він повернувся до села, одержав усю належну йому пайку горілки, цілий літр, напився так, що не зміг утриматися на ногах. Убиті, повішані, спалені села, плач, могили без хрестів — усе це раптом постало перед його очима, і він заплакав, наче дитина.

Солдат закліпав своїми короткозорими хворими очима.

— А ти кажеш — виспатися! — звернувся він до безногого.

— Тепер ти вже можеш на це начхати! — одказав той. — І взагалі на всю війну. А ти грай! — крикнув він Павелу.

Павел підвівся.

— Так чого ж ви туди йдете? — спитав він

— Мовчи! — заревів одноногий. — Не лізь до нас з такими ідіотськими запитаннями, шмаркачу!

— Якщо вже війна почнеться, — сказав солдат, — то ти безсилий що-небудь зробити. Хоч би навіть усі люди повбивали один одного, випалили всю землю так, що на ній

не зосталося б ані душі, все одно нічого не можна вдіяти.

Стомлена служниця поставила перед Павлом тарілку супу.

— Ти цього теж скуштуєш, — мовив солдат.

— Можна хіба заливати сліпи, — усміхнувся каліка. — На молитви ти там начхаєш, — бо панбїг на тебе вже давно начхав!

Перед хлопцем парувал у тарілці суп і різко пахнув майораном; у нього раптом закрутило в шлунку.

— Мені вже треба йти. Ніхто з вас не хоче супу?

— Давай сюди, — озвався одноногий. — Так і не заграв, скелет. Ти, видно, справжній халамидник!

— Облиш його, — озвався солдат, який дивився перед собою застиглим поглядом. Потім розтулив рота й крикнув служниці: — Два кухлі пива!

Хлопець проштовхався поміж столами і вийшов надвір.

Там, де він залишив Лаборецького, Павел помітив велику юрбу людей. Старий стояв на перекинутому візку. Павел бачив його велику сиву голову, розкриті уста Лаборецького повільно ворушилися.

— Брати, — говорив він, — навіщо ви хочете взяти гріх на душу?

Натовп мовчав, лише з віддаленого тирину долинала музика. Лаборецький звернувся до солдата, що стояв перед ним:

— Тебе вб'ють, сину, і ти помреш зі смертельним гріхом на душі! За віщо? І чому?

Солдат опустил очі й затремтів.

— Загинеш, не діставши навіть розрешення, — провадив далі Лаборецький, — а якщо й дістанеш, то воно буде несправжнє! Твоє тіло лежатиме там, де ти впадеш, а твоя душа буде блукати, наче голодний пес у полі. Бідолашний ти, сину!

Всередину натовпу протиснулося двоє чоловіків у чорній уніформі, але Лаборецький говорив далі, щораз голосніше; навколо запала моторошна тиша, тяжка й глибока — навіть юнак, що обслуговував тир, зупинив грамофон і почав прислухатися. — Всі ви нещасні! — кричав Лаборецький. — Але чому людина повинна бути такою нещасною? Хто тебе, брате, може змусити, щоб ти йшов убивати? Ти ж сам господар своїх рук! Ти не візьмеш до них зброю! Закинь її! Цю заплямовану й грішну вбивцю! Погибель душі твоєї, знаряддя сатани! Хай з тобою потім діється, що завгодно, — твої руки й душа зостануться чисті. Ти її не оскверниш! Збережеш життя своєму ближньому, а собі самому здобудеш життя вічне.

Солдат, до якого він звертався, тремтячою рукою зняв з голови шапку й жбурнув нею об землю. Потім розперезав пояса.

Юрба голосно зашуміла. Чоловіки в чорній уніформі нарешті опам'яталися й почали пробиватися до Лаборецького. Але перш ніж вони встигли що-небудь зробити, старий сам зліз із возика і став між них. Його кожух був застебнутий на всі гудзики, а з худого обличчя швидко зник вираз збудження. Він знову був спокійний і стомлений, бо щойно зробив те, що повинен був зробити, і тепер міг спокійно йти куди завгодно. Люди мовчки розступалися перед ним, якась жінка розпачливо зойкнула, і тієї ж миті всі навколо почали кричати, махали стиснутими п'ястками, натискали один на одного й силкувалися вирвати старого з рук чоловіків у чорній уніформі.

Але він ішов спокійно між ними і, очевидно, відчував жаль до їхніх жорстоких, засліплених душ, які нічого не зрозуміли з його слів про людину та її життя.

Дійшовши до рогу площі, Лаборецький озирнувся й побачив, що за ним вистрибом, наче поранена кізка, біжить Мольнарів хлопець.

— Дядечку! — гукнув Павел.

— Не бійся нічого, хлопчику!

— Дядечку! — розпачливо закричав хлопець і підбіг до нього.

— Нічого не бійся, хлопчику! — звернувся до Павела старий. — Усі колись зрозуміють, що я казав правду.

Чоловік у чорній уніформі штовхнув його, і далі Лаборецький уже йшов мовчки. Павел невідривно стежив за ним, аж поки вони зовсім не зчезли з очей, відтак повернувся до покинутого візка під муром костьолу. Навколо вже знову голосно вигукували ціни перекупки, жінки торгувалися з тими, що продавали плетені хустки, цибулю та яйця, дехто вже йшов додому з повними сумками, біля тирину юрмилися солдати, і ніхто вже, очевидно, не згадував про старого Лаборецького.

Хлопець поставив візок на колеса й висадив на нього порожню бочку, зняв ваги. Він ніяк не міг збагнути, чому це всі поводяться так, немов нічого й не сталося, хоч тільки що заарештували найкращу людину... Того, хто хотів урятувати їм життя...

Павел усе ще бачив перед собою Лаборецького, його сиву голову. Він кілька разів кліпнув очима, відчувши, що до них підступає гаряча хвиля, потім смикнув за ручку візка й почав проштовхуватися поміж людей.

«ТИ ПАМ'ЯТАТИМЕШ ЦЕЙ РАНОК...»

Трактирниця сиділа й читала календар, опустивши низько лампу, що висіла над столом. Підвівши голову, вона незадоволено буркнула:

— Страх люблю таких, як ви. Скажіть іще, що ви чоловік і жінка! — Лице в неї було гладке. — Поселю вас у різних кімнатах.

— Як ви це вгадали? — запитав високий, дужий чоловік з передчасно припорошеними сивиною скронями.

Трактирниця усміхнулася: їй лестило здивування цього незнайомця. А вгадати тут було дуже легко: чоловік і жінка так ніколи не ризикують. Вони замовляють номер за місяць наперед і приїжджають уранці, обвішані валізами, не блукають вулицями сирію ночі, не пригортаються одне до одного. Трактирниця взяла в чоловіка посвідчення.

— Інженер! — Голос її трохи полагіднів. Клієнт був гарний з виду і, до того ж, освічений: — Інженер Мартін Петр. Де тут прізвище, а де ім'я? — Взявши ключ, трактирниця зарипіла розсохлими мостинами і одімкнула двері до кімнати, обклеєної рожевими шпалерами, від яких тхнуло цвіллю. — Отут спатимете ви, — звернулася вона до дівчини. — Боронь вас боже злізтися вночі накупі! Чого доброго, притарбаниться контроль, а мені зовсім не хочеться мати через вас халепу.

— Можете бути спокійні, — запевнив її чоловік. — Добраніч! — кивнув він дівчині.

Дівчина зайшла до кімнати, обклеєної шпалерами, вдихнула холодного затхлого повітря, відсунула світломаскувальну штору, одчинила вікно і, сівши на скрипуче ліжко, втупила очі в огорнений темрявою ліс, над яким слалася тепла пара.

Вона чекала на нього. Вони ще ніколи не залишалися наодинці, і тепер, коли вона вже вирішила, що зостанеться з ним, чекала на нього нетерпляче, їй здавалося, що кімната ця порожня без нього, так само, як було б порожнє без нього і все її життя.

Потім їй спало на думку, що може справді прийти якийсь контроль і по-дурному схопити її, а вона не має права без потреби ризикувати, особисте життя людини належить не лише їй одній. «Але як би я змогла жити далі, коли б нічого з мого життя не належало виключно мені? Ми б обов'язково почули, якби сюди справді прийшли перевіряти документи, — заспокоїла вона себе, — вони завжди здійсмають такий галас». — І знову повернулася в думках до нього. Вона уявляла собі ту хвилину, коли він прийде, уявляла собі дотик його долонь, відчувала навіть їхнє тепло, вони ніжно гладили її й присипляли. Вона вже справді спала, але з розплющеними очима; коли він прийшов, вона підвелася й лише тепер скинула пальто.

— Одвернися! Чого доброго, нас тут застане «старий пан», — вона тихо засміялася

і навмисне назвала батька так, як його називали всі, що з ним працювали, і він теж.

Він засміявся і собі, потім почав прислухатися, як за плечима в нього хлюпоче вода — дівчина вмивалася, зливаючи собі з глечика.

«Напевне, чекає, що я щось скажу. Щось гарне, ніжне, скажу про те, що я її люблю. — Але він не вмів видумувати ніжних слів. В думці він називав її «Качечкою». Дівчина ходила перевальцем, вивертаючи назовні носки черевичок. Але вголос це слово він ніколи не вимовляв. — Треба хоч сказати про те, що я її люблю, — подумав він. — Я так її люблю». Вперше він побачив її рік тому: був не по-літньому дощовий вечір, він звернув увагу на легкі кроки в коридорі барака, по якому ходили тільки чоловіки, потім двері відчинила вона, вся промокла, хтось упізнав її й промовив: «А старий пан щойно поїхав...» Потім п'ятеро лобуряк наввипередки почали пропонувати їй свої сухі черевички, светри та ліжка.

Назавтра вранці він віз її мотоциклом на станцію. Дорога була страшенно погана, і він раз по раз зупинявся, удаючи, що щось зіпсувалося в моторі. Про око він злегка лаявся. Нахилившись над ним, вона тримала гайки. Одна з гайок упала й кудись закотилася. Шукаючи її, дівчина бродила по колінах в глиці, мацала руками по вогкій землі.

— Що ви робили раніше?

— Коли?

— До цього!

— Неначе це має якесь значення. Вивчала геологію.

Голос у неї був надзвичайно своєрідний, глибокий, басовитий.

— А зараз?

— Яка різниця? Хіба це так важливо, що робить людина?

— Мусить же воно якимось початися, — промовив він нерішуче.

— Що?

— Знайомство.

«Я повинен зараз сказати їй, що кохаю її, інакше не скажу цього ніколи, а якщо й скажу, то тільки тоді, коли це вже втратить будь-який сенс».

— Я хочу тобі щось сказати.

— Ну, то кажи. Але не обертайся.

Та він мовчав, бо не любив подібних розмов, не вмів видумувати безглузді слова ніжності й говорити про кохання. Вони ще ніколи не заговорювали про свої почуття, а розмовляли тільки про найзвичайніснінькі речі і, звичайно, про війну, до якої давно вже всі звикли і яку вважали цілком буденним явищем; можливо, що саме війна найбільше з'єднувала їх, навівала на них сум за близькими людьми; він уже давно жив самотній.

Іноді вони мріяли про життя, яке настане згодом, не про своє особисте життя, а життя взагалі, і кожне з них уявляло собі його по-різному.

Вода за спиною в нього перестала хлюпотіти.

— Ну, що, все вже розказав? — у голосі дівчини забриніли нотки ласкавої поблажливості. — Та я і так знаю, — додала вона. — Ти хотів розповісти щось цілком звичайне, можливо, ким мріяв стати, коли був ще малим хлопцем. Однак це не дуже ліричне.

В дитинстві він уявляв собі, що йому належить велетенський завод, який буде незвичайні споруди. Електростанції, що працюють на енергії морських хвиль, гігантські дзеркала, які розтоплюють полярний лід. У мріях він подорожував власним літаком до Бандор-Аббаса, де його фірма провадила найбільше будівництво; звичайно, на нього нападали гангстери, щоб одібрати проекти, які він сам розробив і які потім уже не зумів ніхто опрацювати.

Він засміявся.

— Чого ти смієшся?

— Із своїх фантазій, — відказав він. — Це були справжні нісенітниці.

Вона вважала, що сміх менше оманливий, ніж слова, і раділа, що він сміється саме в ці хвилини.

— Вже можеш підійти!

— Я все одно ще розповім тобі це, — пообіцяв він.

Зараз вони обоє мовчали, замість них говорило старе ліжко, на якому лежали тисячі людей, і тисячі з них ділили на нього любов, ліжко, яке вже давно втратило будь-який сором і будь-які чуття.

Минуло чимало часу, поки він, нарешті, розтулив уста й хотів щось сказати, але раптом заснув, і його важка голова упала їй на плече; дівчина погладила його скроні, які в темряві здавалися ще темнішими, ніж удень, а потім почала водити пальцями по його щоках; намацала дрібні зморшки, які розбігалися з-під очей, а трошки нижче — шорстку шкіру та неглибоку ямку над верхньою губою і широкий рот, злегка розтулений уві сні.

«Усе це моє», — подумала вона, і її на мить охопило почуття безмежного, ніколи ще не знаного щастя.

Було ще темно, коли він пробудився. Вона стояла біля вікна, і тіло її здавалося ніжнішим за будь-яке обкороване дерево. Якось він проектував у Шумаві дорогу. На заваді їм стояла стара ялина. Кора її почорніла, порепалася, але стовбур ще був здоровий і повний життєвих сил. Він підійшов до дерева і почав забивати в нього товстий цвях, уявляючи собі, як воно падає,

як марно хапається віттям за навколишні дерева, і йому раптом до болю стало жалю живого тіла дерева, яке він неспроможний захистити і яке впаде під ударами сокири. Таке саме почуття жалю охопило його й зараз, хоч він ніяк не міг зрозуміти, звідки воно взялося в цю хвилину.

— Одного разу я звелів зрубати стару ялину... — промовив він ледь чутним голосом.

— Ти вже не спиш?

Її голос остаточно розвіяв його сон.

Він підвівся на ліктях:

— Що ти там робиш?

— Чекаю на схід сонця, — одказала вона. — Хочу добре запам'ятати сьогоднішній ранок.

Він знову заплющив очі, але знав, що більш не засне: перед ним весь час стояв її світлий образ на тлі темного вікна, зливався в маленьку цятку, в уста, чий подих він відчував, в очі — великі, трохи розкочі, що дивилися в п'ятьму.

— Може, я вже більш ніколи не побачу такого ранку, — озвалася вона. — Може, для мене скоро взагалі все скінчиться.

— Ти боїшся?

— Ні! — Потім виправилася: — А може, й боюся. Хто тепер не боїться?

Він дивився на неї й чекав, що вона скаже ще, але вона мовчала.

Вершечків дерев торкнулися перші промені світанку.

— Ти щось робиш? — запитав він. — Я про це багато думаю, — додав за хвилину. — Чи, може, я не повинен тебе про це питати?..

— Не зараз! Не будемо зараз про це думати.

Вона відійшла од вікна й почала вдягатися.

— Будь обережною.

— Я завжди обережна, — мовила вона й усміхнулася.

— І ти мусиш це робити?

До кімнати повільно входив світанок, а з ним поверталася й війна, усе, чим були сповнені дні: відчуття безсилля, очікування, страх і відчай.

«Я повинен урятувати тебе, якщо ти мені люба і якщо я знаю, що можу втратити тебе назавжди».

— Але ж ти все одно нічого не зміниш! Це не має ніякого сенсу!

— А що нині взагалі має якийсь сенс?

— Ти!

— Я? — тихо засміялася вона. — Щось таке говориш.

— Робота.

— І зараз теж?

Вона знову підійшла до вікна й почала дивитися в шибку, наче в дзеркало, потім

кінчиками пальців пригладила брови. Побачивши, що він стежить за нею, усміхнулася йому.

— Зараз ніщо не має ніякого сенсу,—мовив він. — Тільки чекати.

— Чого?

— Кінця.

— Ти не маєш рації. Тільки чекати! Ми ж не можемо байдуже дивитися на те, що коїться навколо. Адже все те, що впало на нас... ця війна породжена теж... байдужістю! В голосі її раптом забриніли якісь чужі нотки, і він злякався їх.

Дівчина обернулася до нього:

— Адже тобі теж до цього не байдуже...

Він нічого не відповів, і вона заговорила швидко, гаряче, немовби переконувала саму себе:

— Не байдуже... Але ти сам цього не розумієш. Людина повинна насамперед усе усвідомити. Тисячі людей про це просто не думають. Але тільки-но вони починають про це думати, як одразу ж розуміють, що нічого не робити й тільки чекати не можна.

Вона дивилася на нього з довірою, бо кохала його.

Йому стало страшно від цієї довіри.

— Поглянь, сонце, — швидко сказав він, — ти хотіла побачити схід сонця!

І вони обоє почали дивитись, як край неба заливає яскраво-червоне сяйво. Він поклав їй на плече руку. Вона обернулася.

— Ти теж пам'ятатимеш цей ранок?

Він кивнув головою.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ЮРЦОВА

1.

Село ніколи ще не бачило стільки автомашин. Вони стояли по дворах, прикриті маскувальними сітками, гіллям дерев та кольоровим брезентом.

Чоловіки вже кілька днів копали в розкислій землі довгу траншею; по селу гасали угорські солдати, ловили курей і зачіпали дівчат. Офіцери сиділи в маєтку Йожію, вечеряли консервами прямо на розісланих картах і запивали вином із погребів Йожію; він сам запропонував їм вина, почасти зі страху, почасти сподіваючись, що дістане за це якусь винагороду, але не дочекався нічого: опівночі угорці раптом виступили з села, а з міста приїхали німці, ціла рота, і з криком: «Partizanen! Partizanen!» розбіглися по хатах.

Підпаливши циганську колонію, вони вивели на світанку за хату божевільного Адама, родину Йозефа Смоляка, — його найстарший син Штепан ще рік тому втік у гори, — і розстріляли всіх: старенького напівсліпого діда, батька й матір Штепана та його двох сестер; потім привели божевільного, який змушений був викопати глибоку яму й поскидати у неї всі п'ять трупів.

Наостанку німці облили будиночок Смоляка бензином, щоб краще горів. І справді, коли вони запалили його, він спалахнув гігантським стовпом полум'я, так що стало видно далеко навкруги, мов у грозове надвечір'я.

В хатині навпроти перед старим розп'яттям стояла на колінах удова Юрцова. Вона боялася не так за своє життя, як за хатину, нікчемну, врослу в землю халупу з невипаленої цегли, одну з найубогіших у всьому селі. Та для Юрцової хатина була єдиним скарбом, вона знала, що навряд чи поставить коли-небудь ліпшу, бо залишилася сама, без чоловічих рук, які могли б заробити який гріш і збудувати нову хату.

Справжньою вдовою її назвати не можна було, хоч тепер це, може, й не вважалось б гріхом: чоловік її поїхав у двадцять восьмому році до Америки, через півроку після весілля й за чотири місяці перед тим, як у них народилася дочка. Вони побралися з любові й вірили, що скоро будуть знову разом, як тільки Матей заробить за океаном на нову хату. Вже тоді їхня халупа була негодяща, глиняні стіни пропускали вологу, а в маленькі віконця майже ніколи не заглядало сонце.

Коли Матей твердо вирішив їхати, Юрцова проплакала не одну ніч, але він їхав не перший з їхнього села: її батько також уже кілька років тому покинув рідну оселю, а тепер можливість виїхати до Америки здавалася щастям, бо туди щораз важче було дістатися.

Вона дуже добре пам'ятала цей день: вокзал, пекуче сонце, вона стояла на відкритому пероні й почувала себе зле од плачу, гарячого сонця, од безсонної ночі, хотіла хоч хвилинку побути з Матеєм на самоті, але він перестав їй належати ще кілька днів тому. Люди приносили йому листи, давали безліч усіляких доручень, частували самогонкою, а останньої ночі пили до самого світанку, співали, сміялися, наче Матей їхав не за океан, а кудись на ярмарок чи на жнива. Вона також сміялася і співала, а коли підводила на Матея очі, з них одна за одною котилися сльози.

Поїзд прибув точно за розкладом. Матей похапцем поцілував її і став у вагоні біля вікна. В дорогу він надяг свій єдиний костюм, темно-синій у червоний рубчик, в ру-

ці він тримав капелюха. Вона бачила вже тільки його високе чоло, лискуче чорне волосся і цей костюм, який дбайливо оглянула перед від'їздом Матея, бо там йому ніхто не справить; вона ще бачила його плечі й лице, він ще був тут; та ось поїзд повільно рушив, і вона з важким животом побігла за ним. «Матею! Матею!» — кричала вона й бігла доти, доки повз неї не проїхав останній вагон. Вона ще встигла крикнути: «Не їдь нікуди!» — але чоловік цього вже все одно не міг почути. Юрцова ще якусь мить бачила, як він махав їй рукою, а потім поїзд щез з очей.

Матеї написав їй одного листа, в якому повідомляв, що в Америці зовсім нема роботи; кілька тижнів він працював на будівництві, а тепер уже й там не приймають, і що з радістю повернувся б додому, якби в нього було хоч за що купити квиток, про що, звичайно, і думати нема чого.

«Люба моя дружинонько, — писав Матеї у кінці листа, — я весь час думаю про тебе, якій запрягся перед богом у своїй любові, і твердо впевнений, що колись ми з тобою знову побачимось».

Більш нічого не довідалася вона про чоловіка і зараз навіть не знала, чи живий він ще взагалі, але ні разу за ці шістнадцять років не зрадила його, і тіло її повільно старіло, так і не зазнавши більше ні крихти ласки.

Єдине, що залишилося в неї, була дочка, костюл, самогонка, а також ця хатина, маленька й постаріла, і хоч тепер Юрцова вже нічого не прагнула, іноді вона все ж таки уявляла собі той час, коли Янка віддасться до гарного цегляного будинку й забере її до себе.

На почорнілих стінах танцювали відблиски полум'я.

— О Маріє, заступнице наша, — молилася Юрцова, — змилося наді мною бідолашною й над цією хатиною, бо нам не було б де покласти свою голову. — Вона відчувала, як крізь вікно до кімнати вривалося дедалі гарячіше дихання пожежі, й злякано шептала: — Матінко божа, ти не почувла стількох моїх молитов. Чоловіка так і не повернула мені, то залиш хоч цю хатину. В мене ж більш нічого немає! — благала жінка. — Я вже зовсім бідна!

— Мамо!

— Свята діво... Де це ти так довго вешталася?

— Мамо! Евакуація!

— Заступися за нас! Ублагай свого сина! Непорочна...

— Мамо! — повторила Янка. — Усі втікають! — Вона сіла на розіслане ліжко. — Німці виганяють із хат усіх людей, — мови-

ла задихано, — страшенно репетують. Пушкарів ударили в спину так, що вона вже не змогла підвестися.

Янка здавалася страшенно стомленою, переляканою, безпорадною.

— То чого ж ти сидиш, мов та квочка? — закричала Юрцова і, схопивши з ліжка перину, швидко убгала її у велику наволочку. — Матір божа, — прошептала вона, — ти хочеш забрати в мене останнє! Зглянься наді мною бідною. Біжи запрягай корову! — звеліла дочці.

Пожежа усе ще гуготіла, наче буря, і її червоні відблиски падали на навколишні хати, на дахи, а також на дорогу. Горіла вже й школа та дві сусідні будівлі — будиночок учителя Костовчика і будиночок Врабеля.

Корова стояла в хлівці, приставленім до хатини, і своїм диханням трохи зігрівала одну з її стін. Коли Янка почала виводити тварину на подвір'я, вона вперлася рогами у двері, і дівчині здалося, що в очах її відбився жах. Вона намагалася запрягти корову у ярмо, але тварина опиралася — стояла непорушно на місці й ладна була кинутись стрімголов тікати.

— Стривай, я допоможу тобі! — крикнув хтось раптом із-за тину.

Янка впізнала Павела Мольнара. Хлопець останнім часом швендяв коло їхньої хати.

— Швидше! — крикнула з хати Юрцова. — Що ти тут робиш? — запитала вона, побачивши хлопця.

— Нічого. Тата якраз нема дома, пішов на обхід, напевно, залишився у Петровцях.

— Напевно, — байдуже повторила Юрцова. — Можеш покласти на наш візок перину... А зрештою, як хочеш, — додала вона апатично, коли побачила, що хлопець не рухається з місця.

Павел пішов за ними до хати.

На столі чадила лампа. Янка почала зав'язувати в скатертину начиння.

— Давай, лишень, допоможу тобі, — озвався хлопець.

— Не треба! — Янка взяла на плечі клунки і сказала: — В коморі лишилося повидло. Можеш узяти собі, як хочеш!

В коморі валялася розсипана гречка, на полицях стояли порожні горщики, — стара встигла вже абсолютно все спакувати, — зостався лише кадіб з повидлом на дні. Павел підняв кришку, набрав повну жменю солодкої маси, відтак знову накрив кадіб і підняв його собі на плече.

Неподалік вибухнув снаряд, хата здригнулася, і з вікна висипалася маленька шибка; над будиночком навпроти, охопленим вогнем, здійнявся високий стовп іскор.

Крізь гуготіння полум'я Павел почув не-

подалік якийсь крик, хтось, мов божевільний, біг дорогою; за мить знову пролунав вибух, і по одному з дахів поповзли язики полум'я.

Корова рвалася у возі й злякано мукала.

— Ідьмо! — крикнула Юрцова й стьобнула батогом переполохану худобину. Вона думала лише про те, щоб якомога швидше вирватися з цього пекла, але коли віз зі скрипом викотився з воріт, озирнулася, щоб ще раз у заграві пожежі побачити свою вбогу хатину. Це було все, що вона мала замість весілля, півроку кохання й шістнадцяти літ чекання.

Юрцова знову оперезала корову батогом:

— Тягни, чортяко!

Янка йшла за возом, намагаючись зав'язати на потилиці хустину; пальці в неї тремтіли. Павел Мольнар дивився на її білі й ніжні руки, і йому кортіло до них доторкнутися.

Повз них проїхав Байко, а трохи згодом два вози Йожію, за кожним з яких бігло мале лошатко; слідом за ними їхав шинкар Баняш. Він устиг навантажити на воза навіть бочки з вином та горілку; на верхній бочці сиділа його дружина й стиха молилася; вітер куйовдив її розкошлане сиве волосся.

— Ой лишенько, кінець світу! — крикнула вона Юрцовій.

Нарешті виїхали з села. Вдалині за ними тяглися інші вози, а ще далі блискали спалахи пострілів, повітря безперервно вібривало.

Зупинилися аж увечері біля якогось грабового ліска й випрягли змучену худобу; чоловіки розклали невелике багаття й підсмажили на вогні хліба із салом та цибулею, а потім сиділи й повільно жували, дивлячись на схід, де все ще палахкотіли пожежі, а також на південь, де в цілковитій темряві лежало їхнє село.

— Маріє, свята матір божа, непорочна діво, — шептала Юрцова, невідривно дивлячись у тому напрямку, де було їхнє село; іноді їй здавалося, що вона бачить над ним слабку заграву, але це, очевидно, їй ввижалося од страху.

Уставши од вогнища, вона підійшла до свого воза, зняла покривало й кинула його на землю.

— Ти ляжеш під возом, — звернулася вона до Павела. — Там тобі буде принаймні сухо.

Янка спала на возі на клунку з периною, одягнена так, як вийшла вранці з дому, навіть хустину з голови не зняла.

Юрцова сіла на коротке вія. Їй не хотілося спати, і вона весь час дивилася в

темряву в тому напрямку, де стояла її хатина.

Можливо, за кілька днів закінчиться війна. Жінка намагалася уявити собі, які це принесе зміни, але в неї нічого не виходило. Може, прийде лист од Матея або повернеться він сам і привезе багато доларів, які йому вдалося заощадити за шістнадцять років. Юрцова голосно зітхнула. Вона знала, що цього ніколи не буде. «Запалять мою хатину, згорить усе сіно», — це було єдине, що вона могла чекати од кінця війни. Крім того, ходили чутки, що, як тільки прийдуть росіяни, вони заберуть у всіх землю і людям залишать хіба кіз та курей. Але Юрцову це не лякало, їй здавалося, що нічого гіршого за те, що є зараз, уже не може бути, як не може бути гіршого за те, що вона витерпіла у своєму житті.

— Тільки б не згоріла моя хата, — шептала Юрцова, — хоч вона й погана, але все-таки є стріха над головою.

Її покликали до вогнища. Вона підійшла, випила справжньої слив'янки, — Баняш приніс зі свого воза цілу пляшку, — і знову почала дивитися в тому напрямку, де стояла її хатина.

— Він жив у лісі неподалік од Ліпова, — оповідала дружина Баняша, — постив п'ять днів на тиждень і повчав людей із книг. І він усе це передвіщав: двадцять другого тижня після зішестя святого духа на землю спуститься ціле військо ангелів, які сурмитимуть у золоті сурми.

— Ангели сурмитимуть хіба що у власні зади, — перебив її Баняш і зареготав.

— Куди це ви так весь час дивитесь, Юрцова? — запитав Байко.

У нього була краща оселя, ніж у Юрцової, але він про неї зараз не думав, усі його думки заповонив син. Найстарший з його трьох дітей. Він дуже радів, коли хлопець вивчився ремесла і почав працювати в місті на заводі. Потім, тільки-но вибухнула війна, син вступив до чорної гарди¹. Він і слова не сказав йому за це. Щастя кожної людини — у її власних руках; сам він колись голосував за комуністів, бо вірив, що вони дадуть йому більше землі та пристойне життя, не допустять більше війни, про яку в нього були не дуже приємні спогади. Але з цього нічого не вийшло, він, очевидно, помилявся і тому Штефанові сказав лише таке: «Твоє щастя — у твоїх власних руках, якщо хочеш

¹ Гарда — військова фашистська організація в Словаччині періоду другої світової війни. Чорною гардою люди називали тому, що її члени носили чорну уніформу

захищати релігію і порядок, то захищай їх! Але не дозволяй собі ніяких вибриків».

Не минуло й місяця, як син повернувся зовсім невпізнаний. Він майже весь час мовчав, раз по раз курих, першу ніч не заснув навіть на волосинку, а тільки ходив по кімнаті й безперервно пив. Лише вранці він сів на ліжку; Байко подивився на нього й злякався.

— Що з тобою сталося? — запитав він сина.

— Не питайте, тату!

І тут же все йому розповів.

Це було таке страхіття... таке страхіття.

Він звелів синові мовчати. Невдовзі Штефан знову поїхав, і він з того дня молив бога лише за нього.

Ніхто про це, звичайно, нічого не знав, а коли Байка питали: «Ну, як ся має ваш Штефан?», він відказував: «Непогано, працює, шукає собі жінку». А сам весь час думав про те, чи може хто простити такий злочин і чи можна жити з таким гріхом на душі. «Що ж воно буде, коли прийдуть росіяни і про це якось довідаються?..» — Цього він найдужче боявся і весь час про це тільки й думав.

— Чого я боюся, — зареготав Баняш, — так це щоб під час цього кінця світу не побилися мої пляшки. Їх у мене, хай йому грець, аж сто шістдесят.

— Теж здурів чоловік, — заплакала Бєняшева, — замість того щоб молитися, він дбає про те, щоб було чим залити горлянку.

— Я дбаю не про себе, — відрубав він, — це мій хліб! — закричав він. І, підвівшись, пішов до воза. Витягнувши з-під брезента повну пляшку горілки, відкоркував її зубами, зробив довгий ковток, відтак пустив її по колу. — Пийте, — промовив, — бо за годину, може, не будемо. А якщо будемо, то тим ліпше, візьмемось за іншу!

Коли пляшка дійшла до Юрцової, горілки в ній залишилося ледве на дні; Юрцова допила її, а пляшку кинула у вогонь. Їй стало трохи веселіше, і вона почала півголосом співати. Все ж таки в житті у неї була деяка розрада — напитися отак, а також іти в неділю до храму божого: там грав орган, і вона могла співати; в такі хвилини Юрцова зовсім ні про що не думала — ні про свою самотність, ні про біль, ні про працю, ні про халупу, їй здавалося, що крізь вікна з кольоровими шибками до костюлу входить сам Ісус, владика бідних, і з його уст вона чула спів, чистіший і гарніший, ніж будь-що на цьому світі.

— Свята діво! — вигукнув Баняш. — Дивіться!

Юрцова згадала, що вона вже давно не дивиться у темряву, і, швидко обернувшись,

шиш, побачила ясну заграву над тим місцем, де було їхнє село.

— Пийте! — закричав Баняш. — Пийте за мій покійний шинок, він зараз горить ясным полум'ям!

Юрцова не сумнівалася, що її хатина теж горить.

«Навіть хату не зберегла мені, — гірко зітхнула вона. — Ти, свята! Ти, непорочна! Ти, найчистіша шльондро!»

Юрцова відчула пекучий біль і гіркоту, знову випила горілки, і після цього її охопила цілковита байдужість. Тепер їй уже було однаково — не було ні чого втрачати, ні набувати.

Вона підвелася і, похитуючись, пішла до свого воза.

Біля вогнища лунали п'яні вигуки, здіймався густий дим, а за ним удалині виднівся інший, ще темніший і зловісніший. Юрцова злегка підвелася, щоб побачити його, і раптом помітила, що прямо на неї летить ширококрила тінь і з неба падає зірка, велика, яскрава, мов факел.

— Прости мені, господи, мої гріхи, — прошепотіла Юрцова й; на мить оглушена, злетіла в повітря.

Вона впала в мокре листя, повз неї шалено промчав переляканий кінь, і хтось закричав розпачливим, божевільним голосом:

— Я нічого не бачу!

Потім настала тиша.

Вона, очевидно, заснула.

2.

Віз, під яким спав Павел, перекинувся. На груди йому впало щось важке, він відкотив його, напівсонний, і лише після цього побачив, що це кадіб із повидлом; піднявши кадіб обома руками, хлопець зробив наосліп кілька кроків. Неподалік він помітив якусь криваву масу, але не міг у темряві розрізнити, людина це чи тварина. Павел також відчув, що по нозі в нього тече якась липка рідина, і заціпенів од жаху; на мить він навіть відчув біль, але міцно тримав у руках кадіб з повидлом дном догори. Потім Павел побіг, перестрибуючи через пні. Який жах! Між гіллям дерев схрещувалися смуги світла, його хотіли вбити. Хтось здалеку гукав його, але він боявся озирнутися; незабаром його наздогнала Янка Юрцова, яка бігла слідом за ним.

— Павеле! Павеле! — кричала вона. Крізь плаття на плечах у неї проступала кров. Дівчина не могла стримати крику, який виривався з її уст. — Павеле!

Янка стомлено схилилася на дерево. Па-

вел зірвав у неї з голови хустину й зав'язав їй плече, вклавши в це всю свою майстерність. Куди це вони забігли? Янка не хотіла ні про що думати. Вкрай стомлена, весь час стогнучи, вона лягла на землю, вогуку й холодно. Стогнала Янка не від болю — болю вона не боялась, бо звикла до нього давно, мати часто лупцювала її, періщила мокрим віником по голій спині, і вона відчувала тоді значно страшніший біль, ніж оце зараз. Янка не могла отямитись від жаху, коли неподалік від неї впала бомба: земля здригнулася, повітря перемішалось з глиною, так що не було чим дихати, хтось страшно закричав, із рани в неї повільно потекла кров. Болю Янка майже не відчувала. Страх знову й знову повертався до неї.

— Не кидай мене! — насилу вимовила вона. — Не кидай мене!

Павел сидів коло Янки й тремтів од холоду.

— Замовкни вже! — гримнув він нарешті на неї. — Замовкни, бо ще, чого доброго, нас тут знайдуть!

«Добре, що ми тут хоч разом», — подумав хлопець. Незважаючи на те, що дівчина в ці хвилини виглядала страшенно нещасною й жалюгідною, Павел радів, що він не сам. Йому навіть здавалося, що він сидить коло неї вже дуже давно і що за цей час вона стала для нього близькою й необхідною.

Хлопець згадав розповідь Лаборецького про те, як він з якимсь Джімом заблудився у лісі біля озера й блукав п'ять ночей і шість днів, аж поки не здивав людей. Знайшовши нарешті дорогу, вони збагнули, що знайшли також іще дещо: дружбу.

Янка все ще схлипувала, але її конвульсії потроху слабли.

Павел ліг поруч неї й, дивлячись на темні крона дерев, думав, як це жахливо — опинитися в пастці й знати, що ніхто, крім мисливця з рушницею, до тебе не прийде. Чому люди так влаштували цей світ, що вони схожі на лисиць і вовків, яких весь час цькують?

«Коли я виросту, — міркував він, — то влаштую все інакше, зовсім інакше».

— Ти спиш? — спитав він, нахилившись над Янкою. А коли вона поворухнулася, швидко зашепотів: — Треба йти, ми не можемо тут більше сидіти!

3.

Біженці поверталися до хмари диму, що стояла над їхнім селом. У них зосталося лише три вози: на один з них вони склали свої речі, на другому лежав убитий Байко, а на третьому конала жінка Баняша. Їй одірвало

ногу, і, хоч люди перев'язали рану всім, що було в них під рукою, — рушником і смугастою наволочкою, — кров повільно витікала з її тіла й капала крізь щілини у возі, забарвлюючи в червоний колір мокру зів'ялу осінню траву.

— Подумати: така була содома, і все-таки три пляшки вціліли, — дивувався Баняш і крутив у всіх перед очима пляшки з горілкою, на яких поблискували кольорові етикетки.

Посеред поля буряків застряв танк з п'ятикутною зіркою на башті. Четверо солдатів у жовто-зеленій формі щось швидко лагодили в його моторі.

— Росіяни! — вражено промовив Йожка Баняш.

Потім з диму виринули перші хати, і серед них Мольнарова.

— Значить, ваша хата стоїть! — мовила Юрцова. Вона все ще нічого не знала, ще могла молитися, ще могла надіятися.

— Павеле! — закричав раптом хтось віддалік. З диму вискочила й підбігла до них висока худа постать.

Юрцова бачила, як Павел і старий Мольнар обнімаються.

— Ми вільні! — крикнув Мольнар.

Юрцова навіть не кивнула йому головою і весь час пильно дивилася вперед, на поворот дороги, за яким була її хатина і до якого вона повільно наближалася.

Нарешті Юрцова побачила: на місці її садиби чорніло згарище з сумними, закуреними стінами.

Юрцова в'їхала на подвір'я: біля криниці валявся обвуглений журавель, на кінці якого все ще висіло закіптюжене залізне цебро.

Юрцова злізла з воза й нахилилася над криницею, немовби хотіла переконатися, чи не згоріла й вода. Але вода була на місці, припорошена попелом і тепер уже нікому не потрібна.

— Куди ми тепер підемо? — запитала Янка.

Юрцова випросталася, увійшла до хати крізь пащу згорілих дверей і застиглими очима втупилася у стіну, пожовклу від диму. В попелі на долівці вона впізнала деякі речі: обвуглену шафу, бляшаний умивальник та тріснутий дзбан.

— Поки що можеш перебратися до нас, — озвалася в неї за спиною стара Байкова, сина якої убило минулого вечора. — Ціла кімната стоятиме тепер пустою...

У шафі зосталися старі Матеєві черевики, які він не взяв із собою, бо вони були надто порвані, але Юрцова берегла їх цілих шістнадцять років: це була єдина річ, яка залишилася їй від чоловіка.

— Матею! — розпачливо крикнула вона, потім пошепки повторила: — Матею!

Страшний біль відчаю стиснув їй груди й

горло, і, щоб не задихнутися, жінка випустила з легень усе повітря в єдиному протяжному, схожому на вовче виття, вигуці, потім поклала голову на вогку долівку й не хотіла більш нічого ні бачити, ні чути, ні навіть жити.

За хвилину вона підвелася і швидкою ходою пішла слідом за Байковою, яка чекала на неї у себе під хатою.

4.

Янка лежала в чужій хаті. Зайвого ліжка в господарів не було, і їй у кутку на підлозі постелили сінник; на купі посеред кімнати валялися рештки їхнього скарбу: скриня, зв'язана білизна та брудні материні калоші. З-за стіни раз по раз долинали п'яні вигуки й прокльони матері, вона звинувачувала когось у своєму лихові. Стара Байкова голосила над убитим сином:

— Помер у гріху, мабуть, ми з ним уже ніколи не зустрінемося.

Якийсь солдат грав під вікном на трубі протягну, жалібно мелодію.

Янка ніяк не могла заснути. Вона весь час згадувала події останніх днів, вибух, яким її скинуло з воза, втечу в невідомість, те, як над ранок, перемерзлі й мокрі, вони з Павлом поверталися лісом; Павел спочатку підтримував її, а потім змушений був майже нести; хлопець намагався підбадьорити її, розповідав, що колись люди засвіять ще один місяць, щоб уночі було видніше.

«Головне, щоб швидко загоїлася моя рука, і я одразу ж поїду до міста».

Восени Янка мала намір податися до міста. Місто вона уявляла собі великим шинком, у якому без угаву грає музика, танцюють гарно вдягнені люди, причому танцюють щось зовсім інше й цікавіше від остогидлого вже всім чардаша.

Хтось постукав у вікно. Янка злякано схопилася з сінника.

— Хто там?

То був Павел Мольнар.

— Що ти робиш?

— Я вже спала.

— А рука як?

— Вже краще.

Хлопець не знав, що казати далі.

— Мабуть, дуже болить?

— Вже краще, — повторила вона. В сусідній кімнаті озвався п'яний сміх. — Мама цмульт горілку!

— Батько теж у шинку, — мовив Павел і знову замовк, не знаючи, що казати далі.

— Я тут нізачо не залишуся, — озвалася раптом Янка. — Як тільки загоїть рука, поїду до міста.

— І більш не повернешся?

— Мабуть, ні!

— Жаль.

— Чому?

— Так.

Янка засміялася. Вона чекала, що Павел скаже іще щось, але він мовчав. Стукнувши кілька раз ногою об стіну, хлопець пішов.

Янка знову лягла на смердючому сіннику. Її охопила ніжність до хлопця, вона відчула потребу сказати йому щось незвичайне, але не могла придумати нічого підходящого. Потім вона згадала маленького козлика, який колись, — тоді вона була ще маленька дівчинка, — бігав за нею; козлик любив її, і вона його теж любила.

«Ти мій худенький козлик», — звернулася Янка в думці до Павела. Ці слова здалися їй вельми ніжними й гарними, і вона їх довго повторювала, відчуючи себе тепер безмежно щасливою, такою щасливою, якою не була ще ні разу в житті.

ТАМ ПЛИВУТЬ ЖУРАВЛИНІ КЛЮЧІ

Війна закінчилася.

Над містом злітали ракети, неподалік грає гармонія, пахли акації.

Інженер стояв на розі будівлі з бетонними підпорами й чекав; навколо вирував натовп, люди обнімалися, плакали; інженерові неприємно було дивитися на цю жахливу картину, але він мусив чекати; приїхала машина з жінками, борт з гуркотом опустився, і огрядна санітарка взяла за руку першу жінку.

Він не міг одірвати очей від жовтого обличчя й голого черепа, крізь розідрану холошу виднілася нога — обтягнена шкірою кістка. Колись ця жінка, можливо, була вродливою.

— Ходіть, серденько, ви вже дома!

Огрядна санітарка голосно схлинула. Жінка непевно ступнула вперед. Очі її почали жадібно нишпорити по натовпу й раптом зупинилися. З-поміж людей вийшов молодий парубок і якусь мить уражено дивився на неї; певно, то був її син. Інженер почув голос цієї бідолахи, тихий, дівочий голос; вона вимовила лише ім'я, парубок теж назвав її на ім'я; значить, це був не син, а мабуть, чоловік чи, може, коханий. Він дивився на неї й відчував, як у грудях у нього піднімається хвиля розпачливого плачу, болісного жалю. Парубок обняв голий череп, притиснув до грудей милу голову. Санітарка тим часом допомагала вже злазити іншій жінці, навколо товпилися люди, сигналили автомашини, іржали коні.

Інженер заціпеніло чекав на тому самому місці; почало вже сутеніти, а він усе ще ждав. Він немов весь закам'янів і нічого

не помічав навколо себе; життя тим часом пливло своїм руслом: весна вже минула, прапори скрізь познімали й люди поринули у свої буденні клопоти.

Лише коли приїжджали автомашини з жінками, він продирався в середину натовпу і починав шукати на спотворених обличчях очі, бо це було єдине, що він міг упізнати, єдине, що не можна було замучити до невпізнання. Він ходив поміж недавніх в'язнів і набридав усім своїм запитанням. Йому весь час відповідали: «Ні, ми не звідти» або: «Ні, не знаємо такої» й одразу ж забували про нього. Лише на десятий день йому пощастило побачити злегка розгублену усмішку, почути кілька втішливих слів: «Це була чудова товаришка, ми всі її дуже любили...» — і більше нічого.

Інженер простояв тут десять днів і тепер міг іти геть. Він швидко крокував тротуаром, навколо нього чувся плач, по обличчях людей, що зустрічалися з рідними і знайомими, котилися сльози, і вигуки радості дратували його слух.

Він біг незнайомими вулицями, які, зливаючись із тими, котрі він знав, утворювали павутину, що повільно бинтувала його рану.

Збагнувши, що Качечки вже немає в живих, він спробував уявити собі її останні хвилини, на мить побачити її серед тих, що протягом десяти днів приїжджали на автомашинах, але замість цього бачив лише, як вона стоїть у темному вікні, білотіла, з розпущеним волоссям.

Далі інженер уже не міг іти й сів на краєчок підмурівка. Над головою в нього звилася зелена ракета, а неподалік на роляі хтось грав етюд Шопена, іржали коні, по розібраній барикаді гасали діти, кричав жіночий голос: «Додому! Марш спати!»

Музика Шопена усе ще не змовкала; сміялися веселі голоси, перед ним пропливали сірі обличчя і речі, а над усім цим палало червоне небо й на нього дивилося двоє очей. Справді, частково у цьому всьому завинив і він: йому було байдуже до того, що діялося навколо, до людей, і хоч він гримав на них, лаявся і сміявся з ними, його зовсім не цікавило їхнє майбутнє, він не думав про те, чим житимуть вони і як житимуть взагалі. «Це не мій клопіт, — думав він, — не варто вмирати заради інших, котрі анітрохи не кращі за мене». Але люди були кращі за нього, всі до одного, і в той час, коли він мовчав, їх мучили голодом, били, кидали у глибокі могили.

Рояль раптом замовк.

Інженер брів нічними вулицями, неспроможний ні плакати, ні кричати. Але він не міг і мовчати, бо глибокий сум зовсім доконав би його. Тихо наспівуючи, він попря-

мував до знайомого будинку й подзвонив біля дверей із табличкою «Інженер Йозеф Старжец». На Старжеца всі казали «старий пан», хоч він і не був ще дуже старий.

— Мартінеку! — вигукнула мати Качечки. — Значить, ви все це пережили? — Відтак злякалася його появи й дивилася на нього з жахом.

До прихожої вийшов сивий чоловік.

Вони, очевидно, були б поріднилися, приходили б щонеділі одні до одних у гості, пили б каву, грали б у шахи, і він, можливо, знайшов би тут домівку, яку так давно втратив. Похиливши голову, він голосно проковтнув слину.

Його завели до кімнати з траурнотемними меблями, на стінах навперербій цокали годинники.

— Ти що-небудь знаєш про неї?

Він сидів тут востаннє, несміливо пив каву, якої йому налили. Перш ніж він устиг щось відповісти, з сусідньої кімнати почулося гірке ридання, і чоловік, що сидів навпроти нього, раптом сказав:

— Ти все одно можеш почувати себе в нас, наче дома, якщо хочеш... Адже ти самотній? — підвівшись, старий підійшов до чорного буфета і вийняв пляшку з трьома зірочками на етикетці. — Ми тримали це до її повернення. Я все ще не можу собі уявити, що її нема в живих! Не можу!

Вони випили по чарці, як не раз пили в дерев'яному бараці, як пили посеред лісу, як пили під час сльоти, коли їм було сумно, а з усіх фронтів приходили повідомлення про перемоги Гітлера.

— Що ж ти тепер робитимеш? — запитав старий.

— Вранці я був у комуністів. Подав заяву до партії!

— Заради неї?

— І заради неї, і... але я про це ще нічого не знав... Я змушений був щось зробити після такого довгого чекання!

— Я тебе розумію, — мовив старий. — Хоч світові зараз потрібне все, крім фанатизму.

— Я не хочу бути фанатиком.

— Знаю, знаю, — стомлено повторив старий. — Ми ж не будемо зараз сперечатись... А що ж далі?

Інженер не знав, що робитиме далі, він знав лише те, що все, про що мріяв раніше, втратило тепер для нього будь-який сенс: він уже не хоче ні мати свій кабінет, ні працювати землеміром, ні робити кар'єру, мати квартиру, комфорт, сім'ю й кількох добрих друзів.

«Старий пан» протер очі.

— Ох, Мартіне, Мартіне, які ми іноді буваємо самотні.

— Я хотів би поїхати кудись далеко звідси, — мовив інженер, — туди, де все не так, як тут, де дуже важко й де людина може думати лише про те, щоб жити й працювати.

— Так, — старий кивнув головою. — До війни ми робили зйомки. На сході... Там щовесни у бік непрохідних боліт пливають ключі журавлів. Ми знімали ці місця для великих проектів, які так ніхто ніколи й не здійснив, бо незабаром почалася війна. Крім того, там аюфелес. Малярія.

«Старий пан» на мить забув про своє горе і думками полинув над безмежними рівнинами, облямованими стрімкими горами, понад невеличкими сільцями, хати в яких зліплені з саману й рублені з дубових колод, понад дзвоном костьолів і жінками в чорному, понад затопленими долинами, понад морем, з якого стирчали вершечки зелених кущів і над якими стояв людський плач.

— Я теж поїхав би, — сказав він. — Далеко. Кудись дуже далеко, де все можна було б забути. — І вийшов до суміжної кімнати, щоб хоч трохи розрадити дружину.

Інженер залишився сам. Наливши собі чарку коньяку, він відчув, як тіло його огорнула приємна, гаряча втома.

«Поїду звідси. Можливо, туди. Там мені буде краще. Мені скрізь буде краще», — подумав він і, схиливши на стіл голову, міцно заплющив очі.

Інженер бачив синє-синє небо, очерет навколо тихо шелестів; потім почувся лопіт крил, і над невисихаючою драговиною попливли ключі журавлів.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СВЯЩЕНИК

1.

— Слава господу Ісусу Христу.

— Навіки слава.

Люди прямували до невеличкого замка, що стояв на околиці села.

— Слава господу Ісусу Христу.

— То як, Юрцова, будете вже ставитись?

— Хотіла б, преподобний отче. Стіни за-

лишаться ті самі, треба тільки новий дах. Обіцяла допомогти сестра!

Священик кивнув головою. Це його мало цікавило. Але він зник, що люди розраховують у всьому на його опіку і радіють, коли він їх питає про здоров'я, дітей, про те, чи пишуть із-за кордону родичі, про врожай та їхні плани. Свої гріхи вони виповідали йому самі — на колінах. І ці гріхи були такі ж самі убогі, нецікаві й весь час повторювалися, як і їхні плани.

Священик керував цією парафією вже вісім років; він приїхав сюди, коли йому не було ще й тридцяти — стрункий, чорнявий, злегка блідий, з великими сумними очима. Дівчата не пропускали жодної меси, а літні жінки обурювалися: «Що їм може розповісти такий хлопець? Ну, й будуть тепер у нас відправи!»

Але з нього був добрий оратор, а також він мав непогані артистичні здібності — кожен, навіть незначний жест він робив з підкресленою гідністю, а своїм словам надавав належну категоричність. І скоро люди почали навіть хвалити його, а ще через якийсь час у селі без його відома й згоди взагалі ніхто нічого не робив.

Священик довго мріяв про ліпшу парафію й інше життя, не таке, як у цьому глухому селі, але потім примирився, пережив тут протягом восьми років чотири республіки, і йому інколи навіть здавалося, що краще жити тут, ніж у місцях, де раз по раз відбуваються зміни. Спокій також річ непогана, і священик присвятив себе садівництву, виплекавши дуже рідкісні види троянд дев'ятнадцяти відтінків кольорів: починаючи з кіноварної «Джессі» й кінчаючи бузковим «Штефаніком» та пурпуровою «Гордістю боліт».

І раптом, буквально в останні дні війни, сталася ця жахлива подія, котра одібрала в нього сон і спокій на багато тижнів. Але, мабуть, усе щасливо минулося, і хоч священик ще й досі, лягаючи спати, тремтів од страху, що йому принесе завтрашній день, проте він уже був певен, що нічого незвичайного цей день не принесе, і страх його потроху почав розвіюватися.

— Слава господу Ісусу Христу.

— Навіки слава, пане Йоюіо!

— Ну, й гарно ж розквітли вони у вас, преподобний отче. Хто б міг повірити — у цьому краї.

Священик пожвавішав.

— Мене лякали, що вони тут не ростимуть. Мовляв, сухо і кепська земля. — Він усміхнувся. — А тут може рости навіть манна. Треба тільки добре попрацювати. Скільки я наносився самої лише води.

Вони йшли поруч повільним, урочистим кроком.

«Лихо таки не обминуло мене, — зітхнув у думці Йожію. — Цілих п'ятнадцять років був старостою і раптом став нікому не потрібний. А священик потрібен завжди».

Із замка долинули звуки музики. Замок було експропрійовано, і в ньому організували однокласну школу, яку сьогодні урочисто мали відкрити. Під муром стояв відкритий автомобіль.

«Просто якесь безглуздя — виступатиме цей теслярський телепень Врабель, — подумав Йожію. — Він же не вміє зліпити жодної нормальної фрази».

Священик, усміхаючись, кивав на всі боки головою. Він протиснувся на самий перед, до тих, що стояли біля автомобіля, і, схрестивши на грудях руки, почав чекати. Сонце своїм пекучим промінням вп'ялося у його чорну сутану, і тепло почало розбирати його, наче вино. Кажуть, новий учитель безвірник. Ну, це його діло. Але він тут потрібен. Йому, священику, доведеться боротися проти нього, навіть якби у всьому іншому це був дуже милий молодий чоловік. Тут — не край світу для безвірників.

Врабель видерся на прикрашений грузовик і з нещасним виразом обличчя подивився на юрбу.

«Хай йому всячина, — мовив він у думці, — знову треба говорити. Наче це комусь потрібне. А у всьому винна ця гнида, — Врабель із ненавистю подивився на священика. — Він собі гадає, що мені зробили велику ласку, обравши мене. Г... смердюче. Я чхаю на таке щастя».

Витягнувши промову, яку йому склав священик, він почав читати:

— «Любі друзі християни, в цю урочисту шістнадцяту неділю після зішестя святого духа...

На високій замшлій вежі замка, переливаючись барвами, ліниво майорів прапор. Над дахом снувала пара боривітрів. Люди голосно розмовляли й оглядали сухорлявого чоловіка в окулярах, який нетерпляче походжав коло машини. Він приїхав сюди читати їхніх дітей.

— ...і тепер у цьому замку, який достався нам з волі нової влади та милості всевишнього, наші діти вивчатимуть світські науки та слово боже», — мляво читав Врабель.

Навколо дедалі наростає людський гомін, і в ушах священика він звучав органічною музикою. Повітря було сповнене літніми надвечірніми пахощами, і священик відчував велике задоволення й радість буття. Потім, як це не раз уже повторювалося протягом останнього часу, його несподівано охопив страх, від якого аж голова пішла обертом.

«Усе щасливо минуло, — гарячково поду-

мав він, — тепер мені вже нема чого боятися».

Врабель дочитав і замовк. Кілька чоловік заплескало в долоні.

Після Врабеля на машину виліз новий учитель. Очі його нервово бігали по натовпу, і він кричав тонким, плаксивим голосом.

Йому справді було чого плакати, адже його послали в цю нору, де не було нічого, крім костюлу, школи й болота, але в глибині його душі жевріла давня мрія, котра з'явилася у нього ще в дитинстві: зробити щось серйозне, змінити людей і пробудити в них надію. Той, хто уважно слухав учителя, міг помітити, що в його голосі звучать нотки не плачу, а хвилювання, — він прагнув розворушити людей і під час цієї першої зустрічі з ними викликати до себе довіру. Учитель говорив про землю, яка лежить навколо села і яку вони швидко перетворять на родючі поля, змінивши цим самим своє життя, свій край, і житимуть щасливо, як усі люди їхньої нової, вільної народної республіки. Але для того, щоб люди змогли все це зробити, вони мусять дещо знати — не тільки вміти пробубоніти отченаш, а й навчитися чогось по-справжньому. Тому він просить усіх жителів села, щоб вони були строгими зі своїми дітьми й учили їх шанувати школу.

Учитель закінчив. Люди мовчали.

«Не вмієш ти з ними розмовляти, хлопче, — усміхнувся в думці священик. — Розповідаєш їм про їхню землю, тим часом як вони самі знають про неї набагато краще. І дискредитуєш їхні молитви, з якими вони щодня звертаються до бога».

Старий Валіга вже дав знак своїм музикам — скрипці, гармонії, контрабасові; урочиста частина відкриття школи на цьому скінчилася.

— Добридень, пане вчитель, — привітався священик, підійшовши до вчителя. — Як вам подобається наше гніздо? — Він помітив у погляді вчителя антипатію до себе, і це розвеселило його. — Де ви будете мешкати? — поцікавився він.

Учитель знизав плечима.

— В моєму домі ви могли б знайти вільну кімнату. Принаймні тимчасово, якщо у вас з'явиться така потреба.

— Дякую. Мабуть, такої потреби не буде.

— Зараз дуже важко знайти пристойне житло. Особливо зараз, — додав він. — Багато родин у селі погоріло, і ті, у кого хати вціліли, змушені були прийняти їх до себе. Прийдіть хоч подивитися, — запропонував він учителеві, — трохи поговоримо. Тут буває дуже сумно, особливо увечері.

Вони потиснули один одному руку, і священик повільним, неквапливим кроком попрямував до села. Поминувши свою садибу, він пішов далі; на тому місці, де колись

стояла школа й будиночок Смоляків, він побачив військовий джип; люди оточили машину і зацікавлено розглядали когось усередині.

Священик не стримався й, наддавши ходи, підійшов до автомобіля так близько, що міг розрізнити окремі обличчя серед своєї пастви. Побачив він і обличчя того, хто сидів у машині.

— Всемогутній владико! — прошепотів священик.

З джипа вийшов молодий Смоляк, єдиний, хто вцілів з усієї родини — його теж уже ніхто не сподівався побачити. На ньому була військова гімнастюрка без погонів; налягаючи на ліву ногу, він попростував до того місця, де стояла батьківська хата.

Люди мовчки дивилися йому вслід.

Смоляк заціпеніло стояв над згарищем. Він був невіруючий, тому не молився. Але він також не закричав, не ворухнув навіть губами.

До нього підійшла стара Байкова:

— Молися, парубче, молися за них усіх!

— Як? — прохрипів він.

— Розстріляли, дитино! — І старенька закивала своєю головою, пов'язаною чорною хустиною. — Як же ти постарів, — прошепотіла вона, — виглядаєш, наче в сорок років!

Смоляк опустився на коліна серед захололого згарища й почав гребти руками, наче собака; за нігті йому набивалася глина й розмоклий попіл. З кінчиків пальців у нього вже текла кров, а він усе ще гріб.

Священик застигло стояв обіч натовпу, неспроможний ні про щось думати, ні кудись тікати.

2.

Павел помітив удаліні Янку, яка кудись поспішала, і не йняв віри власним очам, що це вона. Він не бачив її вже досить давно, вона поїхала з села незабаром після того, як пройшла лінія фронту, і за весь час ні разу не приїжджала додому; на дівчині було якесь чудернацьке плаття, вона трохи змужніла, змінила зачіску, та, незважаючи на це, Павел упізнав її по плавній і м'якій ході. Хлопець вискочив на подвір'я.

— Янко! — крикнув він щосили.

— Це ти? Чого так репетуєш?

— Бо тебе побачив! Нарешті приїхала!

Дівчина пильно подивилася на нього.

— Ну, й що з цього? — мовила вона. — А ти такий же худючий, як і був. Наче Адамова коза. — Їй стало трохи ніяково од цих своїх слів, і вона квапливо запитала: — Що ж ти тепер робиш?

— Нічого, займаюся з Йожкою деякими

вигідними справами. Але, мабуть, я піду на річку за сторожа. Як батько.

— Мгм.

— А ти?

— Там, де я зараз працюю, досить шикарно, — Янка ухилилася од прямої відповіді. — Але все одно шукатиму собі щось ліпше. — Вона показала йому свою сумку. — Я б спокійнісінько могла працювати десь у канцелярії.

Янка дивилася на низькі хатини, вишикувані густими шерегами; дахи їхні поросли мохом, а серединою вулиці, вкритої густим шаром пилюки, текла гноївка.

— Я вже тут нізащо не залишуся. Хіба це життя?

— Я також колись поїду звідси.

— Куди?

— Ще не знаю, але кудись далеко.

— Мгм, — промимрила вона байдуже. Потім почала оповідати: — Минулого тижня в нас вибирали королеву краси. Було дуже цікаво. Але та, котру вибрали, була страшенно худюща. Така, як ти! Коли я їду ввечері містом, хлопці раз по раз перепиняють мене. Я не хочу ні з ким з них говорити, але вони все одно не дають мені спокою.

— Ну, й що ж ти робиш? — запитав Павел. Його дедалі дужче охоплювало почуття гіркого розчарування, причини якого він не міг собі пояснити.

— Нічого. Ходжу з дівчатами.

Дівчата, з якими вона товаришувала, були старші за неї й давно гуляли з хлопцями — солдатами, продавцями крамниць, цегельниками; вони спали з ними й розповідали Янці деякі подробиці, котрі лякали й водночас викликали до себе інтерес. У неї поки що не було нікого, вона була переконана, що знайде собі когось пристойнішого, вартого більшої уваги, ніж ці їхні непоказні й нудні коханці.

Хатина Юрцової вже стояла під новим дахом, але вікна залишилися ті самі, обгорілі.

Павел і Янка зупинилися. Хлопець силкувався одігнати від себе почуття гіркого розчарування.

— Вийдеш іще?

Янка завагалася.

— Гарзд. Але ненадовго. Перед вечерею.

Павел чекав на неї за замком. Там, мабуть, завжди сходилися всі закохані й ті, що хотіли ними стати.

Вони пішли поруч широким пасовиськом, огорненим легким туманом. Дівчина розповідала про своїх подруг, світло, музику, похід з лампіонами, про місто.

Павел слухав її. Під ногами в них солодко пахли квіти.

Кілька тижнів тому його теж охопило палке бажання побачити трохи світу; ходили чутки, що на півночі залишилося багато безлюдних міст, і вони з Міхалом Шеманом домовилися податись туди; Міхал мріяв знайти десь на горіщі одного з покинутих будинків заховані скарби, але того ранку, коли вони покладали вирушити, Міхала відлупцював батько, і Павел пішов сам.

Він ішов стежками, протоптаними через пасовиська й припалими росою туманного ранку. На шосе його підібрав військовий грузовик; ніхто із солдатів не сказав йому, куди вони їдуть, та це, власне, не мало ніякого значення. Незабаром попереду забовнало місто.

Машина зупинилася на широкому похилому майдані, на нижньому краї якого височіла вежа костьолу. Хлопець зіскочив на безлюдну бруківку й пішов уздовж довгого ряду урн, набитих сміттям; вітер шурхотів клаптями розкиданого скрізь паперу; під храмом кишіли люди, вишикувалися в лінію вози зі скринями, люди були в святковому одязі, дехто надяг солдатські штани, стояла якась бабуса з розпухлим носом, хтось тихо хлипував.

Павел повільно ходив попід храмом, потім зайшов досередини. В тихому сутінку виднілися потріскані стіни, під ногами хрущали скалки вибитих віконних шибок. Павел наблизився до уламків, що залишилися од вітара.

На купі битої цегли лежала усміхнена позолочена статуя, погляд її був спрямований угору, до якоїсь пробоїни, в якій ліниво пливли літні хмари.

Павел укляк біля загуслої калюжі, в якій відбивалося обличчя гіпсового ангела, небо, що пливло в розверженому кратері, а також вузький промінчик світла.

— Святий боже, — прошептав він, — докажи, що ти про все це знаєш — про костьол, про статую, яка лежить тут повалена, про брата й матір, про нас усіх і взагалі про все те, що сталося. Сотвори щось велике, таке, щоб зникли муки, щоб ми були щасливі. Сотвори, благаю тебе. Дай мені знак, що ти це зробиш!

За спиною в нього почувлися чийсь кроки.

Павел обернувся і побачив дивного чоловіка: пальто із твіда спадало йому аж до п'ят, голова була обстрижена, на худому обличчі стирчав горбатий ніс.

— Устань! — мовив йому чоловік. — Чого ти молишся? — Обличчя його скривила усмішка. — Ти бачив тих? — запитав він. — Вони теж молилися тут за перемогу свого рейху! Та в них не залишилося нічого — ані рейху, ані цього костьолу. Тут уже й духу їхнього нема. Тільки ти й ворони. — Чоловік переможно засміявся. — Кінець костьолові,

кінець фюрерові й кінець рейхові. Кінець, — повторив він, — кінець! — І підвів угору очі.

Павел переліз через якісь руїни й довго блукав безлюдним містом. Кілька раз дорого йому перебігали голодні коти і собаки, він поминув ряд розкішних будинків з вивісками, зграю голубів, водограй із левом, зазирнув до пекарні з вивіскою «Ганс Носке Беккерей», яка вся пропахла хлібом і в якій залишилася лише мішалка та чорні, змащені жиром, форми.

— І ти взяв собі що-небудь? — запитала Янка.

— Ні, — відказав він.

— Боже, ти осел!

Село вже ледь мріло вдалині кількома вогнями газових ламп. Перед ними ліниво текла річка з покраним берегом, над водою стояла підбита військова машина.

— Шкода, що ти не була там зі мною!

— Ну, й чудний же ти!

— Ми могли б вилізти на вежу цього костьолу!

Швидко сутеніло. Янка ніколи ще не ходила в таку пору за село, хіба що з дівчатами. Хлопці напевно щось собі дозволили б. Вона раптом згадала ту ніч, коли Павел перев'язував їй руку, лежав поруч неї і дихав; десь далеко тужливо заграла труба, вона грала на повен голос і аж захлиналася від суму. Янці раптом стало страшно.

— Ходімо вже, — мовила вона. — Мені треба додому. Мати лягатиме!

Але обоє й далі сиділи над берегом, буйно порослим низькими вербами, які схилилися вітням до самої води і листя яких тихо шуміло. З річки неприємно пахло застоною водою, дедалі голосніше починали кумкати жаби.

— Бозна-що б ми звідти побачили, — озвався Павел. — Можливо, навіть море!

— Ну, й чудний же ти!

— А може, ще й далі. У морі був би острів. І пальми. А на піску лежали б дельфіни. І стояв би там лише один будинок. Скляний.

Павел, мабуть, хотів розсмішити Янку. Вона охоче сміялася б, але її охопила втома, майже приємна втома, і хоч Павелові слова здавалися їй тихим шепотом бешкетника-вітру, вони все-таки подобалися їй більше, ніж жаб'яче кумкання та тиша.

Коли Павел замовк, вона довго шукала потрібне слово і нарешті запитала:

— А чому саме скляний?

— Щоб у ньому було багато світла!

— Ну, й чудний же ти! — Янка зовсім не думала про те, що вона говорить. Уявивши собі скляний будинок, вона засміялася.

Павел трохи помовчав, потім запитав:

— Ти б поїхала туди зі мною?

— Куди?

— А поїхала б?

Дівчина підвелася.

— Ходімо вже! — Вона відступила крок назад, але дивилася йому прямо в вічі.—Ну, й чудний же ти!

Більше Янка не відступала, і Павел обняв її дуже незграбно і ще незграбніше тицьнувся носом у її щоку. Під своїми долонями хлопець відчув тепло дівочого тіла, і його сповнило приємне почуття, повніше й блаженніше, ніж він будь-коли раніше міг це собі уявити; Павел поплив до берега з цукровими пальмами. «Бачиш, бачиш!». Великий білястий дельфін ворухнувся пачею і швидко поплив геть, а вони самі zostалися на звивистому березі з низькими вербами, що схилили своє віття до самої землі.

3.

Священик сидів у кріслі з золотим гербом, палив і прислухався до плаксивого голосу, що долинав із сусідньої кімнати, де вчитель Лукаш намагався втовкмачити дітям у голову, що таке держава.

Під школу відвели поки що дві кімнати. З більшої кімнати всі меблі перенесли до меншої; на стінах залишилися тільки оленячі роги, а над дверима—дворянський герб. На буковий паркет трьома рядами поставили парти, кожна з яких була іншого розміру. На кришках парт були надряпані написи чотирма мовами: парти привезли з різних прикордонних районів.

У меншій кімнаті влаштували вчительську: сюди перенесли високі шафи у стилі рококо, статуетку Діани з карарського мармуру, три китайські вази, письмовий стіл, обтягнений зеленим сукном, секретер та два ломберні столики, на одному з яких вчитель розклав свої наочні посібники — рахівницю з кольоровими кісточками, опудало хом'яка, два слоїки з заспиртованими вужами.

У цій кімнаті також мешкав учитель. Під стіною біля вікна він поставив собі велике ліжко і завісив його. А на другому ломберному столику розклав деякі речі, потрібні йому під час уроків.

Священик підвівся, простяг руку до невисокої купки книг і почав у них ритися. Янко Краль¹, Вольтер, Флобер. Священик розкрив одну із книг; деякі абзаци в ній були окреслені червоним олівцем, а деякі навіть чорнилом.

— Яке неподобство, — зітхнув він.

«Мене дратує той спосіб, що ним говорить про бога вся релігія, особливо те, з якою впевненістю, легковажністю й відвертістю про нього судять. Найбільше дратують мене священики, в кого це ім'я не сходить з уст...»

Священик закрив книгу й знову сів у крісло.

— Держава, — кричав у сусідній кімнаті вчитель, — найважливіше з усього, що у вас є! Заради неї ви всі мусите працювати. Нема нічого святішого, нічого важливішого за державу, бо вона — народна...

«Хлопчиська, — подумав священик, — вони розуміють, що таке держава, стільки ж, як і про бога та революцію. Тому видумують різні легенди. Щоб ці поняття могли уявити собі діти, а також могли у них повірити дорослі».

Двірник закалатав у великий дзвінок. На сходах загомоніли дитячі голоси, потім поступово почали віддалятися, аж поки зовсім не замовкли.

До захарашеної кімнати увійшов учитель.

— От лихо, я зовсім забув: у них ще мав бути закон божий, а я відпустив їх додому.

Священик проковтнув образи і засміявся:

— Нічого. Завтра трохи раніше закінчите свій урок. Ми своє наздоженемо.

— Я вважаю, що вони мають що наздоганяти з інших, трохи важливіших дисциплін, ніж закон божий!

— Що може бути важливішим, ніж добуття впевненості на шляху, який веде людини до спасіння? — заперечив священик.

— Все! — спалахнув учитель. — Все інше!

— Ви атеїст, — мовив священик, — і думаєте, що бог вам непотрібний. Ви також думаєте, що він непотрібний й іншим.

В учителя на лобі почали набухати жили, очі його забігали.

— Річ не в тому, що я думаю, — закричав він, — а в тому, хто з нас має рацію! Бога нема. Ви його видумали!

— Ні, ви помиляєтесь! — заперечив священик. — Справа зовсім не в тому, навіть якби ми його і видумали! Важливо те, що люди хочуть вірити. Люди хочуть у щось вірити. У щось велике й очищувальне, у щось таке, що надало б сенсу їхньому життю. Ви соціаліст?

Учитель нічого не відповів і підійшов до вікна. Він ненавидів всіх священиків і не любив відкривати перед ними свою душу.

— Це також учення, — зауважив священик. — І воно також вимагає віри.

Учитель різко обернувся:

— Не порівнюйте ці речі! Ми хочемо визволити людей... а ви бога видумали для того, щоб затьмарити їм розум і тримати весь час у покорі.

— Ви помиляєтесь. Наше вчення також

¹ Краль Янко (1822—1876) — словацький поет та політичний діяч, автор відомої поеми «Яношік».

прагне визволити людей. І якщо нам це досі не вдалося... то тільки з вини самих людей. Як і вам теж... Побачите, що станеться з вашим ученням! Що з ним зроблять люди і час!

— Гаразд, побачу, — заявив учитель. — Я твердо вірю, що діждуся цього.

— Вибачте, — усміхнувся священик, — я ще хотів сказати, що люди самі завинили у своїм лихові. — Це була його улюблена тема розмови. Він багато думав над цим питанням і вважав, що докопався до його справжнього кореня. — Своєю ненавистю! Ви це самі знаєте: нерівність, прагнення влади... кожен обтяжить свою душу якимсь гріхом і потім уже змушений ненавидіти своїх ближніх. Саме ця ненависть і є причиною людського нещастя, яке дедалі поглиблюється.

Священик схилив голову.

Учитель подумав, що це звичний, завчений жест, але священик злякався, щоб учитель не помітив у його очах страху.

— Не ненависть породжує лихо, панотче, а навпаки, лихо породжує ненависть, — мовив учитель. — І ми покладемо край лихові, а потім і ненависті.

Священик мовчав.

«Якесь замкнене коло, — подумав він. — Причина лиха — ненависть, а причина ненависті — лихо? Але ж найбільше ненавидять ті, хто найбагатший, а війни розпочинають ті, хто навіть неспроможний виміряти своє багатство. Де в них береться ненависть? Вони прагнуть влади! А в гонитві за нею ми всі обтяжуємо свою душу гріхами та злочинами, наші осквернені уста змінюють слова правди в слова олжі, а олжа породжує нову ненависть. І найгірше те, що ніхто з нас уже не має права судити, бо ми для цього не досить чисті!»

— Ми покладемо край лихові, — повторив учитель. — І тут теж! — Він показав крізь вікно на поля.

— Тут? Можливо, ви цього ще не знаєте. Там, куди ви показуєте, кілька разів на рік приходять повінь.

— Повінь можна приборкати!

— Хто ж її приборкає?

— Люди, — урочисто заявив учитель. — Ті люди, яких ви ненавидите.

— Я молитимусь, щоб ваші слова збулися! Щоб люди зробили це.

Священик підійшов до вішалки й надів чорного капелюха, якого він носив і в найбільшу спеку.

«Фанатик, — мовив він у думці, повільно спускаючись дерев'яними сходами. — А всі фанатики небезпечні, вони можуть занепасти людину. Але найчастіше вони занепащують самих себе. Не кажучи вже про свою справу. Лише свята церква зуміла пережити всіх своїх фанатиків. Так, церква зуміла...»

Йожка Баняш подивився на годинник, свою гордість. Це був срібний секундомір із широким ремінцем, оздобленим мідними цвяшками і обвитим, крім цього, металевими брелочками. Розмовляючи з дівчатами, Йожка різко піднімав руку, загортав рукави, і на зап'ясті в нього побрязкували маленькі металеві підківки, сердечка, трилисники й золоті якори.

— За півгодини мусимо впоратися, — вирішив він. На вечір у нього була запланована важлива зустріч, тому Йожка квапився. — Скинь піджак, полізеш усередину, — звелів він Павелу.

Це був грузовик марки «мерседес». Павел помітив його того вечора, коли приходив сюди з Янкою. Кузов грузовика весь обгорів, мотор хтось зняв. Хлопці обнишпорили всю околицю, але ніде вже не було нічого пристойного, тому доводилося вертатися до тих підбитих машин, які ще півроку тому вони обминали. Вони знімали тільки окремі деталі, те, що могло коли-небудь знадобитись, що ще не поржавіло од дощів і не порозтягали люди; навантаживши деталі на візок, вони везли їх до Йожки Баняша і скидали там під повіткою.

Коли через їхнє село проходив фронт, Йожку взяли до армії й зарахували в моторизований батальйон; там він близько познайомився з автомобілем. Думка мати власне авто з'явилася в Йожки тоді, коли він проїжджав повз перекинуті, понівечені, пограбовані, приречені на ржавіння посеред поля машини.

Повернувшись додому, він поділився своєю ідеєю з Павелем Мольнаром і Міхалом Шеманом, і незабаром вони всі троє почали їздити на промисел. Він давав їм за це кілька крон і обіцяв, що колись і для них складе новісіньку машину, але поки що складав за батьковим шинком для себе: вузький передок — із «студебеккера», кузов — із «мерседеса», мотор — із «газа», а сидіння — з «адлера». Кабіну для водія Йожка конструював сам; на двох рядах сидінь, теж його власного виробу, могло сісти шість душ. Автомобіль був уже майже готовий, залишалося тільки пофарбувати його й написати на кузові: «Йожка Баняш, автотранспорт».

Хлопці викрутили домкрат так високо, як тільки могли, і передні колеса грузовика без шин піднялися над землею. Павел лежав горілиць без піджака на холодній, просякнутій спрацьованим мастилом землі й, коли йому подали знак, поліз ногами вперед; за мить він наштовхнувся на щось важке, й одразу ж почувся якийсь дивний хрускіт. Павел

підвівся на ліктях і побачив спочатку почорнілий довгастий предмет, ганчір'я, а потім обвуглену голову й просякнутий мастилом труп.

— О боже, — прошепотів він і знову посу- нувся спиною по мокрій землі. Під натертою шкірою в нього гаряче пульсувала кров. Павел схопився за пом'яте крило. — Там ле- жить чоловік, — прошепотів він і судорожно заплющив очі.

— Нема чого тут довго стовбичити, — оз- вався Йожка Баняш. — Може, викинемо його геть?

Павел мовчав, він, мабуть, зовсім не чув його слів. Йожка витлумачив це по-своєму.

— Ага,—удавано розуміючим тоном ска- зав він. — Ось тобі! За труп.

На долоні в нього лежала зім'ята стокрон- ка, Йожка застигло чекав. Шеман прискоро- рено дихав.

— Що, смердить?

Павел пустився крила, і земля якось див- но попливла йому назустріч. Хлопець зробив кілька кроків у порожнечу й швидко почав віддалятися од машини, Йожки й Шемана.

— Ти б уз'яв її, правда ж? — почув він по- заду голос Йожки.

— Звичайно, я ж не баран, — відповів Шеман.

Павел весь час віддалявся. Він ішов дуже повільно, і голоси Йожки та Шемана звучали в нього над самою головою.

— Це тільки він такий! — не вгамовувався Йожка. — У нього весь час якісь вибрики. Він людина з ідеалами!

Сміх відбився од скляної бані неба й кіль- ка раз повторився.

— За цей папірець ти витягнеш з машини труп... Витягнеш?

— Звичайно.

— І заспіваєш?

— Заспіваю.

— Чуєш? Чого ж ти дурієш? Міхал витягне його!

Павел повільно брів невисокою травною. Обернувшись, він побачив, що Йожка і Мі- хал були вже далеко: навколо іржавих улам- ків машини метушилися дві ляльки, і над ними кружляв мишоїд. Павел усе ще не міг зрозуміти, що це з ним сталося, і дивився, як маленька фігурка дряпається на покру- чений верх машини. Так само десь лежить його брат, Павел тепер уже знав, як він там лежить, непохований, навіть хреста нема на ньому, не те що напису.

«Невже ми народилися на світ лише щоб умирати?» — подумав він, і його охопив без- межний жах, а також прагнення знайти якийсь сенс життя; понад пасовиськом про- летіла якась темна тінь; який дивний був цей світ, яке дивне було життя і які дивні були вчинки бога. Чи мав він взагалі право так

робити? Можливо, що люди — всього-на- всього як ті птахи: народжуються і умира- ють підстрелені або сховавшись у високу траву, як звірі й риба. «О боже!» Павел хотів пошепки проказати яку-небудь молитву, але ніяк не міг згадати слів. Раптом він відчув, що над головою в нього безмірна височінь, сонце, а над ним — вічна пільма, зірки й біль- ше нічого, зовсім нічого; під цією безмір- ною височінню стояв зараз він, а трохи да- лі — дві нікчемні фігурки, які вперто нама- галися зняти з розбитої машини заржавіле колесо.

5.

Після обіду священник відпочивав. Він лю- бив ці години, коли до нього приходили добрі й спокійні сни: він бачив у них своє дитинство; у снах священник повертався до давніх часів, коли його душа була ще чиста, необтяжена страшним неспокоєм і постій- ним страхом.

Інколи посеред сну він прокидався від смертельного жаху, чув гупання у ворота, а потім чіткі кроки, що наближалися до бу- динку, напівп'яний рев, і не міг зрозуміти, чи це йому сниться, чи справді хтось кри- чить. Потім священник зовсім прочуноував, сон до нього більш не повертався, і він сидів сам-один у тиші великої кімнати з голими стінами, на яких його очі не мали на чому зупинитися, крім сумного розп'яття.

Так було й цього разу: хтось гучно зака- латав у ворота, і поки священник, намагаю- чись проснутися, ніяк не міг відігнати від себе страшний привид, стукіт змінився на кроки, й за хвилину до нього долинув голос, який він дуже добре знав.

— Добридень, панотче, — привітався Смо- ляк, — я не потурбував вас у цю пообідню пору?

— Ні, — відказав він злегка тремтячим го- лосом. — Я завжди повинен бути готовим до послуг людям. — Руки в нього тряслися, і всю свою силу волі він мобілізував на те, щоб опанувати себе. — Сідайте.

— Ні, я не сідатиму. — Смоляк прошкан- дивав повз довгий стіл до вікна. — Ви, ма- буть, думаете, чого я до вас прийшов? Чи не приплентався часом поцілувати у вас хрес- тик. Ото був би улов, га?

— Я нікого не ловлю, — спробував незво- рушно відповісти священник. — Я нікого не ловлю, — повторив він. — Нікого. Перед бо- гом усі люди рівні.

Смоляк обернувся до нього. Обличчя його було потворне, червоне, товстий ніс також укривали червоні плями. Од носа до право-

го вуха, перетинаючи всю щоку й немовби оголюючи хворе, заслізнене око, тягся довгий криваво-червоний шрам.

— Я шукаю вбивцю, — мовив він.

— Вбивцю?

— Їх мусив хтось виказати, панотче. Як ви гадаєте?

— Не знаю, — відказав священик. — Я боюся навіть вимовити таке слово. — Він був уже цілком спокійний і слухав Смоляка надзвичайно зосереджено. На обличчі в нього застиг вираз власної переваги.

— А може, ви що-небудь про це знаєте? — витиснув із себе Смоляк. — Люди вам сповідаються. Такий гріх навряд чи хто залишить на своїй душі...

Його оголене око непорушно дивилося на священика.

— Що ви од мене хочете?

— Ага, зрозуміло, таємниця сповіді, — усміхнувся Смоляк. — Але ж є злочини... навіть згідно з вашою релігією є злочини, які не сміє замовчувати ніхто з людей! — закричав він.

— Не розумію, що могло б мене примусити виказати таємницю, про яку сміє знати лише всевишній.

— Я, я вас примушу! Примушу, так!

Священик мовчав. Він помітив, що одна з кишень Смоляка провисла від чогось важкого.

— Вони живуть між нами, — кричав Смоляк. — Якщо ми не половимо їх, мов здичавілих котів, то вони знову розпочнуть свою страшну справу! Набагато страшнішу за ту, яку вони вершили ще зовсім недавно.

Священик похилив голову.

— Всі в однаковій мірі винні, — з люттю вимовив Смоляк, — і ті, що вбивали, і ті, що вказували.

— Не гнівайтесь, але розсудити, чия тут вина, — не в людських силах.

Обличчя Смоляка почервоніло ще дужче.

— Ах ти ж єзуїте! — закричав він. — Невже навіть це не розкрило тобі очей, не змусило відмовитись од повчання?

— Я знаю, що якоюсь мірою ми всі винні в цьому. Однак не можу вам нічого сказати. Навіть якби хтось і в чому-небудь звинувачив мене. Але переді мною ніхто ні в чому не відкрився.

— Ну, що ж. Як хочете. — Смоляк, накульгуючи, підійшов до священика. — Можливо, ми про це ще поговоримо, панотче! Але вже в інший спосіб!

Священик схилив голову, немов на знак згоди, відтак зробив крок назад, і Смоляк пройшов повз нього. Священик чув, як його кроки віддалялися в коридорі, як нарешті за ним грюкнули двері; тільки тепер він міг полеглише зітхнути. Опустившись на кушетку, він голосно переводив подих. Потім під-

вівся, вийшов у коридор і взяв кошик та ніж. Єдине місце, куди він міг утекти в такі хвилини, були його троянди.

Біля тину стояв Мольнарів хлопець. Помітивши священика, він зняв картуза й голосно привітався.

Священик мовчки хитнув головою. Йому хотілося побути на самоті, обрізати тонке галуззя з трояндових кущів, думати про щось абстрактне. Але хлопець усе ще стояв на тому самому місці.

— Я хотів... чи нема у вас вільної хвилини, преподобний отче?

— Що гнітить твою душу, сину? — запитав він удавано привітним голосом і; сівши на ослінчик під стіною, стомлено заплющив очі. — Я слухаю тебе.

Хлопець не знав, з чого почати, й чекав, поки озветься священик, але той мовчав. Він усе ще сидів з заплющеними очима, відчував, як у ньому зростає ненависть до цього грубіяна Смоляка, і навіть не пробував її побороти.

— Іноді я у всьому сумніваюся, — заговорив нарешті хлопець, — і ні в що не вірю! Не вірю, що те, що ми робимо, має якийсь сенс, що хтось чує наші молитви. Що є бог! — Він голосно зітхнув.

Священик усе ще мовчав. В душі у нього зяяла глибока порожнеча, і він дивився на хлопця з-під примружених повік. Коли йому було стільки ж років, він твердо вірив у бога й був щасливий; він вірив, що бог сотворив світ за шість днів і що він милосердий, вірив у святе таїнство, у вічну справедливість, вірив, що сповідь знімає з людини гріхи, і душу його ніщо не бентежило; він був щасливий іще тоді, коли вже навчався на першому курсі семінарії, коли виходив з друзями на вулицю й бачив, як дівчата зацікавлено оглядають їх, коли помічав, що й старші люди дивляться на нього з повагою; ще тоді він вірив у бога і був щасливий. Але нині вже, мабуть, не ті часи, щоб людина могла глибоко вірити. У що б то не було. Віра руйнується ще раніше, ніж вона встигне народитись, і людина опиняється віч-на-віч зі своїм розумом, який наганяє на неї жах.

Хлопець усе ще не підводив на священика очей. Він говорив про вбитого брата й тих, що загинули без розгрішення, про тих, хто на нього марно чекав. Який усе це має сенс? Навіщо богові стільки мук, коли він такий всемогутній?

Священик слухав його слова, наче якусь далеку луну. Він усе це знав. Весь цей жах був знайомий йому ще з семінарії. Сидячи вечорами в келіях, він ділився з друзями сумнівами, читав покрадьки Вольтера й реготав із ними з непорочного зачаття. «Це диявол спокушає вас, сини мої, — сказав їм сам його преосвященство єпископ, що при-

Їхав до них, — ви мусите вірити». Єпископ розмовляв з ними кілька годин поспіль, а ввечері семінаристи чули його п'яний спів; вікна виходили в сад, і хлопці, сидячи в тіні, слухали, як він оповідає масні анекдоти. Тоді він, майбутній священик, ще вірив, що в суті церкви зла немає, як немає його і в релігійному вченні, що воно лише в людях; тоді він ще вірив, що житиме, як апостол, його життя служитиме прикладом для людей, він буде бідний, як вони, скромний, як вони, і покірніший, ніж босоногий Франтішек. Але з часом сумніви підточили в нього сили й скрушили всі його наміри, а тепер душу його обтяжив цей страшний гріх. «Як я можу проповідувати, як можу втішати хворі серця, коли я сам хворий?» На коротку мить священик побачив навколо себе всепоглинаючу порожнечу. Не було в ній ані бога, ані надії.

Священик заплющив очі, було вже пізно. Було вже пізно, як і не раз до цього, але він мусив щось відповісти хлопцеві й тому стомлено мовив:

— Вір, юначе! Не личить сумніватися, ані задумуватися над планами господніми. Своїми сумнівами людина відкриває доступ у душу сатані.

Він підвівся з ослінчика.

— Дякую, — сказав хлопець і замовк.

Священик лишився сам. Нахилившись над грядкою жовтих троянд, він зрізав три найгарніших квітки разом з пуп'янками, потім повернувся до своєї кімнати й поставив троянди у вазу.

«Всі люди в більшій чи меншій мірі обтяжені гріхами після цієї війни», — подумав він. І згадав учителя Костовчіка, який тут часто з ним сидів, вчителя з Петровців, Йожію, Шемана — всі вони сиділи тут, біля цього стола, розмовляли безтурботно, пили його яблучне вино і всі вони тепер у більшій чи меншій мірі обтяжені гріхами.

Але як вони тепер зможуть судити інших і захищати справедливість? Адже стільки людей взяло на душу гріх. Куди вони поведуть людство? Як житимуть? Якими новими злочинами спокутуватимуть свої колишні гріхи? Насильство кружляє над людьми, мов розлютований хижак, і збиває все нові жертви.

Священик знову побачив перед собою почервоніле обличчя зі шрамом і зовсім ясно почув неприємний хрипкий голос: ця людина теж була жертвою насильства.

Священик раптом згадав погрозу Смоляка, і його огорнув страх. Він був певен, що ще раз почує голос цієї людини в найстрашнішу хвилину свого життя.

«Мабуть, я поїду звідси», — подумав він, міряючи кроками кімнату. Щоразу, коли протягом останніх тижнів його охоплювала

тривога, він уявляв себе далеко в горах, де його ніхто не знає, новий парафіяльний будинок, обвитий плющем і диким виноградом, чув урочисті звуки старого органа, на хорах співав високий дівочий голос: «Ave Maria gratia plena»¹, дівчата в білих сукнях наближались до вітаря, очі їхні захоплено, із співчуттям та приязню дивилися на нього, і душа його знову була вільна й чиста, не обтяжена цим страшним гріхом. Він знав, що такого будинку на цьому світі немає, що його лише можна знайти в іншому, вічному й приємнішому світі, де ніхто не має ніякого уявлення, що таке ненависть. Але він розумів, що такого світу нема, що поза межами цієї землі нема приємного спокою, є лише мрії предків та безкінечні холодні простори всесвіту; можливо, його хтось сотворив, але якщо цей «хтось» виявився на це здатний, то він був надто великий, надто міцний і неослабний, щоб міг помічати нікчемність людських істот.

За давньою звичкою, а також у надії якось розвіяти свій страх, священик почав шептати молитву, але замість милосердної матері божої до кімнати увійшли троє есе-сівців та Врабель. Врабель був у них за перекладача. «Назвіть усіх комуністів і євреїв! Ви їх повинні знати!» — «Євреїв у нас нема, ласкаві пани. Ми їх усіх вислали згідно з вимогою уряду. І більшовиків також...» — «Так чого ж ви мовчите? Дивіться на мене! Не бійтеся, преподобний отче! Адже це й ваші вороги. Або ви їх, або вони вас!» — «Діво Маріє, милосердна мати божжа», — прошептав він і відчув удар по обличчю.

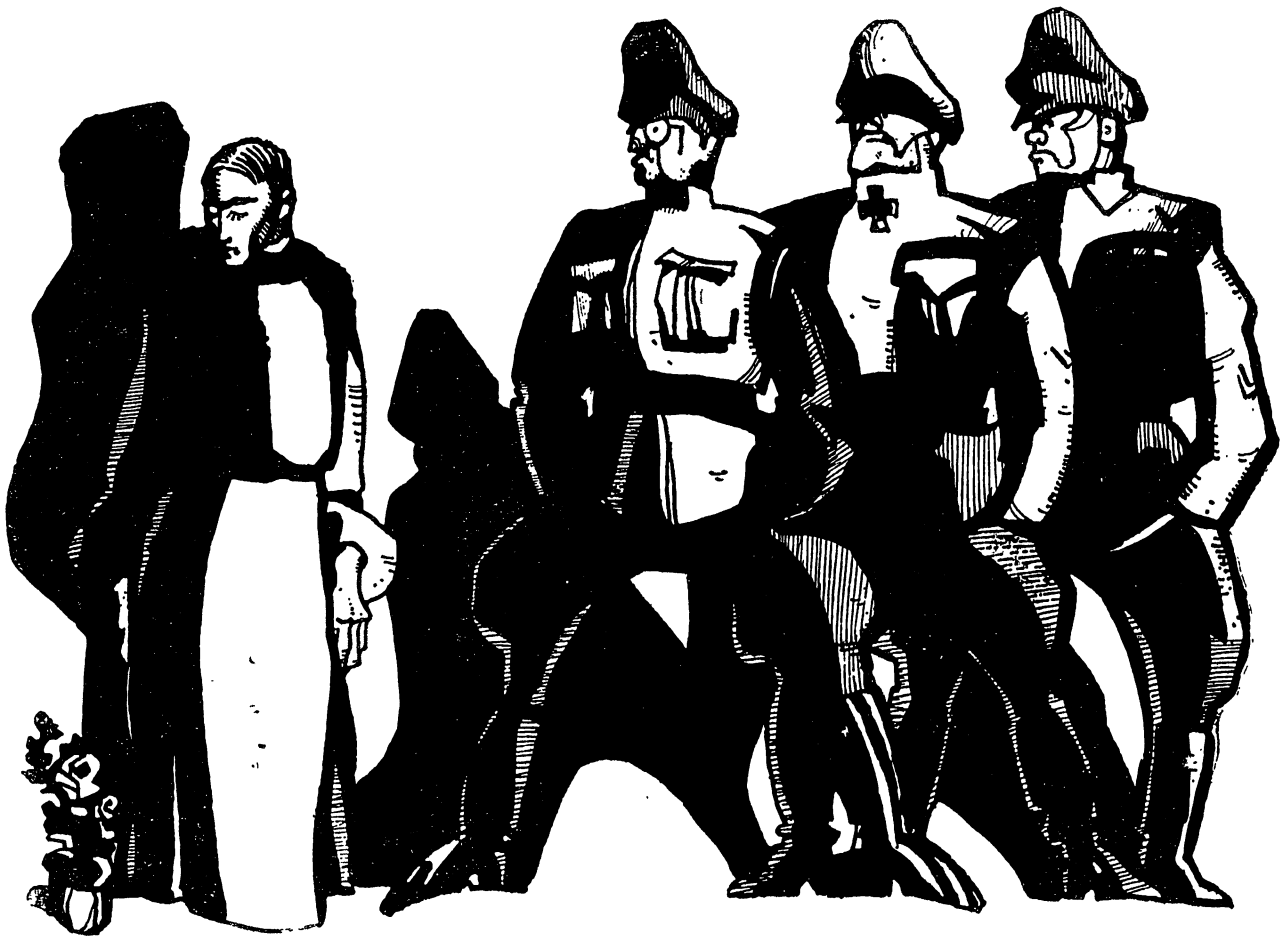
Священик весь тремтів, на чолі в нього виступив піт: знову прийшла та хвилина, що постійно наводила на нього жах. Назвати лиш одне ім'я, і вони задовольняться. Тихо, чути, як накрапає дощ. Якби тут не було хоч цього миршавого й підступного Врабеля. Дощ, зовсім тихі постріли — ляск, ляск, ляск! — але вони пролунали, наче розкати грому. Священик утер рукавом чоло. Лише тепер він збагнув, що Павел Мольнар, який приходив до нього, мабуть, хотів почути слова утіхи та поради.

«Напевно, я його розчарував, і, можливо, на все життя. Але які ж я можу сказати йому слова утіхи? Замість того, щоб вести до порятунку, я можу повести до гріха».

Проте він знав, що змушений буде втішати людей сьогодні, завтра — проповідувати і застерігати їх од гріха та ненависті, бо в цьому було його покликання, і, власне, він інакше не зміг би жити.

«Не я один такий, — подумав священик з полегкістю. — Скільки людей кажуть: «порятую», але їхні думки тим часом заповоне-

¹ «Слався, Маріє, милосердна...» (лат.).

ні ненавистю, прагненням влади, лицемірством, гнівом, страхом і обманом. Я всього-на-всього людина, а людина грішна».

Він знав, що проповідуватиме й повчатиме далі, що відпусткатиме гріхи й показуватиме людям єдиний праведний шлях, поки йому хто-небудь не скаже: «Годі!»

ТРИМАТИ НАД ГОЛОВОЮ ПАРАСОЛЮ

Це були вже щонайменше десяті двері, десяті працівник, до якого зайшов інженер; усі йому ввічливо відмовляли, займаючись водночас сімома іншими справами, нервові, невиспані й давно неголені.

Цей теж був нервовий; очі в нього були сірі, стомлені, а обличчя його перетинав ще не загоєний як слід шрам. Він був у військовій гімнастюрці.

— Фурда, — відрекомендувався він інженерові й сказав, щоб той розповідав, а сам тим часом підписував якісь папери; на столі в нього лежала розіслана карта з численними червоними кружечками. — Це спалені мости. Нагорі все згоріло, бачите? Долина ще може почекати. У лісах там повно мін,

щодня безліч пораних, а лікар лише один. Треба якнайшвидше спланувати нову лікарню, може, нам удасться когось знайти, щоб її збудував.

— Мені абсолютно однаково, куди їхати!

— Чудесно! — зрадів чоловік за столом. Його стомлені очі пожвавішали. Він вийняв із шафи пляшку, дві баночки з-під гірчиці й налив їх по вінця. — Ще трохи російської зосталося, — мовив він. — Ви перша людина, яка приїхала сюди з ваших місць. Принаймні з такою спеціальністю, як у вас. — Він помітив, що на лацкані інженероного піджака пришпилений маленький значок з серпом і молотом. — Ми з вами віримо в одну справу, — сказав чоловік, — і, мабуть, можемо бути один з одним на ти. — Підсунувши до себе карту, він почав водити по ній пальцем. — Там ти побачиш страшні речі. Але потім збагнеш щось незвичайне. Народ починає прокидатись. Ми здійснимо неймовірне. Не знаю, чи ти теж так усе сприймаєш, як я. Я сам звідти. З ранку до вечора їжджу по своїй області й ковтаю сльози. Ні, ти не можеш собі уявити цей жах. Усі досі чхали на наш край. Кожен дбав тільки про те, щоб знайти дешеву робочу силу—і більш

нічого! Ані шосе, ані залізниці, ані лікарні, ані хоча б невеличкого заводу — нічого тут не було. Ліси, і халупи, і дерев'яні церкви. І по всьому цьому стріляли з гармат; також дещо підпалювали німці, отже, все вигоріло. — Він мало не плакав. — Але коли мені починає здаватися, що я от-от збожеволію від розпачу, в душі моїй озивається надія. Всяке лихо має свою межу, після якої гірше бути вже не може, хіба краще. Тепер уже люди не дадуть вирвати у себе з рук ні владу, ні землю. Цього ніхто з нас не дозволить. І я наслідуюся думати про те, що тут буде за кілька років. Ідучи куди-небудь у темряві й помітивши ген на обрії самотній вогник, я заплющую очі й раптом бачу перед собою ціле місто...

Інженер дивився через Фурдине плече на кілька зруйнованих будинків за вікном.

«Звідки раптом у людей взялося стільки віри? — майнуло у нього в голові. — Звідки взяли всі ті, що серед руїн бачать уже профілі нових споруд і на згарищах відчують запах хліба? Мабуть, усе це зробила війна. А можливо, що такі люди були й раніше, тільки я про них нічого не знав».

Це спало йому на думку в перші ж тижні після закінчення війни, коли ніхто ще не знав, до чого докласти рук. Тоді трамваї майже не ходили, по продукти доводилося їти в UNRRA¹, скрізь рекувізувалися крамниці, вивішувалися звернення, провадилися облави на зрадників. Він мешкав у невеличкій холостяцькій квартирі. До нього прийшла якась сивоголова жінка й сказала, що в шахтах нема кому добувати вугілля, що на нічну зміну туди щовечора посилають машину бажуючих; збір коло секретаріату. Машина була крита, в кузові стояв великий казан на генераторний газ, за казаном був застромлений прапор. Біля машини чекав уже гурт чоловіків, і інженер здогадався, що вони прийшли сюди просто з роботи. Потім довго їхали вночі, напівголосно розмовляючи, жартуючи зі страшенно худого Давіда Фухсе, в'язня концтабору. Їх зворушило те, що він їде з ними, хоча взагалі не годен нічого робити. Давід спускався в шахту разом з усіма, руки в нього були тонкі, як держално лопати, під землею на лиці його з'являлася смертельна блідість. Інженер болісно відчував кожен його рух. Чого цей бідолоха їхав з ними працювати в той час, коли йому треба було лежати в санаторії, коли він мав право на довічний відпочинок?..

— Можливо, тутешні люди здаватимуться тобі відсталими й неосвіченими, — мовив

Фурда, — але в них є щось... щось од цих гір... од цієї природи... Лише коли ти як слід познайомишся з ними, почуватимеш себе тут добре. Так, а зараз я випишу тобі посвідчення. Дав би тобі й машину, — провадив він далі, виписуючи посвідчення, — але це дуже далеко, і вона, можливо, повернулася б сюди лише через три дні! Та і взагалі гнати машину заради однієї людини... ти мене розумієш?

— Гаразд, може, мене хто-небудь підвезе.

— Обов'язково підвезуть, — запевнив його Фурда. — Туди весь час їздять солдати, вони знешкоджують там міни й лагодять на Влагу мости... А якщо тобі часом щось буде потрібно, — мовив він, тиснувши інженерові руку, — то ти знайдеш мене тут. Якщо, звичайно, я буду живий.

У прохідній, де він залишив свою валізу й рюкзак, лежав лише рюкзак. У старого швейцара з єдиного ока викотилась каламутна сльоза. Адже тут проходить стільки людей...

Під складом вишикувалася довга черга. Люди виносили звідти картати ковбойки, мішки з борошном, сок грейпфрутів, бавовняні ковдри, гвіздки й стільці. Інженер закинув за плечі рюкзак і пішов прямо до дверей. Комірник повів його проходом поміж ящиками й мішками, од яких пахло какао, до приміщення, де лежала всяка всячина: молотки й пневматичні шини, металеві пофарбовані бруси, кирки й друкарські машинки. Інженер не йняв віри власним очам, знайшовши тут старий теодоліт, штатив і рулетку.

«Яке щастя!» — зраділо подумав він і розписався у якомусь непотрібному папері, котрого йому підсунув комірник. Люди витріщили очі на ці речі, які він виніс із складу: вони явно не годилися для їжі, ані взагалі, на їхню думку, не могли на щось знадобитися.

«Ще добре, що в мене украли валізу, інакше я б усе це не зміг забрати, — подумав інженер і розсміявся посеред зруйнованої вулиці. — Рейку я зроблю собі сам і пофарбую її, так само як і віхи. Або напишу Давідові, щоб роздобув десь».

Він купив собі круглу білу хлібину, а на решту карток узяв кілограм ковбаси. На станції всі свої речі він склав на одну купу, сів зверху і почав чекати поїзда. Повз нього снували солдати, дівчата в темних сукнях та хустках з оторочкою горлалі неподалік якусь пісню, одноногий циган тягнув щось у полатаному мішку, паровоз штовхав три вагони з іржавим бруктом, що залишався від гармат, люди перегукувалися між собою малозрозумілою мовою. Його тут ніхто не знав, ніхто не звертав на нього уваги і ніхто не чекав.

¹ UNRRA (англ.) — Адміністрація ООН з питань допомоги й післявоєнної відбудови.

Інженер уявив собі безлюдну рівнину десь під лісом, на якій він робитиме зйомки. Йому ще ніколи не доводилося планувати лікарню.

«Передусім треба знайти собі помічника, такого, щоб умів хоча б читати й рахувати. Можливо, якусь дівчину, — міркував він, — якусь гарну дівчину». — І він уявив собі дівчину, з якою вдень працюватиме, а вночі спатиме.

Нарешті прийшов поїзд — чотири вагони, обліплені людьми. Насилу впхавшись до останнього з них, інженер поволі почав протискуватися коридорчиком, оберігаючи свій скарб. У вагоні стояв гіркий запах поту, бруду й горілчаного перегару.

Інженерові видно було, як за вікном поїзда пропливали стрімкі гори, порослі деревами з жовтющим листям та кущами, які горіли червоними барвами осені, згарища сіл, землянки, над якими вився дим, глиняні хатини під солом'яною стріхою, дерев'яні сараї, вкриті зеленою глицею; там, очевидно, жили люди, спали діти, і його охоплювало дедалі більше співчуття та жаль до цих людей, до цього краю.

Інженер зійшов на станції, на місці якої чорніло згарище. Неподалік зубцями башт наїжилися свіжі руїни монастиря. Люди мовчки проходили повз нього, спускалися в земляні нори, ішли кудись ледь помітними стежками. Нарешті на пероні залишився тільки він та високий дід у конопляних ногавицях і калошах на босу ногу; на плечі старий накинув зелену ковдру з великими чорними літерами «U. S. Army», голову його покривав капелюх, схожий на перекинута відерце.

— Пане, це правда, що знову буде війна? — запитав він.

Інженер здригнувся.

— А між ким?

— Кажуть, між росіянином і американцем! Американець, розповідають, має таку бомбу, що кине її — і нема доброго шмату світу! Вогонь підніметься аж до місяця.

— Дурниці, хто це вам таке сказав?

— Та були такі, були, — мовив старий, — людина здатна на все. Їй подобається вогонь, от вона ним і грається. Тої осені, коли до нас у село прийшов німець, він декого зігнав до косяолу, а декого вигнав до лісу. Після цього солдати почали поливати все бензином і палити. Палахотіло полум'я, скрізь стояв страшний тріск, ми кричали, не впізнаючи власного голосу. А потім раптом з косяолу долинув жахливий лемент. Там була моя дочка, пане, і я чув, як вона плаче разом зі своїми синочками, чув, як вони всі плачуть у страшному полум'ї. Потім німець, офіцер із почорнілим обличчям, закричав: «Singen! Singen!»¹. І ми співали, пане, дуже

¹ «Співати! Співати!» (Нім.).

довго співали, аж поки палахкотіння вогню не вщухло й навколо не запанувала абсолютна тиша. — Старий поправив на голові капелюх і попрямував стежкою кудись у бік жовтуватих горбів, де, очевидно, посеред лісу жили люди.

Інженер залишився сам, а коли зайшла ніч, витяг з рюкзака светр та шматок брезенту й, лігши на узліссі під високим дубом, тут же заснув міцним сном. Почало вже дніти, коли його розбудив гуркіт моторів; їхала ціла колона машин і перша з них одразу ж зупинилась. Офіцер уважно оглянув його документи, відтак віддав йому честь, потиснув руку й посадив у свій джип. Дорога вилася по схилах диких гір і була вкрита численними тріщинами. Звернувши з неї, машини повільно рушили навпростець через купинчатий луг; проїжджали через тимчасові мости, а ще частіше — у дбайливо позначені броди. Було вже пополудні, коли з голого гірського хребта інженер побачив згарище міста.

Його висадили там, де колись був міський майдан. Він дивився вслід машинам, що віддалялися; в колишніх садах усе ще стирчали обгорілі стовбури дерев, на грядках не залишилося жодної квітки. На недавно збудованому сараї висіла оранжева вивіска: «Універсальна крамниця».

Інженерові показали дорогу до лікаря, і він змушений був дертися на гору по зеленому схилу. В дерев'яному військовому барачі інженер знайшов санітарку. Лікар учора ввечері поїхав у гори — там спалахнула пошесть сипного тифу. До нього на прийом прийшла ціла юрма селян; крізь бинти в них просочилася кров, гіпсові накладки потріскалися, на возі, запряженому корівкою, яка стояла, повільно ремигаючи, умирав безногий, і його крик заглушав тихий, безладний гомін тих, що давно вже чекали на лікаря.

Нарешті з'явився лікар у високих чоботях, дебелий, плечистий чолов'яга з широкими долонями, які колись змушені були орудувати лопатою. В очах його відбивалася втома.

— По одному, добродію! — мовив він і пройшов до барака швидше, ніж його встигли схопити простягнені до нього руки селян.

Інженер сів на дерев'яному східці й почав дивитися вниз, на поріділі ліси, на неглибокі чаші лугів, на маленькі постаті людей, що снували по дорозі. Він чекав.

О дев'ятій годині вечора пішов останній пацієнт, і лікар, вибігши з дверей, гукнув:

— Заходьте, приятелю!

Вони сиділи в маленькій комірчині, в якій стояв лише завалений якимись паперами стіл, бляшаний умивальник з глечиком, ша-

фа і розкладушка. Сестра принесла дві великі банки розігрітих консервів та пляшку пива.

— Отже, ви приїхали планувати лікарню? — в котрий уже раз повторив лікар. — Що ж, ласкаво просимо. — Він жадібно їв м'ясо з ізюмом і провадив далі повним ротом: — Ви навіть не уявляєте собі, скільки я наморочився, поки відвоював цю ділянку. Бачите? — Він підхопився з-за столу й потяг інженера до вікна.

Надворі нічого не було видно, — в темряві періщив дощ, — але інженер за півдня добре роздивився схил і знав на ньому майже кожен кущик.

— Чудове місце для лікарні, еге ж? — не вгавав лікар. — У комітеті сидять самі селяни. Вони неспроможні уявити собі, що луг можна використати якось краще, ніж щоб на ньому паслися корови. А знаєте, хто мені врешті допоміг? — Лікар зиркнув на його значок. — Комуністи. — Він, мабуть, сказав це лише для того, щоб утішити інженера. — Сьогодні ми з вами матимемо мокре спання, — зауважив він трохи перекодя. — Нема коли полагодити дах. А ви можете планувати під час дощу?

— Спочатку треба підготувати до роботи інструменти, знайти помічників. А що, треба поспішати?

Лікар не відповів.

— Один день ролі не грає. Ви вже підшукали людину, яка розробить вам проект лікарні? А хто будуватиме? Хто привезе потрібне устаткування і хто у ній взагалі працюватиме?

Лікар похилив голову.

— Приїдуть! — важко мовив він. — Без лікарні тут не обійтись! На кожному кроці рвуться міни, а до найближчого шпиталю п'ятдесят кілометрів. Хто звідти добереться сюди, коли дорогою не можна проїхати? Наступного місяця пообіцяли прислати нового лікаря... Ми працюватимемо тут удвох. І ви теж, будете планувати лікарню. Ось так! Інженер похитав головою.

— Але ж таких дурнів, як я...

Він засміявся. Може, й справді хто-небудь приїде. А втім, тепер він теж цього прагнув.

— А ви? — запитав лікар. — Звідки ви тут узялися? Маєте тут когось знайомого чи, може, якихось родичів?

— Ні.

Лікар засовався на стільці, потім нахилився через стіл до інженера й знову спитав:

— Але там, у себе дома, маєте?

— Кількох знайомих.

— Так, так, — лікар похитав головою, — в такому разі, скажіть, чому ви надумали приїхати аж сюди? — А коли інженер нічого не відповів, він швидко додав: — Що стосується мене, то це цілком зрозуміла річ,

бо я тутешній... Але що сюди тягне людину з такого світу?

Інженер хотів пояснити лікареві, що саме ця далечінь, відірваність од світу цього краю привабила його сюди. Але насправді бажання провалитися крізь землю, поїхати якнайдалі од тих місць, що нагадували йому дні, проведені разом з Качечкою, швидко минуло; йому захотілося якось спокутувати свою тривалу бездіяльність. Він хотів працювати до знемоги, робити навіть те, від чого інші відмовлялися. Власне, саме тому він почав їздити на нічні зміни. А також чез, що боявся самотніх вечорів у своїй холостяцькій кімнаті. Він і колишній в'язень концтабору Давід були в однаковому становищі: вони обидва щось спокутували і обидва втікали од самотності, обидва боялися повертатися додому в неділю у першій половині дня, боялися пообідньої пори й довгої самотньої ночі. Як правило, він кликав до себе Давіда. Іноді до них приходили сусіди; тоді інженер надимав гумовий матрац, який брав із собою на зйомки, і всі спали, тісно притиснувшись один до одного, дві-три години, а потім смажили на газовій плитці ковбасу й провадили дискусії про соціалізм, демократію і владу однієї партії. Хай буде все, що завгодно, тільки не те, що довелося вже пережити, — говорив Давід. З людиною більш ніхто не повинен гратися, наче з мухою. У нього було своє уявлення про майбутнє, про суспільство, в якому владарює народ, не політики, а справді народ.

Народ? А хто це — народ? Хіба тоді, коли чинилися всі ці убивства, народу не було?

Ні, він був, але його на це штовхнули. Скористалися з його лиха та темності. Але тепер йому дадуть у руки ключ, з допомогою якого він нарешті знайде правду.

Опівночі вони розходилися, зовсім чітко бачачи перед собою суспільство, в якому не буде ні людського лиха, ні нерівності, ні ненависті, яке раз і назавжди покладе край війнам. І це видиво було таке близьке й за-спокійливе, що цілком заповнювало собою ті кілька хвилин самотності між прощанням з товаришами і сном, й інженер міг спокійно заснути. Але якось серед тижня його охопив розпачливий, непогамовний жаль од того, що його кохана не дочекалася визволення. Він подзвонив Давідові, й вони потім довго ходили од шинку до шинку. Хоч він і не любив багато говорити, однак розповів Давідові про дівчину, про своє дитинство, а потім навіть почав співати; Давід, який ніколи не був п'яний, привів його на світанку додому й поклав на диван. «Це пройде», — сказав він і тихенько вийшов.

«Далі так тривати не може, — зробив інженер висновок за годину, намагаючись про-

тверезіти. — Я мушу щось робити, щось серйозне. Щось таке, що не дозволило б мені зовсім опуститися».

Потім він згадав про рівнину, над якою щовесни пливуть ключі журавлів, перечитав про неї все, що вдалося знайти, і підсвідомо відчув, що там розпочнеться будівництво, в якому він мав би взяти участь. Або й поїхати туди ще до того, як там почнуть щось робити.

Проводжати його прийшло кілька друзів. Йому зовсім не здавалося, що він їде у вигнання, у далеку пущу, у край мінних полів та сипного тифу, щоб зрештою чимось заповнити своє життя.

І він навіть радів із цього.

Усе це він мав би тепер оповісти лікареві, але йому здавалося, що довелося б дуже довго говорити, тому він лише сказав:

— Убили мою дружину... ми з нею не були жонаті, але вона була мені дружиною... Тому мені захотілося поїхати кудись дуже далеко, якомога далі од тих місць...

— Ви вчинили правильно, — швидко озвався лікар, — що вирішили знехтувати всіма стереотипностями! І вибрали собі дуже добре місце. Тут ви зможете бути корисним. Коли людина приносить користь іншим, їй ніколи не... — лікар довго шукав потрібне слово і нарешті знайшов: — сумно. — Зітхнувши, він спробував скинути шкіряні чоботи. — Якраз на мою ногу, — пояснив він. — Дав за них дванадцять тисяч, подивіться! — Нарешті йому вдалося роззутися, і він показав інженерові вузький ободок навколо хляви. — Це клей. Він урятував мені життя. Коли ми провадили кампанію боротьби з вошами, я ловив на ньому по сорок вошей на день. Винахід двадцятого століття! — засміявся він. Потім приніс із коридора кілька солдатських ковдр. — Ліжка в мене нема, але коли ви постелите дві ковдри й двома вкриєтесь, то спатимете, наче принцеса... Проклятий край, не можете навіть уявити собі, як тут важко. Паршива кобила і та б тут не зосталася, а людина живе. Людині, щоб вона була вдоволена, треба небагато: шматок хліба й дах над головою. А також свідомість того, що ти бодай трохи потрібний людям. — Лікар погасив газову лампу й важко ліг на залізне ліжко. Зі стелі капало на стіл та в умивальник, що стояв у кутку. — Це найважливіше, — провадив лікар далі. — Я не вірю в добрі вчинки. Ані в безсмертя душі. Коли вам приносять людину, розшматовану міною, ви бачите, що це безсумнівний кінець. Хоч навіть це страшенно несправедливо. Людина йде собі спокійнісінько дорогою — і раптом кінець, тільки тому, що хтось, хто її зовсім не знає, поставив сильця. Я часто міркую про це. Що, власне, являю

собою людина? А людська душа? Головне в людини, мабуть, мозок. Мільйони клітин, їхнє чудове поєднання — це ви. А в іншому випадку — інше поєднання, і це я. Колись, можливо, за десять тисяч років, люди винайдуть штучний мозок. Чому б і ні? Винайшли ж вони інші речі, винайдуть і мозок. І хоч у такий мозок влучить куля, людина за якийсь час знову буде жити. Хай це будете ви або я, або навіть Гітлер. Але вас передусім запитують: «Що ви робили тоді? Це ж ви, ви, — скажуть, вам, — й закладали в землю міни, щоб вони вбивали ваших братів. Який жах!» — І розберуть вас! Зовсім! Я хотів би, щоб вони запитали: «А ви, докторе Кривула, що робили ви?..»

Лікар замовк на півфразі: його здолав сон. Інженер усе ще не спав і прислухався до шуму дощу за вікном. Він ніяк не міг заснути; перед його очима поставала сплюндрована країна: з землі здіймався дим, у темряві метушилися люди, і над усім цим лунав густий, басовитий голос лікаря.

Потім він згадав свого батька, який теж був прихильником цієї філософії — приносити людям користь. Перед ним бозна-чому зринуло не живе обличчя батька, а його фотографія: батько сидів серед своїх учнів, дуже задоволений і з почуттям власної гідності; щороку школу закінчувало щонайменше шістдесят юнаків, і батько добивався того, що найкраще з усього матеріалу вони запам'ятовували смерть Олександра Македонського, загибель Карфагена та картину битви під Славковим¹; він був людиною принциповою і досить часто висловлювався афоризмами: «Дами й панове, Наполеон був геніальною людиною, але він втілював у життя ідею тотальної влади, тому змушений був померти нещасним вигнанцем. Людство розвивається в напрямку демократії, тобто народовладдя». Батько щодня сидів у бібліотеці, читав твори Масарика, Чапека, Ремарка, Ептона Сінклера і не раз повторював, що політика — це бруд, і лише демократія являє собою якусь цінність. Тридцять восьмого року його завчасно вирядили на пенсію. Він силкувався не давати взнаки, що од цього йому боляче, і покликав навіть гостей відсвяткувати цю подію — кількох учителів та стару тітку, — їв більше, ніж будь-коли раніше, й розповідав анекдоти: сухі й трохи веселі анекдоти, призначені для пожвавлення уроків історії; всі сміялися, але сум і збентеженість за столом зростали з кожною хвилиною. Потім усі розійшлися. Зосталося багато недоїденого й недопитого, попільни-

¹ Славков (колишній Аустерліц) — невеличке місто в Моравії (ЧССР), в районі якого 20 листопада 1805 року Наполеон I здобув перемогу над військами Росії та Австрії.

ці були повні недокурків. Батько застигло стояв у порожньому кутку кімнати. У кімнаті панувала глибока тиша. Батько навіть не ворухнувся. Якби він хоч схлипнув, вилаявся, якби хоч перекинулася на столі чарка, якби хто-небудь прийшов і поставив на місця порозсовувані стільці. Батько зрозумів, що це кінець.

У перші ж дні окупації він довідався, що троє його учнів перейшли на службу до німців. Мабуть, їх було більше, та він про це вже не дізнався, прийнявши на ніч п'ять таблеток люміналу. Приносити користь людям, але як? Політика — це бруд. Цінність являє собою чесна праця, та настає хвилина, коли з'являється хтось і руйнує її. Стільки людей дбало про свою працю, а хтось приходить і руйнує її. П'ять таблеток люміналу. Хати в селі без покрівель. Охоплені полум'ям косять, до якого замкнули людей. Плач, лемент. Високі пні дерев... «І всі ми, абсолютно всі, були невинні».

«Але чи зможу я добитися чогось іншого? Повинен, бо я ж вступив до партії, яка хоче змінити світ. — Інженерові здавалося, що в такий спосіб він зв'язав своє життя з людьми, які захочуть добитися того, щоб уже ніхто не міг примусити людину вбивати. — І ось я тут...» — мовив він у думці. Незважаючи на страшну втому, інженерові здавалося, що він бачить попереду сповнені сенсу дні. Нарешті його зборов сон.

Прокинувся інженер від болісного крику, який прокотився коридором, тупотіння ніг і побачив, що лікар, квапливо засвітивши газову лампу, вибіг з кімнати. Тієї ж хвилини долинув його голос:

— Швидше, хлопці!

Інженер устав, недбало склав ковдри й одягся. Був початок другої — глибока ніч; дощ усе ще не вщухав. З сусідньої кімнати доносився болісний стогін.

Інженер вийшов у коридор і зазирнув у прочинені двері. На широкому столі, застеленому простирадлом, лежав закривавлений чоловік; кров капала в калюжу води, що стояла на підлозі. Заспана медсестра готувала інструменти, лікар мив руки.

— Я вам часом не потрібний? — запитав інженер.

— Дякую, — відказав лікар. — Ви вже коли-небудь допомагали в таких випадках?

— Ні.

— То це буде не зовсім легко! — Лікар подивився на стелю. — Хіба що, — він показав у кутку, де стояла старомодна чорна парасоля, — можете потримати над нами он ту парасолю. — І старанно почав витирати руки.

Інженер узяв парасолю, розкрив її й підійшов до операційного столу.

— Будьте обережні, — застеріг його лі-

кар, — мені не буде коли пильнувати за вами. Тому було б краще, щоб ви взагалі не дивилися, коли не призвичаєні до таких речей.

На напнуту тканину парасолі зі стелі капала вода. Інженер дивився, як лікар довгими ножицями розрізав сухожилля, як зшивав потім шкіру і як при цьому по руках у нього текла кров. Потім він перевів погляд на смертельно бліде обличчя чоловіка, який навряд чи житиме. Ноги у нього раптом напали свинцем, на чолі виступив холодний піт. Інженер злегка примружив очі.

«Це від втоми, — майнуло у нього в голові, і він раптом подумав: — Те, що досі ніхто не полагодив дах, — страшенне безглуздя. Чого я приїхав сюди, на край світу? Щоб потримати в лікаря над головою парасолю. А що ж далі?»

Лікар забинтував рану і витер спітніле чоло — найгірше було вже позаду.

— В перші дні у нас зовсім не було бинтів, і нам доводилося дерти солдатські сорочки.

Безногого однесли до суміжної кімнати. Лікар налив у вмивальник чистої води — руки, халат і навіть обличчя в нього були забризкані кров'ю.

— Не помре? — запитав інженер.

— Можливо, що й помре, — відповів лікар, — напевне, таки помре. Його везли сюди майже цілий день!

За вікном у непроглядній гірській темряві без упину лив дощ.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

УЧИТЕЛЬ

1.

Учитель зняв з плитки казанок із кавою й налив її в справжню мішенську¹ чашку. Кава також була справжня: він залишив собі кілька зерняток, коли розподіляв між дітьми посилку з UNRRA. Зручно вмовившись у кріслі, учитель заходився їсти. Він їв, наче справжній король: перед ним лежала паска та кружальце великоднього сиру. Усе це йому принесла дочка шкільного сторожа. Очевидно, такий самий невеличкий хабар вона приносила й іншим учителям, що були тут до нього, вона або її мати, але він усе одно зрадів. У нього був чудовий святковий настрій: після стількох тижнів нелегкої роботи — нарешті трохи спокою, можливість залишитись сам на сам зі своїми думками.

¹ Мішенъ — місто в Саксонії, яке славилося своїми порцеляновими виробами.

Попоївши й прибравши зі столу посуд, учитель знічев'я почав дивитися у вікно. Він народився в горах і до приїзду сюди кілька років учителював у невеличкому селі, розташованому біля підніжжя диких гір. Його зачарувала ця безмежна рівнина, її краса і тиша, вузькі смуги блискотливих вод, жовто-зелені кулі весняних кущів, чорні ключі качок. Але вчитель знав, що ця незаймана, дивовижна краса була також невід'ємною ознакою тутешнього лиха. Землі цієї споконвіків не торкався плуг. Вона лежала мертва, наче труп.

«Чому ви не спробуєте що-небудь посіяти на цій землі?» — «Там же все заливає повідь».

Тут усі говорили про повідь. Про те, як вона розлилася торік та позаторік і чому ще не затопила все навколо цього року. На вербі під вікном учительської кімнати біліла зарубка, до якої він насилу дотягся рукою. Значить, вода сягала аж сюди.

Учитель заплющив очі. За вікном повільно розпускався верболіз, пахли розквітлі горіхи та персики, з миршавих деревець звисали кетяги цвіту.

Учитель глибоко вдихав запах землі. Він любив її, давно мріяв про те, щоб стати садівником або хоча б звичайним селянином, але для цього потрібен був принаймні невеличкий клапчик землі. Принаймні шматочок цього трупа, котрий лежав тут без ніякої користі.

Йому було шкода цієї землі, а також людей, які примирилися з тим, що вона ні на що не придатна і на ній можна лише пасти худобу.

Це лихо зробило їх такими покірними. Лихо породжує покірність, а покірність — лихо.

Він знову сів у крісло і взяв зі столу ретельно обгорнений товстий зошит.

«Нотатки про свою роботу в школі села Блätна, складені учителем Петром Лукашем».

Спочатку він збирався вести звичайний педагогічний щоденник, але потім почав записувати в ньому свої думки, усе про своїх учнів та їхніх батьків.

«Сьогодні, 20 лютого 1946 року, учениця з другої групи Елена Пушкарова прийшла до школи з опухлою рукою. Я зняв бинт, і від руки вийшло смородом. «Що це в тебе таке?» — «Гній, пане вчителю, щоб не боліло». Ось так тут лікуються люди. А стара Бруднякова ще й досі бере воду з річки і п'є її. «Наші баби все життя пили і здорові були, то чого ж ви сікаєтесь до мене?» — сказала вона мені. І так тут думають багато людей: так робили їхні баби! Яка темнота!

«5 березня.

Учора з району приїжджав лікар і привіз коробку хініну проти малярії. Залишив мені список тих, хто має щодня приходити до мене й пити цей порошок при мені, інакше загрожує небезпека, що вони його взагалі не питимуть і далі заражатимуть навколишніх людей цією страшною хворобою. Дехто категорично відмовився приходити до мене, і я мушу плентатися до них додому».

Учитель перегортав густо списані сторінки щоденника і разом з ними — сторінки свого життя.

«3 квітня.

Деякі діти у школі мовчать, наче води в рота набрали, приміром, мала Пушкарова, Байко Гашпар та Брудняк Міколаш; Брудняк із сльозами на очах сказав мені, що це йому вдома так звеліли, мовляв, учитель нічого доброго його не навчить, бо він не вірить у бога, тому хлопець не сміє повторювати жодного його слова. Так само поводяться і багато дорослих, які навіть на моє привітання не відповідають і мовчать, коли я їм роблю за дітей якесь зауваження.

Я повинен щось зробити!

Але з чого починати? З ранку до пізньої ночі я кручуся, як муха в окропі, а коли випаде вільна хвилинка, пишу людям заяви або сиджу на зборах. Це, мабуть, теж потрібно, але краще було б підняти людей проти їхньої покірності, проти костьолу, проти лихого долі, котра, наче розлютований вовк, вхопила їх за горлянку».

Далі йшла сторінка, до якої вчитель раз по раз повертався.

«Я прийняв рішення!!!

Неподалік од замка, на вигоні, я влаштую дослідну ділянку! Поставлю з дітьми дамби і в такий спосіб врятую ділянку від раптової повені. На грядках посаджу тютюн і виноград — це найкраще тут ростиме. Переконаю людей, що лихо можна подолати!»

А внизу під цим першим записом, який він знову й знову перечитував, учитель занотував кілька нових думок.

«Людина, яка повстане проти чогось одного, вже не зупиниться. Найгірше — це мовчання. Якщо покірно приймати долю такою, як вона приходить до тебе, то врешті решт можна стати рабом, навіть коли б ти народився королем!»

Узявши швидко ручку, він дописав під останнім рядком:

«Ніхто ніколи не зможе остаточно здолати людину, якщо вона навчиться бунтувати: в ній народжуватиметься сильне почуття свободи. Якщо ж людина не прагне ні до чого, то можна з певністю сказати, що вона дозволила остаточно здолати себе.

Отже, до роботи!»

«Але сам я з усім цим не впораюсь, — тут же в думці заперечив він собі, як завжди.— А хто захоче що-небудь робити задарма? Адже я не можу запропонувати за це жодної крони!»

Учитель відчув потребу хоча б поговорити з кимось. Про дамби, про небезпеку повені, про яку йому самому було відомо лише з розповідей тутешніх селян, про землю, на якій він збирався почати працювати. Але всі, з ким він завів би про це мову, лише висміяли б його. Для них ця земля була мертва, пропаща, ніхто не вірив, щоб на ній могло щось рости, і кожен, хто думав інакше, ніж вони, здавався їм не сповна розуму.

Учитель не всидів у кімнаті й вийшов на двір.

Якусь мить він постояв перед замковими ворітьми. З села доносився запах мила й смаженого, за тинами стояли чоловіки в святковій одежі, яку знайшли у старезних шафах, у кількох дворах чувся голосний вереск дівчат, які намагалися облили парубків. Але вчитель дивився на все це, наче уві сні.

Обійшовши швидко замок, він узяв у сараї заступ і опустився вниз кількома східцями, які вели на безлюдне пасовисько і збоку біля яких висіло міцно прибите іржаве кільце для прив'язування човна.

Земля заросла низькою, жорсткою травою, учитель вдихнув її запах і заходився копати вузький, глибокий рівчак, спостерігаючи, як на його дні повільно з'являється вода.

«Поморочитись доведеться таки чимало, — подумав учитель, — роботи буде до біса».

З боку села бігла ряба мисливська сука, за нею чимчикував Павел Мольнар з батьковим дробовиком через плече.

— Куди це ти так поспішаєш? — окликнув учитель хлопця.

— На качок!

— Оце здорово — ходити по лузі й полювати качок.

Хлопець усміхнувся.

— Хочете, я встрілю вам качура?

— Чого ж, устрель! Я тобі заплачу!

Учитель сподівався, що хлопець поцікавиться, що це він тут копає, і він хоча б у кількох словах розповість йому про свій задум. Але Павел лише сказав:

— Качур буде перший сорт. — І, знявши рушницю, бабахнув по кроні високої вільхи. Кілька горобців злякано пурхнуло вгору, і Павел голосно зареготав.

Учитель знову залишився сам. Над селом і рівниною котилися голоси дзвонів; гурт дівчат повільно брів понад каналом і співав пісень, від яких на серці в учителя стало сумно.

— Що, коли сюди підвести воду й навозити родючої землі? — півголосом заговорив він сам до себе.— Тут хороше осоння, і, крім того, замковий мур служить непоганим захистом від холодного вітру. Могли б добре родити і горіхи, і виноградна лоза: «Дівоче гроно» або «Фурмінт». — Йому раптом здалося, що він уже відчуває запах тютюнового листя, чує, як шелестить об його одержу тверде кукурудзяне листя. Учитель мріяв про те, як він, на кого тут досі багато хто не звертав навіть уваги, підбурить людей проти власної байдужості і доведе їм, що вони здатні на таке, про що самі, очевидно, навіть не здогадуються.

2.

Подвір'я в селі спорожніли — всі дорослі пішли до костюлу, і під хатами zostалися лише діти й собаки. У саду Йожію достигали черешні. Павел простяг через тин руку, і в цю мить у костюлі раптом заграв орган, озвався голосний спів хору. Павел кинув жменю черешень своїй рябій суці й попрямував далі безлюдним шляхом. За поясом у нього висіло кілька зеленошиїх качурів. Цього року не так легко було напасти на їхній слід. Річка майже не розлилася, і качки полетіли за гори. На мочари серед очерету сіли хіба поодинокі пари. Але Павел підстеріг їх, бо він весь час тинявся по болотах. Про те, що він там ходить, ніхто не знав, крім пастухів.

Дома він перев'язав шийки качурам дротом і спустив їх у криницю. Голови птахів торкнулися води.

— Одного віднесемо вчителю, — звернувся хлопець до суки, — адже ми йому пообіцяли.

Потім він увійшов до хати і, розстеливши на колінах брудний рушник, почав чистити рушницю.

Собака лягла біля його ніг, і Павел почав з нею розмовляти.

— Усі бокують од нього, наче від сатани. Справді. А він усього-на-всього трохи химерний. Як оце ми з тобою.

Собака куняла, і Павел тихо засміявся. Покинувши тоді на березі річки, біля заржавілої машини, Йожку і Шемана, він більше не повернувся до них, і тепер у нього зовсім не було друзів, не було нікого близького, крім батька, і ще, можливо, Янки. Павел часто думав про неї, навіть написав їй листа, і вона відповіла йому, хоч і з великим запізненням, кількома рядками, що знайшла собі краще, просто-таки добре місце у великій канцелярії. Павел написав їй, що негай-

но приїде до неї, і вона відповіла, цього разу дуже швидко, щоб не приїжджав — шкода, мовляв, витратити гроші на дорогу, бо в неї все одно немає часу.

Та він усе-таки поїхав і знайшов її в кухні готелю. Янка мила посуд, розчервоніла від пари; волосся в неї було мокре, жирне. Дівчина не мала жодної вільної хвилини і до цього всього ще й розсердилася, що він приїхав.

Павел склав рушницю і нахилився до собаки.

— А тепер підемо до вчителя, — мовив він. — Прокинься вже ти нарешті.

Надворі почувися чоловічі голоси. Це наближалися батькові приятелі. Стануть ото в неділю гуртом біля огорожі й розмовляють про врожай, про повідь, а потім звертають мову на вино, з вина на жінок, з жінок на війну, а з війни знову на жінок.

Павел розрізняв уже окремі голоси.

— ...В нічній сорочці, — оповідав старий Баняш... — У такій... о, о...

Усі зареготали.

Потім Павел почув голос батька:

— В Петровцях до мене прийшла молода циганка Вільгова. «Ласкавий пане, я хотіла б працювати сторожем ріки». Я їй кажу: «Ви ж неписьменна. Нічого не вийде. Ви вмієте хоча б трохи писати?» — «Ні, не вмію».

Чоловіки зареготали. Батько, явно прагнув усіх потішити. Він навіть про похорон зумів би розповісти так, що всі навколо усміхнулися б.

— «А що ж ви, в такому разі, умієте?» — питаю я її. — «Родити дітей», — відказує вона.

Усі аж лягали зо сміху, і Павел також. Він любив слухати батькові розповіді й охоче слухав би їх по кілька разів підряд. Йому страшенно кортіло й собі розказати щось веселе, але, коли він спробував це зробити, ніхто навіть не усміхнувся. Мабуть, тому, що він завжди розповідав якусь нісенітницю.

— Ти в хаті? — гукнув батько знадвору. Павел почув, що він роззуває черевики. — Ти знову не був у костьолі!

Батько підійшов у панчохах до шафи і вийняв дві величезні облікові книги. У першу він записував усе, що стосувалося річки, а в другу наклеював анекдоти, які вирізав з газет та старих календарів.

— Ні!

— Один ти не був! — сказав батько, не піднімаючи очей. — Ти єдиний!

— І вчитель!

— Так, і вчитель теж! Але вчитель може собі це дозволити... Він учитель, і може робити, що йому забандюриться. Навіть носити навиворіт піджак.

Павел зняв свій піджак і демонстративно вивернув його.

— До цього теж нікому немає ніякого діла, — вів далі Мольнар, — тільки ти виглядатимеш у вивернутому піджаку, мов той осел.

Він зібрав уже чимало анекдотів і заліпив ними багато аркушів облікової книги, хоч почав займатися цим лише після війни, коли померла його дружина і з фронту не повернувся старший син. Це заняття приносило Мольнарові багато радості.

— В неділю належить святкувати!

— Чому?

— Бо ми християни. — Мольнар страшенно не любив таких розмов, але він розумів, що відповідальність за виховання сина лежить на ньому. — Людина може думати про священників що завгодно, — додав він, — але вірити мусить! Завдяки цьому ми живемо. Скинь уже цей піджак!

— Та ми ж віримо, — мовив Павел і злегка щипнув собаку за загривок. — Інколи, йдучи вулицею, ми з сукою дивимося на небо, бачимо там повно ангелів, і вона починає на них гавкати! — Жарт знову не вдався йому — батько навіть не усміхнувся. — Ну, ми йдемо, — сказав хлопець несміливо.

На подвір'ї він звернувся до суки:

— Ми ж усе-таки віримо... Я вірю, що колись, що колись... — Павел вдихнув на повні груди повітря й витяг із криниці одного качура. Качур був великий, важкий, пір'я на ньому вилискувало, наче металеве. — Можливо, вчитель покличе нас на допомогу, — звернувся він до собаки. — Ти не відмовилася б попрацювати з ним, га?

Вийшовши за хвіртку, Павел побіг позагородами навзаводи із собакою.

3.

З глибини рівнини насувалася гроза. Спалахнула блискавка, і весь шинок залило синювате світло. Шинкар Баняш визирнув у вікно:

— Наближається потоп.

Учитель сидів край столу з теслярем Врабелем і розповідав йому про свої грядки, на яких уже все посходило. Він роздобув десь розсади тютюну й щепи персиків, сам посіяв і закоткував мак. Врабель недовіркою посміхався. Коло них сів Павел Мольнар і слухав розповідь учителя з великим інтересом, хоч про все це йому було дуже добре відомо: він єдиний з усього села, крім дітей, допомагав учителеві, задарма, звичайно, бо учитель не міг йому за це нічого дати; він міг хіба пообіцяти, що хлопець візьме собі частину врожаю, якщо тут взагалі що-небудь уродить. Та Павела мало цікавила вина-

города, він вірив у те, що їхня праця не пропаде марно, більше, ніж сам учитель.

— А буряки як зійшли, — похвалився учитель. — Бачили їхнє листя?

— Бачив, — одказав Врабель, — мені з вікна все добре видно. Це пусте, пане вчитель. Пусте. — Він не розумів, чому вчитель сів поруч нього. Підвівшись, Врабель приніс три чарки горілки. — За ваше здоров'я, — мовив він.

Але вчитель не пив, це нікуди не годилося б, якби учитель пив.

— Незабаром ми збираємось розпочати іригаційні роботи, — провадив він далі. — Може, ви нам допомогли б, пане Врабель? Треба, щоб хтось зробив нам жолоб. — Вийнявши з кишені клапоть паперу, вчитель швидко намалював олівцем, як він це собі уявляв.

Врабель надів окуляри в товстій оправі й подивився на папір.

— Це справжнісінька дурниця, — заявив він, — не гнівайтесь, адже ми з вами сусіди.

Вчителя ці слова Врабеля здивували.

— Ви усі вдаєте із себе надто розумних. Дощ ллє вам у хаті на голову, а ви дякуєте за це богіві.

— З нашими селянами ви нічого не вдієте, пане вчитель, — озвався з-за сусіднього столу Смоляк. — Краще навіть нічого не розпочинайте. Спершу вони повинні пробудитись політично... лише після цього можна буде з ними щось зробити.

— Якщо вони не пробудяться зараз, то їх не пробудить уже ніщо, — сердито відрубав учитель і озирнувся по шинку.

За столом, розвалившись, сиділи старий Брудняк, який заборонив синові розмовляти у школі й пив воду з річки, і Пушкар, котрий приклав дочці до рани кінського гною. Коли вчитель попросив у нього трохи гною на свої грядки, він відказав: «Не дам, краще закопаю під будою свого собаки».

«Пробудитись політично, — з гіркотою подумав учитель. — Ти хочеш більше ще, ніж я».

— Ну, то як, зробите? — запитав він Врабеля.

Врабель мовчав.

— Це ж безглуздя, — звернувся він до Павела. — Чому ти про це йому не скажеш? Адже ти усе добре знаєш! — Взявши папірець, він склав його кілька разів і сховав у кишеню. — Ну, що ж, по тому можна буде порізати свиням на корита...

— Дякую. — Учитель підвівся. — Я вам ніколи цього не забуду.

Гроза, що наближалася, викликала в нього моторошний страх. Він вийшов надвір.

Вдалині миготіли тихі блискавки й роз-

панахували темні віяла хмар. Учитель вирішив оглянути свої грядки. За спиною в нього чулися кроки єдиної людини, яка йому повірила в цьому селі. Обігнувши замок, учитель одразу ж побачив свої грядки. Листя тютюну неспокійно тремтіло, під поривами вітру повільно хиталася кукурудза, згас у темряві червоний мак. Учитель сів на камені. Дивлячись на свої грядки, він мріяв про те, що за рік-два, повернувши землі силу, збере з них такий урожай, який збирають у долині, біля кордону, і люди здивуються, зрозуміють, що всю їхню рівнину можна перетворити на справжній сад.

— Ти побачиш, яких ми досягнемо успіхів, — мовив він, — побачиш, які ви колис поставите собі будинки!

У вузьких рівчачках відсвічувала вода. Скільки це коштувало їм праці — наносити в кошиках з лісу перегною, зотлілого листя, перемішати тоненький шар гумусу з затверділою перелоговою землею вигону; скільки днів довелося провотузитись лише з вузьким пругом захисних дамб на випадок повіді. Воду, що стоїть зараз у рівчачках, діти носили дерев'яними відрами... Учитель дивився на хмари, що сунули на село, й говорив швидко, щоб одігнати страх.

— Справа не в будинках... Можна мати високий будинок, дюжину кімнат, кришталеві люстри — і бути нещасним. Я хочу передусім розворушити людей!

Перша блискавка спалахнула разом з гуркотом грому. Здійнявся вітер.

— Найгірше — це спокій! — мало не кричав учитель, щоб пересилити завивання вітру. — Покірність! Примирливість! Людина, яка ще чогось прагне в житті, прагне передусім свободи, бо тільки свобода може допомогти їй чого-небудь досягти. Полюбивши свободу, людина обов'язково повстає проти церкви. Прагнення чогось кращого й досконалішого, бунт проти всього старого — ось що, власне, робить тебе людиною.

Павел Мольнар пильно слухав кожне його слово, але не все те, про що говорив учитель, він розумів. Та іноді йому здавалося, що вчитель знає життя значно більше, ніж будь-хто у цьому селі, що, мабуть, йому пощастило знайти вихід із тієї пастки, яка колись нагонила на нього такий моторошний страх, і радів, що може його слухати.

— Я хочу, — вів далі учитель, — аби люди переконалися, що ми спроможні обробити цю землю, щоб кожен у селі зрозумів, що на це саме здатний і він, щоб побачив, як при бажанні може жити. Після цього в людей пробудиться бажання по-

кінчити зі своєю покірністю, яке змінить їх і все навколо!

Хмара низько пливла над землею, темряву раз по раз краяли яскраві спалахи блискавиць, у їхньому миготливому світлі видно було, як заціпеніли дерева й удаліні сірів безмежний простір; потім із неба ринули лави води.

Учитель раптом згадав, як одного разу, ще в дитинстві, він бачив гірську лавину. Він саме стояв на схилі гори, й до нього долинав якийсь ледь чутний гул, але він не міг зрозуміти, що цей гул означає; гул тим часом дедалі наростав і нарешті змінився вібруючим, страшним гуркотом. Він побачив, що з гір насувається якась велетенська маса. Вона пронеслася перед його очима ущелиною, мов привид війни, трошчаючи на своєму шляху дерева.

За кілька секунд усе щезло десь унизу, і лише навесні люди знайшли в глибокій ярузі купу каміння й дерев; угору тяглася оголена смуга землі.

Нарешті вчитель отямився.

— Сюди! — крикнув він Павелу і, метнувшись між грядки, руками почав викидати з рівчачків мокру землю, якою їх швидко заносило. Потім зрозумів марність своїх зусиль і підняв комір промоклого піджака. — Що нам робити? — запитав він хлопця. — Що тепер буде?

Коли вони добігли до сухого склепінчастого коридора, він запитав ще раз:

— Що тепер буде?

Та хлопець стояв мовчки, похиливши голову. Вони з учителем були безсилі, безпорадні й безсилі, пастка знову закривалася.

— Може, з грядками ще нічого не станеться, — тихо промовив учитель. — Може, гроза знову пройде стороною. — І стомлено заплющив очі. Його охопив жах. Бути переможеним у бою... зазнати поразки лише через власну дурість... кому він зробив цим послугу?

4.

У місті Йожка Баняш, за звичкою, зайшов до пивної. Він випив три чарки горілки, і його опанував чудовий настрій та прагнення трохи розважитися. Обернувшись, він раптом побачив у задимленій кухні Юрцову Янку. Йожка попросив, щоб її покликали.

Руки в Янки були мокрі по лікті, фартух теж, дівчина уникала його погляду.

— Значить, ти тут працюєш?

— Так, — одказала вона. — Але незабаром я піду звідси. Хочу влаштуватись у суд, до канцелярії. Вже й заяву подала.

Йожка зайшов до Янчиного шефа, дав йому триста крон і в такий спосіб купив їй на другу половину дня свободу — він міг це собі дозволити, бо віз із прикордонної області машину дефіцитного шиферу.

Янка швидко побігла переодягтися. Вона жила в цьому ж будинку, в мансарді.

На місці публічних гулянь саме починався базар. Там продавалася всяка всячина: хустки, сорочки, труби, дресировані мавпочки, стрічки, помада, марципани, розмальовані глечики, чотки та молитовники; за плату пророкував майбутнє папуга.

Йожка купив Янці ясно-оранжеве намисто з дешевого скла.

— От бачиш, — похвалив він свій подарунок, — ти тільки тепер стала дамою.

В кінці базару миготіли гойдалки; гучномовці на якусь хвилину замовкли, чулося лише деренчання, яке долиняло з автодрому.

У тирі за влучні постріли Йожка дістав приз — ляльку в креповій спідничці й подарував її Янці. Потім вони обоє посідали в металевий автомобільчик. Йожка правив однією рукою, а другою обняв Янку за плечі. Він швидко мчав назустріч розмальованим вагонеткам і голосно реготав, коли вона кричала од страху.

Потім він повів її до кав'ярні. Янка ще не при звичаїлася до життя в місті, і її приголомшувало тут буквально все: величезні люстри, ліпна стеля, офіціанти в чорному, які називали її милостивою панночкою, сентиментальні танго, туалети провінційних дам.

Вони довго танцювали; Йожка тримав її за руку й розповідав про щось веселе.

Янка усміхалася, але думки її в цю хвилину витали десь дуже далеко.

«Мабуть, я йому подобаюся, — міркувала вона, — інакше чого б він мене сюди приводив? Адже за це доведеться заплатити не одну сотню крон». Але Янка не вірила, щоб Йожка міг любити саме її: він непогано заробляв, побачив стільки світу, і, напевно, через його руки пройшло чимало дівчат. Однак, можливо, що йому іще не стрілася та, яку він міг би покохати. Янка була майже впевнена, що коли б вона мала трохи більше вільного часу, то зуміла б його обкрутити.

— Коли ти поїдеш? — спитала вона.

— Скоро, — серйозно заявив Йожка. — Коли хочеш чогось досягти, то рідко випадає вільна часина.

— Ти досягнеш!

— Досягну! — Йожка був у цьому впевнений. Він знав, що купити собі в цьому місті будинок, а ще раніше — кілька машин. Він уже чітко бачив, як по всіх шосе снували великі машини з червоним написом

на блідо-голубих кузовах: «Йожка Баняш, автотранспорт».

— Ти пішла б за мене?

Янку приголомшило це запитання. Вона нічого не відповіла й, опустивши голову, дивилася на вичовгану доріжку.

— Я куплю будинок, у ньому все буде наше.

— А чому саме я?

— Бо ти завжди мені подобалася. Скільки не їжджу, завжди бачу перед собою одну й ту саму дівчину. «Та це ж Янка!» — думаю я, і ти вже не виходиш у мене з голови!

Янка засміялася.

— Я про тебе теж думала. Мені ти теж подобався.

Надворі швидко вечоріло, з рівнини насувалася хмара, така чорна, що на її тлі навіть темні дахи будинків здавалися білими, наче вкриті інеєм. Вітер гнув додолу високі дерева, над їхнім верхів'ям кружляв великий клапоть паперу; вулицею пробігла перелякана кішка.

Вони сховалися в одному з під'їздів, і Йожка взяв у долоні Янчине обличчя.

— Ох, і жили б ми з тобою, — прошепотів він, — у нас було б усе. А в мене була б ти!

Йожка почав її цілували. Його вуса лоскотали Янку в губи; переводячи дух після кожного поцілунку, вона казала:

— Досить уже.

Але він знову й знову цілував її, а потім запитав:

— Підеш?

— Може, й піду... — прошепотіла вона.

Позаду рипнули двері, і з них висунулося гладке обличчя:

— Ви когось шукаєте?

— Ходімо звідси! Підемо до тебе!

На вулиці мело пилюкою. Янка згадала про дівчат, у яких це вже було позаду. Всі хлопці хочуть від дівчат лише одного! Треба, щоб Йожка хоч трохи ще почекав. «Але він не такий, — подумала вона, — він хоче зі мною одружитися!»

Нарешті вони дійшли до готелю, в якому Янка працювала посудницею.

— Ходімо посидимо ще трохи тут, — показала вона на їдальню.

— Я гадав, що ми підемо до тебе.

— Ні, я... в мене не прибрано... колись іншим разом...

— Але ж я завтра поїду геть!

Янка мовчала.

Пустився дощ, і його завівало у під'їзд.

— Ну, й що з цього, ти ж приїдеш знову.

— Ходімо! Ти ж обіцяла мені, що підеш!

Йожка почав підніматися нагору сходами, відтак зупинився посеред однієї з площадок і став чекати.

Янка все ще непорушно стояла внизу. Раптом вона повернулася і вибігла з під'їзду. Під ногами в неї розбризкувалися калюжі, вона мчала безлюдною вулицею, сама не знаючи куди.

5.

Настав ранок, неймовірно вогкий і похмурий ранок.

Учитель непорушно стояв у своїй кімнаті біля вікна, спершись плечем на холодний мур стіни, й дивився на затоплену водою місцевість; брудно-сіре озеро розлилося аж до обрію. Йому не вірилося, що це дійсність, а не сон. Він пильно дивився на те місце, де були його грядки; на поверхні води плавало тютюнове листя та макові квітки— решту поглинула вода. Все поглинула вода, і вчитель лише тепер зрозумів наївність свого задуму. Селяни, безперечно, знали, що ця земля могла б родити, якби її хто-небудь захистив від поводей, врятував від затоплення.

— Скільки рук, — мовив він уголос, — скільки потрібно було б рук, щоб приборкати таку повідь.

Страх, який охопив його вчора, коли почалася гроза, вже розвіявся, і тепер учитель відчув лише свою безмежну самотність.

З села долинуло калатання дзвону. Так, сьогодні була неділя, божий день. Учитель надів гумові чоботи й плащ, бо надворі мжичив дрібний, як павутиння, дощ, і підняв комір. До костьолю вервечками прямували люди.

Костюл стояв на високому фундаменті, наче маяк на березі моря, — єдина твердиня, єдина опора життя. Вітер здіймав на воді хвилі, які з плескотом вдарялися об муровану стіну.

«От бачиш... — повторив учитель. — Що ж ти тепер можеш їм сказати?»

Він уявив собі, як селяни стоять навколішки у костюлі, як свяченою водою вони змочують чоло й слухають стару, як світ, проповідь. «Ми знаємо, що ти все можеш і що марно противитись твоїй волі. Ви ж бачите самі! Якщо він руйнує, то будувати немає ніякої рації, якщо він замкне людину, то ніяка сила не зможе їй відчинити. Ви ж бачите самі! Він тримає воду на одному місці доти, поки вона не висохне. Він спускає її на землю з такою силою, що вона все руйнує на своєму шляху!»

«На їхніх устах застигла переможна усмішка, — подумав учитель з ненавистю. — Яка ганьба! Якщо ти схочеш зробити для людей щось добре і навчити їх жити інак-

ше, ніж вони жили досі, то знайдеш лише ненависть; але якщо ти станеш і заспіваєш старої, як світ, пісні, вони похвалять тебе. Власне, я нічого доброго не зробив, — раптом злякано подумав він. — Поводився лише, як справжній блазень. Кпив з їхньої відсталості, замість замислитись над тим, від чого вони мене застерігали. І я нічого не добився. Дав їм лише підставу ще більше впевнитися у вічності свого прокляття».

Підійшовши до замка, вчитель почув, що в коридорі хтось тихо грає на гармонії. Він раптом згадав, що все-таки була людина, яка повірила йому, повірила в те, що він задумав. Що він їй тепер скаже?

Павел Мольнар стояв, спершись спиною на двері, що вели до вчительової кімнати; уздрівши його змучене обличчя, юнак перестав грати на гармонії й швидко мовив:

— Нічого, пане вчитель, завтра ми почнемо все спочатку!

Учитель кивнув головою. Він же не раз казав, що ніяка поразка не може остаточно зламати людину, котра вирішила не скорятися.

Він підійшов до вікна.

— Скільки треба чекати спаду води?

— Тиждень, — відказав Павел, — за тиждень од неї не залишиться тут і сліду.

— От бачиш, — криво посміхнувся він, — як тільки можна буде, ми знову закачаємо рукава. Не будемо ж здаватися через якусь там повідь! — У голосі вчителя зазвучали фальшиві нотки, він це помітив і злякався, щоб Павел не звернув на це уваги, і зробив спробу заглушити їх. Але що далі він говорив, то все глибше погрузав у брехню. — Повідь удруге сюди не прийде, — мовив квапливо. — А хоч би й прийшла, то це не страшно! Насиплемо вище дамби! Те, що ми не здалися, здивує людей, розворушить їх!

«Я програв, програв через свою дурість, — майнуло у вчителя в голові. — Але Павел не повинен зневіритись у цій справі лише тому, що я вповор дурницю».

— Безперечно, — мовив Павел. — Можливо, тепер нам допоможуть! Адже тут люди завжди допомагають один одному, коли приходять повідь.

Учитель говорив, не вмовкаючи. Він повторював те, що казав Павелові вже багато разів і що той завжди слухав мовчки й з цікавістю. Але сьогодні вони обидва розуміли, що це лише пусті слова.

Потім учитель і Павел попрощалися. Побіцявши, що завтра він прийде сюди знову, хлопець рушив униз дерев'яними східцями, а коли опинився на вулиці, розтяг міхи гармонії й тихо загравав щось недоладне.

Зоставшись на самоті, учитель вийняв свій дбайливо обгорнений зошит, на останніх сторінках якого було записано все, що

стосувалося грядок: дата засіву, кільчення і цвітіння.

«В ніч на 28 червня гроза знищила все. Я сподівався, що розбуджу тутешній люд, але виявилось, що це мені не до снаги. Сюди повинен приїхати хтось сильніший за мене. Я не знаю, що мені тепер робити. Тут я був би лише посміховищем для людей, тому доведеться звідси виїхати. Але можливо, що бодай в одну душу я заронив зерно опору, і вона збунтується проти своєї нещасливої долі. Це єдине, що хоч трохи звеселяє мене», — написав учитель і закрив зошит.

КОЛИ ТИ ВПЕРШЕ ЧУЄШ ВОВЧЕ ВИТТЯ

Інженер оселився на маленькому тартаку. Під час війни його було виведено з ладу, і він не працював: у кількох кімнатах, що вціліли, крім інженера, жив начальник будівництва з дружиною та робітники, які лагодили шосе і яким було далеко додому.

Ночував він тут дуже рідко, бо працював далеко звідси — планував майбутню дорогу, точніше її ідею, в закинутій долині, понад берегом ясноводої річки, в якій водилася форель, в пустищі, над яким кружляли кані, а в неділю перекочувався дзвін, повз хатини, які здавалось, були вихоплені з казок і в яких уночі протяжно співали відьми; на кожному кроці тут тхнуло самогонкою, а в дерев'яній церковці бородатий піп співав малозрозумілою мовою предків.

Хтось пустив поголоску, що інженер міряє поле, яке незабаром наділятимуть селянам, і куди б він тепер не йшов, його скрізь супроводжували чоловіки в солдатських шинелях, солдатських черевиках і солдатських гімнастюрках.

Коли він заходив з ними до шинку, вони здебільшого мовчали або розказували про недавнє минуле — про поранених коней, про охоплені вогнем дахи хат, про велику вирву на кладовищі, — навіть покійникам не дали спокійно лежати, просто дивно, як таке міг допустити всевишній? — розмовляли голосно й повільно, а потім їхнє філософствування змінювалося співом, сміхом і плачем; наступного дня вони шанували якогось святого — Олексія, Миколая чи Петра, — ішли гуртом до церкви, відмовлялися тримати йому рейку, філософствували ще урочистіше, жлуктили самогонку й були впевнені, що переселяться звідси, хоч знали, що нікуди вони звідси не поїдуть, бо тут була їхня батьківщина. Інженер пив разом з ними, але його весь час муляло почуття невдоволення, бо все тут було позначене печаттю минулого: ця долина, ці люди разом з їхніми думками; єдиним, що мало майбутнє, була дорога, яку він планував, дорога між двома епохами, але й вона здавалася йому нікчемною й непотрібною, бо, oprіч того, що вона

мала з'єднати дві епохи, дорога з'єднувала також самотні долини, й ніхто не відчував у ній потреби, за винятком кількох людей.

Інженера охоплював дедалі більший сум, він страшенно заріс, багато пив, по кілька тижнів ходив в одній і тій самій сорочці, ні разу не чистив чобіт, просякких запахом картоплі, соломи та диму. Щодня він на певний відрізок віддалявся од світу, в якому відбувалися якісь події й вирішувалася доля всієї країни, а значить, і доля цієї долини.

Але разом з тим інженер потроху заспокоювався, час для нього тут зовсім спинився, хоч листя на деревах повільно почало жовкнути і курні дороги перетворилися на русла дощових потоків; навколо панували спокій і тиша, глибока, мов хащі заснулого лісу.

На зборах теж говорилося про звичайні речі: про дорогу, про каміння й пісок, про підтримку потерпілих і цеглу на будинки, а також про те, хто що зробив видатне протягом кількох останніх років; кожен геройський вчинок давав підставу на одержання необхідної довідки, а кожна така довідка магічно перетворювалася на мішки цементу. Великі ідеї та мета, які здавалися інженерові такими важливими і які, власне, пригнали його в цей край, поступово дрібніли, танули.

Лише вряди-годи, одержуючи від когонебудь із товаришів листа, він наче на мить прокидався: «Ні, далі так жити не можна». Увечері при свіці інженер писав відповідь короткими, сухими реченнями. Йому було трохи жаль за вечорами, які він провів торік з друзями, за безкінечними розмовами, за Давідовими розповідями про майбутнє. «Ні, Давіде, все це значно складніше, ніж ти собі уявляв. Я бачу навколо себе страшну темність. З нею нічого не можна вдіяти, тому я лише їм, сплю, пиячу й планую до-рогу».

Незабаром інженер знайшов собі нового помічника — невисокого на зріст, дужого чоловіка з рідким руським волоссям над високим лобом, з великим ротом і почорнілими зубами. Василь Федор родом був звідкись із Волині; перед першою світовою війною він жив у Галичині й Бельгії, працював на шахтах та на залізниці й бозна-чому осів тут, у найбільшій долині серед цієї долини; можливо, йому вдалося купити тут за невисоку ціну шматок поля, можливо, він приїхав до якихось далеких родичів, котрі тут жили, а можливо, що від чогось тікав, — про це Федор ніколи не згадував. Але він хотів і тут жити по-людському й збудував собі будиночок, потім умеблював кімнату й купив невеличку бібліотеку. Федор був незвичайною людиною: він зумів жити й серед

цієї нужди, виховував своїх трьох дітей і ніколи не бив дружину.

В селі його називали політиком, хоч він і не належав ні до якої партії. Замолоду, ще в Галичині, Федор ходив на збори комуністів, — очевидно, тоді він був і в партії, потім... потім Федор мусив щось пережити, але про це він уперто мовчав, як людина мовчить про свою безбожність або зраду.

Вони часто сперечалися, повертаючись у долину засніженим схилом або сидючи біля зимового багаття посеред лісу й гриючи собі чай.

— Я багато пережив усього й передумав, пане інженер, поки, нарешті, зрозумів, що означає церква, бог і віра. Тепер, коли я вже в усьому розібрався, мої переконання не залежать од віри, а лише ось од цього, — і він постукав себе пальцем по високому розумному чолу. — Чимало людей засудили, мабуть, і комуністи. Ви мусите вірити, що це справедливо, але я ніколи не повірю, що треба засуджувати людину на смерть... й іноді лише просто так, тому, що вона не хотіла кланятись... Якщо ви це собі хоч раз дозволите, то де гарантія, що потім вам удасться вчасно схаменутись? І що станеться із справедливістю, до якої так прагне кожна людина?

З сірого неба сипав сніг, вони сиділи один навпроти одного у великих кожухах, з рота в них струмувала пара. Інженерові здавалося абсурдним, що він провадить у цій глухій долині такі дискусії. Це було справді абсурдно, але для нього це було знаком життя — так само, як і чадне багаття та кухоль продимленого чаю.

— Ви проллете багато крові, — вів далі Василь Федор, — перш ніж вирятуєте людину з біди й надасте їй належні права. Кожен знає, що ви можете позбавити його життя чи хоча б свободи лише тому, що він вам не злюбився або здався у чомусь підозрілим. Навіщо йому після цього ваші права? Що, коли він од них раніше відмовиться? За віщо ж, у такому разі, ви проливаєте кров? Щоразу, коли йдеться про життя людини, я хотів би особисто переконатись у її вині. А також коли йдеться про закон. Бо судді, пане інженер, усі судді призвичаюються до свого ремесла, як і кожен з нас. Їм також потрібен шматок хліба, як і будь-кому іншому. Якщо цей шматок хліба дасте їм ви, то законом для них теж будете ви. І ніхто про це ніколи не дізнається. Судді хитрі, вони дуже легко можуть зробити з брехні правду, а з безневинного — винуватця. Там, де йдеться про тяжку вину, судити повинні всі люди й не вірити у те, що кажуть судді. Інакше всі дуже скоро забудуть, який, власне, вигляд повинні мати закони й справедливість, віритимуть, що з ними все га-

разд. Але я не хочу в це вірити, пане інженер. З мене досить того, що я бачу, як тут щонеділі валом пруть до церкви люди й вірять у все, що їм брешуть попи.

— Саме тому, — озвався інженер, — ви б повинні бути у партії. Бо хто інший покладе край цим забобонам?

— Я вступив би. Якби мене не примушували вірити...

— Ніхто вас ні до чого не примушує, — роздратовано перебив його інженер.

— Ви про це нічого не знаєте. Свого часу, а то було дуже давно, нас ніхто не змушував у щось вірити, ми жили своїм розумом. «Комунізм — то буде влада розуму й абсолютна справедливість», — казали нам на зборах.

— Ми всі теж так само кажемо, — перебив його інженер.

— Кажете. Але, як тільки переможете, ви змушені будете заявити: «Скрізь уже настала справедливість». І хоч це буде неправда, й вам захочеться плакати, ви змушені будете так заявити. Навіть хоч знатимете, що довго ще доведеться чекати, поки ця справедливість дійсно настане.

— Можете не турбуватися, — одрубав інженер. — Облиште це нам... Боротися не хочете, то нема чого вам непокоїтись!

Федор побачив, що інженер обурився, і замовк.

«Найнебезпечніший той, хто раптом відкриє правду й одразу ж хоче звістити її світові. Що ти знаєш про комунізм? Про ті перші роки, коли ми сперечалися цілими ночами й при цьому ніхто нікого ні в чому не підозрівав. І не називав виродком. І не боявся один одного. І нікому не кланявся. А потім... Ні, він мене не зрозуміє. І не повірить, аж поки сам не збагне. Усі мусять самі це збагнути».

І Федор, і інженер мовчали. Сипав густий сніг. Настала дивовижна тиша, чулося лише легке потріскування хмизу.

«Цей чоловік, напевно, пережив якесь горе, — майнуло в інженера в голові, — якусь кривду або розчарування, тому він весь час думає про справедливість. Але ж ми всі мріємо про справедливе суспільство; якби комунізм не був справедливішим, ніж усі попередні формації, то ні за що в світі стільки людей не покладали б на нього своїх надій».

Додому вони поверталися лише після того, як смеркне. Інженер ночував тепер у Федора, бо в долину він не міг дістатися уже протягом кількох тижнів. Федориха варила на вечерю картоплю, мішала її зі шкварками, наливала молока або набирала з діжки квашеної капусти, і вони гуртом сідали за стіл, засланий вишиваною скатертиною. Жінка розказувала їм усі сільські новини, а по-

тім переводила розмову на дітей: найменший дратував кішку, у старшого випав зуб, а оце недавно, ідучи лісом, діти чули вовче виття. Усе це дуже нагадувало інженерові рідну домівку.

Він охоче zostався б у цій родині й на свята і пішов би звідси лише тоді, коли б довів дорогу аж до околиці села, та за кілька днів до різдва лісничий Попович приніс записку з тартака й запрошення від директора будівництва приїхати до нього на свят-вечір.

— Очевидно, так забажала пані, ви, мабуть, упали їй в око, — жартома сказав лісничий. — В цьому нема, зрештою, нічого дивного.

Йому не дуже кортіло їхати в долину.

«Та якщо вже така справа, то по дорозі назад я заїду до міста й куплю що-небудь Федоровим дітям», — вирішив інженер.

Федорів сусіда позичив йому коня, сліпого на ліве око, яке йому вибило під час війни, а загалом ще цілком придатного для їзди.

— Стільки вкидало цього снігу, — занепокоєно озвався Василь Федор, — затримає нам усю роботу. А мені так уже хотілося б побачити готовою цю дорогу.

— Мовчи! — гримнула на нього дружина. — Хоч у свято не гадуй про роботу.

— Ви знаєте, що важить ця дорога для нас. Дуже багато, — мовив Василь Федор.

Інженер пообіцяв, що повернеться через три дні.

Напівсліпий кінь зробив кілька повільних кроків, і Федор та його дружина доти махали інженерові руками, аж поки він не в'їхав до лісу.

Дорога спускалася вниз полого; коняка неквапливо чвалала неглибоким снігом.

Інженер розплющив очі, і йому почало здаватися, що він їде додому, де на нього чекає мати; під високою різдвяною ялинкою з мерехтливими вогниками свічок стоїть іграшковий кінь-гойдалка. На шиї в коня монотонно тельняк дзвіночок, тихо шурхотіли сани; він сяде на коня й гойдатиметься: вниз-угору, вниз-угору; як у кімнаті пахне воском! Раптом до його слуху долинули звуки пострілів, й інженер здригнувся.

— Що це таке? — запитав він себе вголос.

Але кінь незворушно ішов далі. Це його заспокоїло, хоч кінь, можливо, не сполохався лише тому, що був глухий.

Кінь поволі вийшов на шосе і незабаром сам зупинився коло тартака. Це був єдиний будинок на всю околицю. Мабуть, колись кінь не раз привозив сюди дерево й тому сьогодні зупинився біля тартака сам.

Інженер випряг коня й завів до стайні. Потім він пройшов довгим коридором і відчинив двері до своєї кімнати. Затопивши в плиті, він приніс води і налив її в білий уми-

вальник. Коли вода нагрілася, інженер почав умиватися прямо на плиті; вода сичала, а він пирхав від задоволення.

Причепурившись, інженер пішов з візитом до начальника будівництва. Дома була лише його дружина. Вона сиділа в кріслі, підібгавши ноги, й читала.

— Який ви молодець. — Вона повільно підвелася і пішла йому назустріч. — Ви не гніваєтесь, що я попросила вас приїхати? Я подумала, що вам, мабуть, сумно самому в горах, між тими дикунами. І ми з чоловіком вирішили запросити вас до себе, щоб гуртом посвячувати й поколядувати.

— З вашого боку це дуже люб'язно, що ви згадали про мене, — мовив інженер.

— Але сталася одна трохи неприємна річ, — усміхнулася молодичка, немов збираючись повідомити йому щось дуже приємне, — чоловік змушений був поїхати до матері... прийшла телеграма. Я, мабуть, теж поїхала б із ним, але... нам уже не було коли повідомити про це вас. — Помітивши його здивування, вона знову всміхнулася: — Ви добре зробили, що приїхали. Я сама тут так боялася. Розказують, що через кордон переходять якісь банди... Я так тремчу. Чого ви на мене так дивитесь? Повечеряємо разом... Я вже дещо приготувала.

Жінка вийшла до кухоньки. Інженер неуважно озирнувся по кімнаті: стіни були прикрашені вишивками з фіолетовими й коричневими квітами, хромолітографіями на релігійну тему, на полиці стояли книжки в коленкорі, оправлені провінційним палітурником.

Господиня принесла тарілку з золотим ободом і, наливши у високі чарки горілки, пішла переодягатися. Минулі різдвяні свята інженер провів у дерев'яному лікарняному бараці. Лікар зварив поганенький пунш, запросив начальника пошти, його дружину, обох санітарок. Пили, колядували, всі були трохи сентиментальні. Це було перше повоєнне різдво, і він трохи побоювався, що йому буде сумно, але, на превелике своє здивування, почував себе цілком щасливим: людина повинна знати, що вона заради чогось живе, а він тоді був упевнений, що нарешті знайшов своє місце в житті, зрозумів, як треба боротися проти тієї байдужості, яка переросла в потурання злочинам, а згодом і в безпорадність перед ними.

Увійшла господиня, несучи на дерев'яній таці страви.

— Нема нічого незвичайного, але все-таки...

Вона надягла вечірнє плаття з глибоким вирізом, нафарбувала губи, чорне волосся заколола золотою шпилькою; в мочках її вух поблискували великі золоті сережки — справжнісінька Кармен.

— Мене дивує, — сказав інженер, — що

чоловік покинув вас тут саму — таку гарну жінку.

Здавалось, що вона чекала од нього цих слів.

— Йому не залишалось нічого іншого, ми вже давно не живемо з ним як чоловік і жінка. Адже ви про це знаєте, це ні для кого не таємниця.

Інженерові зовсім не хотілося продовжувати цю розмову, тому він нічого не відповів, але вона вела далі:

— Він зовсім чужа для мене людина. Ми з ним домовилися, що я варитиму йому їсти, пратиму білизну й поділятиму його самотність. За це він має утримувати мене. І для нього, і для мене це трохи незручно... Але ми вже звикли. — Вона говорила дуже спокійно і водночас їла — ця розмова анітрохи не хвилювала її. — Я вже якось хотіла навіть здихатися його. Казала всім: «Це наволоч. Під час війни він до останньої хвилини активно співробітничав з фашистами...» Але його ніхто не став за це арештовувати, обмежилися тим, що послали нас сюди.

— Він що, когось виказав?

— Хіба я знаю? — знизала жінка плечима. Він відчув до неї огиду й здригнувся.

— Невже це вас ніколи не цікавило?

— У мене з ним нема нічого спільного, крім прізвища.

Побачивши, що гість хоче запротестувати, вона швидко мовила:

— Сьогодні свято, давайте не будемо псувати собі настрої.

Він дивився на неї й намагався не думати про те, що за кілька хвилин буде з нею спати.

— Ми можемо трохи поспівати, — запропонувала вона. — Я вже так давно не співала. Він взагалі не вмів співати. Ви любите музику?

— Люблю.

— Коли я ще вчилася у школі, то хотіла стати місіонеркою; уявляла собі джунглі, пальми, острів прокажених і те, як одного дня я привезу звідти губернаторового сина. Мисливця і поета.

Жінка примружила очі, в її голосі з'явилися якісь нові нотки, видно було, що вона вже не раз розповідала про це. Вона мріяла про кохання до хворого губернаторового сина, вирішила, що присвятить йому все своє життя, але потім вийшла заміж за лисого власника будівельної фірми, в якого дедалі помітніше заокруглювалося черевце і який щоранку читав «Словака»¹; він умів голосно реготати, але їй ніколи не було з ним весело. Чому вона вийшла саме за нього? Цього як слід вона ніколи не могла пояснити, просто він був гарною партією, мати раділа

¹ Газета, друкований орган націонал-фашистської партії.

з її щастя, а подруги їй страшенно заздрили.

— Чим усе це скінчилося, ви бачите самі. — Вона підійшла до вікна. — А сніг не перестає сипати... Або взяти тутешніх селян. Що це за люди? Чого вони хочуть? Коли у горах почали планувати фабрику, вони накинулись з косами... — Не чекаючи, поки інженер щось скаже, вона вела далі. — Я рада, що ви тут... Вечір цей зовсім не схожий на всі інші. Я часто думаю про вас. Хочу вгадати, чого ви сюди приїхали. Мабуть, якась сумна історія привела вас у ці місця. Думаю про вас і кажу собі: «Очевидно, нещасне кохання або якесь страшне горе...» У ваших очах я завжди помічала смуток.

Вона вже була п'яна і ставала дедалі сентиментальнішою. Інженер теж чимало випив, і її слова заколисували його, наганяючи водночас на нього почуття якогось незрозумілого суму.

— Ви нічого мені не скажете?

— Річ у тому, що я взагалі не вмю багато говорити. Мабуть, з мене дуже нудний гість.

— Ні... у вас дуже цікаві очі. Ви могли б бути мисливцем і поетом.

Кожен її рух і фраза були банальні. Бути іншою, вона, мабуть, не могла, бо тут усе було банальне: тепло, самогонка, хромолітографії на стіні — це була звичайна, затишна і зразкова, у справжньому розумінні цього слова, квартира, тому інженер міг почувати себе тут добре, наче дома. Голова у нього злегка паморочилася. Він підсунув до її крісла свій стілець і почав розповідати, як одного разу приїхав у село планувати тартак і там його зустріла ціла делегація — учитель, лісничий та староста. Вони приготували для нього добрий частунок — закололи кабаня, роздобули бочку пива, а потім повели його на територію майбутнього тартака і сказали: «Значить, тут буде стадіон». Сцена була точнісінько, як у гоголівському «Ревізорі». Всі вони мало не показалися з люті і вимагали, щоб він заплатив їм за кабаня.

Інженер довго реготав, неспроможний і слова вимовити. В лампі залишилося мало гасу, і гніт страшенно чадив. Господиня встала й прикрутила його; тепер у кімнаті трохи видно було лише від розчервонілої буржуйки та білястого відсвіту снігу, який падав знадвору. Повертаючись на своє місце, жінка зупинилася коло інженера й стала чекати.

Він притяг її до себе. Її золоті сережки мінилися в червоних відблисках вогню. Вона заплющила очі.

Прокинувся інженер уночі від почуття якогось страху. Дружина начальника будівництва голосно хропла, це його здивувало, але причина страху була зовсім інша.

І раптом він почув протяжне виття: у-у-у-у. Виття долинали звідкись здалеку, спочатку

воно було тихе, але потім почало наближатися, дедалі наростаючи.

«Вовки, — зрозумів він. — Що принадило їх так близько до людського житла?»

Підвівшись, інженер підійшов до замерзлого вікна й тихо відчинив його. На нього війнуло холодом. Виття, здавалося, озвалось зовсім поруч.

Інженер зацокотів зубами — від холоду та незрозумілого страху — і вийшов навшпиньки з кімнати. В коридорі і в його кімнаті було холодно. Він запалив свічку й квапливо почав ритися в рюкзаку. Нарешті знайшов жовтенький блокнот. Між обкладинкою і першою сторінкою лежала фотографія Качечки. Він подивився на неї, але тепер для нього було мало самого її образу: він хотів щось прочитати, хоча б кілька людських слів, ідею, якою колись так захоплювався, і почав гортати блокнот.

Між двома сторінками лежала складена записочка од Качечки — єдина, яка вціліла, бо всі її листи спалила його стара тітка, крадькома серед ночі, коли він спав; вона боялася тримати їх у своєму домі, хоч це були його листи і в них не було нічого, крім крихти гарячого кохання періоду війни; яке це божевілля, коли люди змушені боятися листів про кохання. «Ти не маєш бажання подивитися «Тарзана»? Візьми на завтрашній вечір квитки, все одно буде дощ; я чекатиму на тебе біля кінотеатру». Оце й усе, що було в цій записці. Квитки лежали між дальшими сторінками й були злегка пожовклі. Того вечора її заарештували, й відтоді вона вже ніколи на нього не чекала. Інженер закрив блокнот.

«Що я тут роблю? — раптом подумав він. — Адже я чогось прагнув. Чогось приїхав аж сюди. — Він знову почув далеке виття. — Зовсім близько, — майнуло у нього в голові, — зима ж іще тільки починається». Нараз він згадав постріли — тихий тріскіт автоматів, — вони пролунали далеко позаду; кінь спокійнісінько ішов далі, очевидно, він нічого не чув.

Інженер перейшов засніжене подвір'я. Кінь дрімав, заплющивши своє єдине око. Він мабуть, справді був глухий, бо розплющив око лише тоді, коли відчув дотик людської руки. Інженер гарячково запряг його, потім повернувся до будинку й розбудив дружину начальника будівництва:

— Я мушу їхати нагору. Негайно, вибачте, що я...

— Нічого. Я чекатиму на тебе.

В лісі він помітив чорну постать, що брела заметами, і впізнав у ній лісничого Поповича.

— Боронь вас боже туди їхати, пане інженер! — вигукнув лісничий. — Добре, що я вас зустрів. Завертайте коня, там бандити. Заскочили до села вчора. Я чув лише стріля-

нину, а оце згори побачив дим. Запалили, падлюки.

— Якщо запалили, то їх там уже нема.

— Хто зна. Ліпше почекати.

Інженер знизав плечима.

— Завертайте коня, — наполягав лісничий, — вони вас уб'ють... Ох, боже!

Кінь повільно здирався нагору. Дрібна чорна постать лісничого неквапливо брела вниз і незабаром щезла з очей.

Знову пролунало моторшне виття; цього разу інженер почув і скажений гавкіт.

Його знову охопив страх, і він доклав усіх зусиль, щоб не завернути коня й не поїхати назад у долину. Кінь нервово форкав. Інженерові здалося, що він теж чує дихання вовків та легкий запах диму.

«Страх мене бере тому, — підбадьорював він себе, — що вовче виття я чую вперше. Так буває завжди. Коли людина вперше відчуває подих смерті, її охоплює жах, а коли вперше поцілує, то відчуває себе неймовірно щасливою. Потім вона до цього зникає».

Кінь заіржав і зупинився. На снігу виднілися сліди сажі.

— Вйо! — крикнув інженер. — Вйо, малий! Злізши з саней, він поплескав стомленого коня по хребту.

Вогонь уже давно погас, лише над кількома згарищами курився синюватий дим. Долошня половина села вціліла й лежала, огорнена тишею.

Будиночок Федора теж стояв цілий, інженер ще здалеку побачив його високі вікна й муровані стіни. На дверях білів якийсь папірець.

Підїхавши ближче, інженер прочитав напис на папірці; там стояло всього одне слово: «Комуніст». Він зіскочив із саней. Кінь повільно попрямував до сусіднього подвір'я і зупинився перед своєю стайнею.

Інженер відчинив двері: в сінях валявся якийсь чоловік у сірій забрьоханій уніформі з розчерпленою головою; за кілька кроків од нього лежав Василь Федор; діти непорушно лежали на постелі, якимось дивно закинувши голови, мати стояла коло них на колінах, волосся її розсипалося по перині. Переступивши через тих, що лежали на долівці, інженер торкнувся рукою лобиків обох хлопчиків, але тут же злякано відсмикнув її: в незаплющених очах мертвої жінки застиг нелюдський жах. Він нахилився до неї й закрив їй очі. Кінчики його пальців затремтіли від дотику до вбитої, він уперше в житті бачив трупи й не знав, що йому робити. Нарешті інженер нахилився над мертвою дівчинкою, обережно підняв її і поніс витолоченим снігом на сусіднє подвір'я, де стояв напівсліпий кінь.

Довге волосся дівчинки розвівалося, кілька його пасом злиплося від крові. Інженер поклав убиту на сани й знову повернувся до будинку.

Незабаром він переніс усіх замордованих. Кінь стояв непорушно, звівши голову, — він звик чекати, поки господар не навантажить повністю віз чи сани.

Інженер ще раз повернувся до будинку. На ліжку, де, безперечно, мав лежати й він, валялася книга з обірваною палітуркою. Сівши, він вийняв тремтячими пальцями сигарету і запалив.

Йому здавалося, що в тому, що тут скоїлося, винен і він. Минув уже рік, як він приїхав сюди, а що встиг зробити за цей час? Швендяв по шинках, змирившись із тутешнім злиденним життям, іноді сперечався з Василем Федором, якого, проте, не зміг переконати у своїй правоті, а в ті страшні хвилини, коли тут стався цей злочин, пестив жінку, котру зовсім не любив.

«Я знову опинився в тенетах байдужості, — гірко подумав інженер. — Правда, маю алібі: невипрані сорочки, ніякого комфорту, наче це справді таке важливе... — Він жадіб-

но затагся сигаретою. — Що ж мені тепер робити?»

Він бачив перед собою непорушне тіло Федора, цілком виразно чув його тихий голос. Це було жахливо, що цей голос став уже таким далеким минулим і що він більш ніколи його не почує. Вони часто дискутували, найбільше про справедливість. До якої кари він присудив би тих, що не пощадили навіть дітей? Чому він стільки думав про це тут, у цій юдолі, де не існувало ніякого суду й де справедливість і несправедливість майже завжди мали п'яне й голодне лице? Федора, мабуть, спіткало щось страшне. Щось таке, про що він ніколи й нікому не говорив. Інженер раптом подумав, що він повинен був як слід розпитати Федора, дізнатися від нього щось дуже важливе. Він прогавив цю можливість, і тепер уже ніхто йому нічого не розповість.

Потім інженер згадав напис, який бандити почепили на дверях. Про це слово він і Федор теж дискутували. Він забороняв Федору говорити на цю тему, і тепер у нього майнула в голові, що хтось інший — третій — вирішив їхню дискусію, безповоротно й жорстоко розсудив їх. Він не міг зрозуміти причину цього страшного вбивства, й цілком імовірно, що воно не даватиме йому спокою все життя.

Протяг відчинив двері, й інженер помітив на сусідньому подвір'ї чорну спину коня.

— Ти досі чекаєш на мене? — здивовано вигукнув він і вийшов надвір. Нахилившись, він довго тер долоню об сніг, потім узяв до рук віжки й крикнув: — Вйо!

З лісу, який синів неподалік, долинуло вовче виття. Інженер підвів голову і якусь мить дивився в тому напрямку, звідки чулися ці моторошні звуки.

Кінь тим часом рушив з місця й поволі потяг у долину свій незвичайний вантаж.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЖАРТІВНИК

І БОЖЕВІЛЬНИЙ

1.

З блідого ранкового неба тихо сипалась пилюка.

— Тьху! — мовив старий Мольнар і кілька разів ударив долонею по своєму святковому костюмі. Під долонею в нього з'явилися темні плями.

Мольнар подумав, що ця пилюка знищить їхні хліба, що разом з нею на землю повільно осідають усі людські надії. Треба б щось зробити, міркував він, щоб пішов дощ, або хоча б провести хороші зрошувальні канали. Про це він говорив уже багато років підряд, та його ніхто не слухав, ніхто не надавав його словам серйозного значення. Крім хіба вчителя, але його вже тут нема. Тепер більш-менш серйозно слухає Мольнара тільки божевільний Адам. Мольнар часто робив його об'єктом своїх жартів, єдиною метою яких було трохи потішити людей. Мольнар не хотів кривдити бідолаху, вони були колись приятелями, ще до того, як з Адамовою дружиною сталася та страшна пригода. Адам був веселий і кмітливий паруб'яга, він міг лягти і знову підвестися з повним кухлем пива на лобі, не розхлюпавши при цьому ані крапельки; він також міг утримати в рівновазі одночасно два стільці: один на підборідді, а другий на зап'ястї руки.

Вони не раз ходили на південь на заробітки. Скільки вечорів провели вони у веселоощах і пустощах, що вони тільки не витівали: знаходили сховані речі, вголос читали дівчатам запечатані листи й пророкували їм майбутнє. Адамові не пощастило, і одне з його пророцтв не збулося. Зараз Мольнар уже не міг пригадати, як називалася та дівчина, але обличчя її він пам'ятав дуже добре — широкі губи, русяве волосся, тендітна постать, лице все у веснянках. Він був у них за свідка, коли вони брали шлюб. Весілля гуляли цілих два дні.

Але невдовзі після весілля, навесні, жінку Адама захопила в лісі повінь, вона злякалася і, очевидно, заблудила. Шукали її три доби, їздячи скрізь човнами. Декому здавалося, що він тільки-но чув у лісі її крик, хоч вона, певно, давно вже була мертва. Адам весь час їздив з ними, незважаючи на те, що останнього дня його мучила якась лихоманка. Бідолаху знайшли лише через десять днів, коли спала вода, і принесли на подвір'я. Адам усе ще лежав у гарячці, але впізнав її. Якусь мить він заціпеніло стояв над дружиною, а потім кинувся тікати. Пробіг через усе село й щез десь серед луґів. До села повернувся він уночі; ішов вулицею і співав. Люди гадали, що він п'яний, і схвалювали його вчинок — мовляв, добре зробив, що напився. Та Адам не був п'яний, він просто забув про все, що сталося: йому видалося, ніби він пізно вночі повертається з побачення, і тому заспівав. Тепер йому весь час щось ввижалося, обличчя в нього мінилося по кілька разів на день, він втрапив пам'ять, впав у дитинство, почав збирати кольорові скельця й вірив у все, що казали люди, навіть коли вони брали його на кпини.

«Хоч одна душа у всьому вірить мені», —

подумав про Адама Мольнар. Він усе ще не міг забути їхньої давньої дружби й час від часу зупинявся коло нещасного, слухаючи його незв'язну мову.

Сьогодні Мольнар теж завернув до Адамової хатини — до початку меси ще лишилося трохи часу.

— Як спалося? — запитав він.

— Не питай мене так, — відказав Адам. — Уранці тут були діти й співали мені.

— Що саме?

— Не знаю, — засоромлено признався Адам. — Ніяк не можу згадати. Що кажуть люди про засуху?

— Всяку всячину, — відповів Мольнар. — А також що частково в цьому завинив і ти — не треба було дозволити вигнати себе з раю!

Адам злякався:

— Моєї вини в цьому немає. Я вже нічого не пам'ятаю!

— Звичайно, що не пам'ятаєш!

В кімнаті стояла вогка напівсутінь, було душно, в грубці жеврів вогонь. Адам сидів на низькій триніжці й чекав, сповнений жаху, що йому ще скаже Мольнар.

— Але я гадаю, — вів той далі, — що ти, навпаки, можеш зробити для людей дуже багато. Ти навіть не здогадуєшся, яка ти незвичайна людина: в тебе іноді бувають чудові думки, такі, які не приходять у голову більш нікому.

Мольнар захопився власною ідеєю. Це з його боку був невинний жарт, але Адам вірив кожному його слову. Мольнар знав, що той йому вірить, що довго думатиме про почуті слова, перш ніж думки його закриє хвиля імлі, і що це трохи розвеселить бідолаху. Мольнарові було приємно, що він може розігнати Адамову тугу, воскресити в ньому бодай крихту надії, — це було єдине, що він міг для нього зробити. Людині, власне, потрібно дуже мало: трохи усмішки і крихту надії, щоб вона могла перебороти всі злигодні, щоб здатна була змагатися з життям.

— Ти живеш у страшній скруті, — промовив Мольнар. — Але це тільки тимчасово. Не один король свого часу теж був злидарем.

Адам кивав мовчки головою.

— Тут скоро збираються розпочати якийсь будівництво, — провадив далі Мольнар, — ти звернув на це увагу?

— Не питай мене так, — відказав Адам, — бо я нічого не згадаю. І що, я теж там працюватиму?

— Безперечно, — пообіцяв йому Мольнар.

Почулося бемкання дзвону, скоро мала розпочатися меса.

Адам назув на великі, трохи опухлі ноги подерті калоші, надяг капелюх, штани під-

в'язав шпагатом з багатьма вузлами, — шпагат був із старого невода, — і разом з Мольнаром вийшов із хати. Голова в Адама була сьогодні незвичайно легка, ніхто не кричав йому вслід «Адам — перший чоловік!», не чув він і постійного шуму води, а бачив навколо себе лише все приємне; пилюка під ногами була волога, вікна весело дивилися на вулицю.

На паркані висів великий, написаний од руки плакат:

«Роботи на будівництві дамби за селом — гарний заробіток! Збирайтесь у неділю вранці біля комітету (з кіньми)».

Адам читав цей плакат і радів, що так чудово розуміє його зміст. Унизу під текстом звернення хтось написав олівцем:

Якщо з кіньми з'явитесь,
З ними розпрощаєтесь.

Адам прочитав також ці рядки, і вони видалися йому такими кумедними, що він затрясся від веселого, беззвучного сміху. Адам раптом згадав колишні часи, те, як він ходив на заробітки з клунком речей за спиною, згадав вечори, під час яких він співав пісень, слухав різні кумедні історії; він знову прочитав плакат, прочитав так добре, що, коли відвернувся, текст усе ще стояв у нього перед очима: «На будівництві дамби». Дамби мали служити захистом од води. Адам знав, що не любить води, він ненавидів її, хоч навіть причина цієї ненависті лишалася для нього затуманеною.

Раптом Адам почув якісь голоси; мабуть, вони звучали вже давно, але він звернув на них увагу лиш тепер; ту ж мить він побачив двох босих обідраних хлопців, один з яких ніс на ручці од вил подерту синю сорочку, а другий насадив на палицю черевик без підошви. «Адам — перший чоловік, чоловік Адам, перший чоловік», — кричали йому вслід уже багато років, і найгірше було те, що майже все його минуле закрила од нього пелена туману: він не знав, ніяк не міг згадати, скільки вже живе на світі й чи в далекому дитинстві були навколо нього якісь люди, чи, може, і він справді був першою людиною, як про це йому всі товкмачили.

— Ви дурні ведмеді, ви коні непідковані! — крикнув він хлопцям.

Вони весело зареготали.

Адам думав про те, що він сидітиме разом з іншими людьми в тіні високого дерева; вони розмовлятимуть з ним, розповідатимуть щось дуже цікаве.

В костьолі вже було повно людей; Мольнар проштовхався кудись уперед, а Адам зостався в кутку біля дверей. Він склав на грудях руки й безвільно звисив голову, так що коли б господь подивився на нього з височини, то не побачив би нічого, крім куч-

ми його вицвілого, скуйовдженого волосся.

Священик почав говорити проповідь. Адам не розумів окремих слів, але схоплював їх зміст. Йому здавалося, що священик теж говорить про будівництво, але говорить про нього дуже погано й погрожує всім, хто піде туди працювати: мовляв, вони залишаться без землі й хліба.

«Яка нісенітниця. Як можна залишитися без землі, коли ми по ній ходимо? Хіба що її справді хтось забрав би, — злякано подумав Адам, — забрав би всю землю і нам зосталася б хіба вода». Його огорнув страх.

— Будьте покірні! Забудьте про пиху! Не розладнуйте планів господніх!

Адам злякався, що не міг згадати жодного слова з пісні, яку по тому заспівав хор.

Після меси він вийшов слідом за іншими з костюлу й незабаром опинився біля цегляного ще не докінченого будиночка, під яким стояв Смоляк і ще якийсь дебелий чоловік у міській одежі. В Адама не вистачило сміливості підійти до них: він згадав, що прийшов сюди з Мольнаром, річковим сторожем, який йому сказав про це будівництво; можливо, треба зачекати, доки воно розпочнеться, і Адам чекав. Він бачив, як повз них мовчки проходять його односельці, чекав доти, аж поки не залишився сам на сам із Смоляком та незнайомцем з міста.

— Будівництво цих дамб буде справжнім благодіянням для всього села, пане інженер! — мовив Смоляк. — Ви собі навіть не уявляєте, як ми тут страждаємо від поводей. Та й, крім цього, люди зможуть дещо заробити. Нарешті їм не треба буде йти бозна-куди, щоб роздобути який гріш.

Інженер запалив сигарету. Повітря ані ворухнеться: вдалині озвалося бемкання дзвонів.

— Щось мені здається, ваші люди не дуже зацікавлені в цій роботі, — відказав нарешті інженер.

Адам зрозумів, що вони так само, як і він, чекають на людей, котрі не прийшли, і йому стало жаль їх, захотілося їм якось допомогти.

Адам підійшов до Смоляка й незнайомого чоловіка.

— Ви... той... пан, який тут будуватиме? — промимрив він.

— Адаме! — гримнув на нього Смоляк.

— Я Адам, — за хвилину відповів він. — Перший чоловік. — І якийсь нерішуче засміявся.

— Ви хочете на будівництво? — запитав його інженер.

— Дуже!

— Можна вас записати, — сказав інженер. — Вигляд у вас цілком солідний.

Обличчя Адама осяяла широка невинна

усмішка, він високо підняв над головою руку й вигукнув:

— Поставимо дамбу, ось таку заввишки! Через неї і водичка вже не потече!

2.

Вони були напідпитку й грали, мов божевільні; маленьке приміщення шинку сповнилося оглушливою музикою їхніх інструментів. Сагула бив у барабан лише однією рукою, другу йому одірвала міна за два тижні після того, як через село пройшла лінія фронту. Проте барабанщик із нього був просто-таки чудовий: він майстерно допомагав собі ногами й ліктем скаліченої руки.

Штефан Валіга на мить одклав скрипку й заспівав охриплим голосом:

Чорний Бобі виглянсував черевики
І майнув до міста на своєму джипі...

Петр Валіга з усіх сил дув у стару погнуту трубу, Павел Мольнар грав на гармонії. Цей дивовижний оркестр був один-однісінький на всю область, якщо не рахувати кількох циганських капел, котрі вміли грати ледве дві дюжини чардашів, а також кілька модних пісеньок, які в них теж були схожі на чардаші.

Під час військової служби Штефан Валіга наслухався незліченну кількість джазів, американських та інших закордонних модних пісеньок, і тепер його оркестр — труба, гармонія, скрипка й барабан — грав румби, танго й бугі-вугі. Саксофона в оркестрі не було, і Валіга міг про нього лише мріяти.

Шкода кохання, яке я тобі оддала,
Шкода сліз, які через тебе пролила...

Штефан Валіга різко змахував головою, кулаки його були міцно стиснуті, в напіврозтулених устах поблискували білі зуби. В такі хвилини йому всі підкорялися — ті, що грали, й ті, що танцювали, а коли іноді посеред танцю він кидав свій важкий погляд на котрись із дівчат, знав, що вона йому відповість, яка б гарна вона не була; молоді, на весіллі в яких він грав, теж відповідали на його погляд і охоче йшли за ним. Це не раз було причиною добрячих бійок.

Шукаю дівчину на танець бугі-вугі,
Я збожеволів через танець бугі-вугі...

Штефан Валіга не знав нот, як і всі в його оркестрі, але для нього досить було хоч раз почути ту чи іншу пісеньку, щоб він запам'ятав її слова й мелодію. А за пристойною модною пісеньку він охоче ставив пляшку горілки.

Хтось раптом відчинив надвірні двері:

— Гайда! Цей чоловік уже тут!

Барабанщик востаннє вдарив у барабан, і

всі вийшли надвір. На довгих віршовках сохло якесь кольорове ганчір'я, в повітрі різко пахло покидьками й брудом.

Павел спочатку гидливо кривився, заходячи на територію циганської колонії — скрізь бруд, крик, постійні сварки. Та не минуло й півроку, як Павел був дуже радий, що Валіга взяв його у свій оркестр. Після того, як учитель поїхав із села, він відчував кончу потребу в будь-якому товаристві. Оркестр Валіги грав на багатьох танцюльках, на храмових святах та весіллях. Музиканти ділилися заробленими грішми та гостинцями, веселилися і безтурботно проводили час. Іноді в гарячі літні дні, замість того, щоб іти кудись грати, вони валялися на річці, напівголі й голодні: останні крони вже давно було пропито. Їм лінки було навіть говорити.

Музиканти повільно й статечно крокували вузькою вуличкою. Їх весь час обганяли діти, поспішали кудись дорослі. Коло крайньої хатки колонії посеред пістрявого натовпу стояв високий обстрижений чоловік. Павел уже бачив його вчора в селі: то був інженер, який агітував людей на будівництво дамб. Кажали, що не записався ніхто, крім божевільного Адама.

«Я теж записався б, — майнуло у нього в голову, — якби не грав в оркестрі і якби уже раз був не попівся на цьому з учителем».

— Здрастуйте, пане секретар! Що, приїшли подивитися, як ми живемо? — запитав хтось попереду улесливим голосом.

— Так, — відказав інженер.

Його сині, трохи холодні очі нишпорили по юрбі, розглядали, обмацували її. Він хотів знати, хто із цих людей може бути придатним для роботи на будівництві — головне, щоб вони багато не пили, не кидали роботи й не билися.

Павел на мить перехопив його погляд і насторожився.

— Ми культурні люди, — промовив той самий улесливий голос, — майстри. Робимо ночви.

Один із чоловіків швидко відійшов од натовпу й, зникнувши за хатою, за мить приніс ночви, видовбані з шматка вербової колоди.

Інженер узяв ночви в руки й здивувався, що вони такі легкі. Раптом він помітив, що на стінах деяких хат, приблизно на висоті дитячих голів, виднілася ледь помітна лінія, і запитав:

— Невже вода сягає аж сюди?

— Ще й питаєте. Іноді вона розливається, наче море, ласкавий пане. В селі до будинків вона не підступає, але в наших халупах стоїть інколи й цілий місяць. Все розмокає так, що зовсім не можна жити.

Інженер усе ще тримав в руках гладенькі, жовті вербові ночви.

— Гарні... але яка вам з них нині користь?

З нього був кепський оратор, хоч він був вищий за всіх на цілу голову, мав міцний голос і вмів підбирати потрібні слова.

— За рік-два, — пообіцяв інженер, — ви всі матимете нові будинки. Не такі, — він показав рукою на їхні хижі, зліплені з саману, старої бляхи і вербових кілків, — а справжні будинки! З цегли й каменю!

Натовп стояв і мовчав: дітлахи дивилися на інженера приголомшено, хоч не розуміли ані словечка з того, про що він говорить.

— Меблі у вас будуть з амарантового дерева, — сказав інженер, але тут же подумав, що точно не знає, що це таке — амарантове дерево, й додав: — Блискучі й гарні, такі, як мали пани.

Всі були такі схвильовані, що не могли навіть до кінця вислухати його, і голосно кричали, перебиваючи один одного.

Павел спробував пробратися ближче до інженера. Хтось зачепив його гармонію, вона розстебнулася і протяжно зітхнула.

— Що вам більше треба? Робота під самісіньким носом. Ставайте хоч завтра! Відколи світ світом, у вас іще не було такої можливості! Десять тисяч у кишені щомісяця! А головне, — додав він, — буде приборкано воду. Ми поставимо тут дамби, і тоді навіть море не буде вам страшне.

— Ну, то як, музики? — півголосом звернувся до своєї ватаги Штефан Валіга й розчепівав руки: для такої роботи вони явно не були придатні, але десять тисяч крон весь час стояли у нього перед очима. Іноді вони цілі тижні не бачили жодної крони, грали хіба за харчі, а іноді їх просто виганяли зі скандалом.

«Хай йому грець, — подумав Валіга, — за два місяці у нас міг би бути саксофон. — Він подивився на свої довгі почорнілі пальці: вони були в нього дуже чутливі й відчували навіть найслабший трепет струни. — До дідька скрипку, на ній потрапить цигикати перший-ліпший циган, але зіграти справжній джаз тут нездатний ніхто, крім мене!»

— Ну, то як, музики? — повторив він.

Навколо стояв гамір голосів, один перекрикував іншого: «А де?», «А коли?», «А скільки?»

— Ми зможемо на все начхати, як тільки нам захочеться, — сказав Валіга. — Як тільки в нас буде саксофончик.

На скріплення угоди інженер витяг з кишені пляшку з горілкою і подав її тому, хто стояв поруч нього. Пляшка повільно пішла по колу й нарешті опинилася в руках у Павела.

— «Саксофон, куди ж пак», — засміявся він у душі, дуже добре знаючи кожного з музикантів. Він був певен, що зарплату вони процвindraють, а за те, що залишаться, куп-

лять дівчатам якісь дрібнички або собі розмальовані краватки. Про саксофон Павел у цю хвилину зовсім не думав: він не міг одірвати очей від оратора, який так швидко схилив на свій бік розтривожений натовп. Мабуть, ця людина зуміє збудувати тут дамби — два високі насипи, які стиснуть з обох боків підступну ріку. Ковтнувши горілки, Павел передав пляшку своєму сусідові.

— Отже, згода! — крикнув Штефан Валіга. — Ми записуємось, панове! І йдемо пити могорич!

Його брат Петр підняв трубу, і музиканти повільно рушили до села.

Проходячи повз хатину вдови Юрцової, Павел помітив на подвір'ї Янку. Кілька днів тому Юрцову розбив параліч, і дівчина змушена була прийхати, щоб доглянути її.

Павел сперся на низький тин і голосно грав на гармонії; дівчина черпала з криниці воду й не звертала на нього ніякої уваги.

— Як мама? — нарешті крикнув він їй.

— Ніяк!

— Я записався на будівництво.

— Ну, й молодець. За це тебе всі ще дуже любитимуть! — мовила Янка, обернувшись. Потім пригладила волосся й ухопила цеберка. — А ти там хоч що-небудь заробиш?

— Ще й питаєш!

Янка підійшла до тину. Тепер вона стояла так близько біля Павела, що він чув її дихання. Дівчина дивилася на нього визивно, широко розплющивши свої сині, байдужі, блискучі очі. Мабуть, чекала, що він робитиме і що ще скаже, але Павел мовчав, і тоді Янка несподівано засміялася.

— Ну, тепер ти хоч купиш собі пристойні штани.

Павел поплентався запорошеною вулицею, усе ще бачачи перед собою Янчині очі. Йому здавалося, що вона хотіла сказати своїм поглядом щось зовсім інше, не те, що сказала вголос. Розтягнувши міхи гармонії, він заграв. Поминувши село, Павел попрямував далі; незабаром позаду залишилася вузька кладка через канал, і хлопець вийшов на пусте пасовисько; навколо чувся щебет пташви, пахло спаленою сонцем травою. Павел заграв на повні голоси.

3.

— Я змушений весь час про це думати, Павлічку, — мовив божевільний. — Валіга сказав мені, що коли почнеться гроза, то це буде схоже на кінець світу.

Вони накидали землю на стару залізну ва-

гонетку, яку привезли сюди з якоїсь каменоломні. Земля курилася й була перемішана із сухим бадиллям. Страшна засуха, що стояла вже кілька місяців, повільно вбивала все живе, пасовиська побуріли, наче їх вкрила іржа, і охлялі лелеки перебралися на болотисті береги річки, яка почала потроху пересихати.

Люди вставали вранці й дивилися на небо, змучене страшною спекою, і чекали вечора, який мав принести грозу; але вечір приносив лише тихі, беззвучні блискавиці. Вони уявляли собі дощ, який зволожує їхні виснажені поля, напоює джерела, котрих дедалі більше і котрі поступово розливаються повільно. Кожен думав про все, що завгодно, аби тільки забути про свою безпорадність, про те, що він може лише чекати, що опинився у страшній пастці й може лише чекати.

— Ми збудуємо дамби, — занепокоєно промовив Адам, — але що вони допоможуть, коли вода рине на поля із хмар?

Він дивився перед собою, туди, де ген далеко стовпом уставала курява, перетинаючи весь обрій. То голодна череда шукала невипалену спекою траву. Адам збагнув людський страх перед засухою, і хоч не був певен, що збагнув усю його глибину й що спроможний повністю оцінити свої сили, йому здалося, — адже він уже багато разів про це чув, — що саме він міг би змінити гірку долю тутешніх людей, перемогти засуху і запобігти спустошливій грозі, повернувши їм у такий спосіб надію та спокій.

— Я знаю, що треба зробити, — провадив він далі, і обличчя його осяяла щаслива усмішка. — Над полем необхідно поставити довге скляне накриття, злегка нахилене до землі. На це накриття осідатиме туман, падатиме дощ, і вся вода стікатиме вниз. Я вже десь бачив таке накриття, але ніяк не можу пригадати, де саме.

Павел не говорив з Адамом так багато, як його батько, проте він не відганяв цього бідолаха од себе, а працював разом з ним, і вони навіть їли з однієї тарілки. Адам за це його любив.

— Хто зна, чи це допомогло б, — озвався Павел, думаючи про Янку. Вже кілька разів після роботи він заходив до неї. Вона брала глечик і йшла з ним поволі до шинку матері по пиво. Розмовляли про другорядні речі — про людей, про дамби. Хоч Янку це надто не цікавило, однак вона все-таки слухала його, і Павелу здавалося, ніби все, що він зараз переживає, що відчуває й про що думає, набуває в її присутності значно більшої ваги. З кожним днем його все дужче тягло до неї. Учора він набрався відваги і звернув із звичної дороги. Вони сховалися в тіні за костьолом, і дівчина сама притислася до нього, уста злилися з устами: та раптом вона

різко відсахнувся від Павела: «А більше ти нічого не хочеш?»

Незабаром вони мовчки пішли назад. Янка засмутила Павела своєю раптовою холодністю. Але перед відчиненими дверима шинку, — всередині чувся п'яний крик Врабеля і витинала Валігова скрипка, — вона сказала: «Чекай на мене завтра ввечері... там... де й тоді!» — І пішла додому, забувши навіть купити пива, по яке, власне, приходила сюди.

— Щоб ти знав, — вів далі Адам, — твій батько каже, що, можливо, причина цієї посухи — я. Я зогрішив і, можливо, повинен принести жертву.

Люди споконвіку приносили жертви. В думках Адама перепліталися події, які недавно відбулися на його очах, з колишніми, тими, свідком яких він ніколи не був. Каральний взвод на світанку, рука Авраама з ножем і Христос, який дозволив себе розп'яти за людські гріхи. Що, коли дати себе розп'яти за гріхи всіх, як Христос? Адам уявив собі, як після його жертви на землю поллється дощ. «Люди мене ніколи не забудуть», — подумав він, і лице його радісно засяяло.

Накидавши повну вагонетку, Павел і Адам покотили її звивистими рейками і, висипавши землю в потрібному місці, знову поверталися назад.

— Я купив Янці хустину з американського нейлону, — ні сіло ні впало озвався Павел. — Як ти гадаєш, я повинен оддати її просто так?

— Хустина завжди потрібна, — жваво відповів Адам. — І в вітер і в дощ.

Внизу озвалася труба Петра Валіги, сповіщаючи полудень; чоловіки розклали вогонь і заходилися варити в казані суп — щоденну свою страву.

— Павеле! — гукнув Валіга.

Але Павел улігся в рідкій тіні верби, йому не хотілося сьогодні слухати своїх колег. Він згадав, як гуляв з Янкою минулої ночі, як навколо тихо шелестіла трава і як він торкався її голих плечей; потім вони лежали в ямі, у м'якій траві, й над головами в них хиталися билінки.

Божевільний уместився поруч нього й почав оповідати:

— Був я недавно на зборах, які скликали комуністи. Приїхав якийсь чоловік і дуже гарно розказував; мовляв, кожен зможе мати свою хату й город, ніхто нікого не кривдитиме, і всі будуть друзями. Мені ці збори дуже сподобалися.

Адам нічого не сказав про те, що в самому розпалі зборів Смоляк вивів його із залу, боячись, щоб Йожіо та інші селяни потім з нього не глузували: мовляв, кепські його справи, коли на свої збори він змушений кликати божевільних.

— Там роздавали такі листи, — мовив Адам, — приходь увечері, я тобі покажу.

— Гаразд, прийду.

— Вип'ємо з тобою, — зрадів Адам. — Я купив справжньої горілки. Учора, одразу ж після того, як одержав гроші.

Дамбою швидко крокував Мольнар. Картуз у нього був повернутий козирком назад. Він був явно під чаркою, значить, знову буде якась розвага. Всі землекопи кинулись до нього. Мольнар зрозумів, що повинен виправдати їхні сподівання.

— Хлопці! — вигукнув він. — Кидайте роботу, вже кажуть, винайшли електричну лопату. Вона працює сама, і чоловіки можуть лежати собі в холодочку на траві. Це тобі теж на руку, — звернувся він до Валіги, — тепер ти зможеш і вдень валятися з дівчатами.

— Ну, звичайно! — крикнув Валіга. — Я ж не те що дехто, кому вистачає ночі, та й то лише раз на рік!

Вибухнув регіт. Адам теж засміявся. Він не зрозумів як слід цього дотепу, але йому подобалося сміятися разом з усіма.

До нього підійшов Мольнар.

— Здоров, Адаме!

Всі затихли, чекаючи на нову витівку Мольнара. Він мусив швидко придумати щось веселе, навіть коли б не хотів. Але ніщо підходяще не спадало йому на думку, мабуть, тому, що була страшна спека; до того ж, він хильнувся зайвого.

— Ти знаєш, як називалася перша людина? — спромігся він нарешті запитати.

Божевільний тривожно глянув на нього.

— Ну, Адам!

— А це часом був не ти?

Адам нерішуче засміявся, але всі навколо мовчали — вони чули це вже багато разів.

— Якщо це ти, — вів далі Мольнар, — то нам твій гріх завдав до біса мороки. Фацуна народила через це вже дев'яту дитину! — Він з усіх сил намагався придумати щось таке, що розсмішило б присутніх.

— І посуха теж, — підказав хтось.

— Так, і посуха теж. — Мольнар ухопився за цю ідею. — Господь бачить тебе серед нас і тому не посилає дощу.

Адам усе ще сміявся. Але то був не сміх, а щось середнє між сміхом і плачем.

— Облиш його, тату, — озвався Павел.

— Погляньте на цього мудрагеля! — закричав Валіга. — Такий гріх має на душі і ще регоче!

— Ох, Адаме, Адаме, — неквапливо провадив далі Мольнар, — я вже стільки разів тобі казав, що ти повинен би якось спокутувати свої гріхи!

Адам рвучко озирнувся на всі боки. Але тікати не було куди.

— Ми сміємося з тебе, — щиро признався Мольнар. — Бо що нам іще залишається робити?

— Ану в воду його! — вирішили всі гуртом.

— У водичку? Ні-ні! — Адам, сам не знаючи чому, страшенно боявся води, хрестився, коли треба було перейти через міст, а під час дощу закладав вікно старим ганчір'ям.

— Не хочеш у водичку? В річку його, хлопці! — закричали чоловіки і, схопивши легкого, наче пір'їна, Адама, понесли до річки. Мольнар стояв під деревом і намагався припалити сигарету.

— Тату, — звернувся до нього Павел, — ти п'яний. П'яний, як свиня!

Мольнар рвучко обернувся і мовчки дав йому ляпаса.

— Не хочеш у водичку? У водичку його!

Мольнар уже давно не бив Павела. Він навіть не пам'ятає, коли це востаннє було.

— Облиште його! — метнувшись униз, закричав хлопець. — Дайте йому спокій!

Та на нього ніхто не звернув уваги. Він спробував пробитися до Адама, але було вже пізно — Адам пролетів у повітрі, високо вгору здійнялися бризки води, і жалібний зойк бідолахи заглушив на мить регіт тих, що кинули його в річку.

— Падлюки!

Штефан Валіга поклав Павелові на плече руку.

— Ти чого репетуєш? Хочеш до нього?

Павел бив, стусав їх ногами. Обличчя його було вже геть усе подряпане. Нарешті його відірвали од землі, і в ту ж мить над ним зімкнулася річкова вода. Було мілко, і Павел, ударившись головою й хребтом об дно, на мить утратив свідомість.

Підвівшись нарешті, він побачив, що ті, хто його кинув, стоять на березі й вищать од захоплення, а трохи вище, під деревом, заціпенів батько — йому нарешті вдалося прикурити.

— П'яна свиня, — тихо мовив Павел; по щоках у нього стікала вода. Протерши очі, він побрів по воді якомога далі від цього місця; нарешті все щезло за вигином берега, і тільки батькова постать усе ще нерухомо стирчала під деревом.

«Свиня п'яна, п'яна свиня, — кілька разів повторив Павел у думці, потім вийшов на берег і, стомлено лігши на теплу землю, заплющив очі. — Аби вже швидше настав вечір, — подумав він. — Увечері я буду з Янкою. Аби вже швидше настав вечір, я подарю їй цю хустину».

За хвилину він почув, що хтось чалапає по воді, й несподівано побачив над собою невинні Адамові очі.

— Не журись, Павлічеку, — прошепотів Адам задихано, — я вже знаю, що мені робити.

4.

Повільно смеркалося. Павел неквапливо йшов у глиб долини, міцно обнявши за стан дівчину. В його вухах досі звучав гучний регіт, на фоні блілого неба він бачив силует батька. Ще добре, що в нього була Янка: якби він її втратив, то в нього тепер не сталося б нікого. Він жив би в суцільній порожнечі, і який сенс після цього мало б усе, що він зараз робить і що хотів іще зробити?

Павел сподівався, що робота на будівництві дамб сама по собі надасть сенсу його життю, але сьогодні пополудні він зрозумів, що помилявся. Праця сама по собі, як і взагалі все інше, не могла мати сенсу.

Він хотів поговорити про це з Янкою й тому почав розмову про Адама та про обіднє купання. Янка не розуміла, чому його це так бурювало. Вона уявила собі, як Павел і Адам борсаються у воді, й пирснула зі сміху.

— Розкажи ще що-небудь таке, — мовила дівчина. Вона безперервно думала про те, що буде потім: адже вони все далі заглиблювалися в долину — а навколо не видно було ні душі. Янка ще не знала, що вона робитиме.

Це було трохи дивно, але останнім часом, коли вони з Павелом знову почали зустрічатися, дівчина зовсім не думала про те, що між ними могло статися, як і взагалі про своє майбутнє. Вона щодня ходила з ним брати пиво для матері; Павел був єдиний, хто допомагав їй хоч ненадовго забути про ту нудьгу, яка обплутала все тутешнє життя; вони гуляли з Павелом майже щовечора, і Янка не думала ні про що; навіть коли Павел почав її цілувати, вона ні про що не думала, бо цілувалася вже багато разів — і в цьому, по суті, не було ніякого гріха. Але вчора, коли вони до самого шинку йшли мовчки, вона злякалася, що образила його, що завтра він уже не прийде до неї й вона сидітиме дома сама; тому Янка сказала, щоб він завтра на неї чекав. В ту хвилину дівчина ще сподівалася, що вони зупиняться десь під замком, звідки можна буде покликати когось на поміч, коли Павел захоче собі щось дозволити. Та вони не зупинилися, а йшли все далі, у глиб долини, в темряву, і Янка мимоволі задумувалася над тим, що вона робитиме.

«Він неодмінно захоче собі щось дозволити, — майнуло у неї в голові. — Ну,

що ж, — тут же відповіла вона собі, — ма-
буть, я не опиратимусь».

Життя виявилось абсолютно не схожим на те, як вона досі його собі уявляла: ніхто й ніколи їй не дасть усього того, про що вона мріяла, за винятком хіба, може, Йожки Баняша. Але він поїхав кудись до Чехії.

Янка зовсім не слухала, що розповідав їй Павел. Вона згадала про зустріч у місті з Йожкою. Очевидно, їй тоді таки треба було з ним піти. Він образився на неї й більш не приходив. Недавно вона обережно розпитала про нього в селі й довідалася, що він роздобув десь іще дві машини й має коханку, розведену даму з дітьми, власницю готелю.

«Волоцюга, паскуда, вишкребок недорікуватого шинкаря...» Очі їй залили сльози гніву: вона все ще бачила перед собою його вродливе лице, тонкий ніс, великий рот.

Павел помітив Янчину зворушеність і витлумачив її, як відповідь на те, про що він допіру говорив. Обнявши дівчину ще міцніше, він відчув себе в ці хвилини неймовірно щасливим.

Над річкою Павел раптом витяг із кишені якийсь пакуночок.

— Це мені?

Він кивнув головою, і вона розгорнула папір; хустина була тонка й прозора, кольору танучого снігу, з зеленими гілочками, на яких сиділа пістрява пташва; яскравість барв стушовувала сутінь і надавала їм темно-пастельного відтінку, але вечірні барви, на превеликий подив, були гарніші, ніж денні.

Янка тримала хустину дуже обережно, щоб не розірвати її своїми грубими пальцями, потім напнула її і нахилилася над водою.

«Хто б це на його місці...» — подумала вона щасливо і тільки тепер згадала, що треба б йому щось сказати. Нахилившись ще раз над водою, дівчина побачила своє обличчя поруч темної хмари й усміхнулася до Павела:

— Ти так виріс!

Потім сіла близенько біля хлопця. Вона все ще не знала, що їй робити, але більш не думала про Йожку; гнів, який мучив її ще хвилину тому, зник, і натомість її обійняла тиха, блаженна й безтурботна байдужість.

— Розкажи що-небудь! — мовила Янка. — Що-небудь веселе!

— Я ладен зробити що завгодно ради тебе, — сказав він. — Усе, що я коли-небудь зроблю, буде тільки ради тебе. Усе!

Павел замовк, Янка теж мовчала.

— Зачекай, — промовила вона нарешті, зняла і дбайливо склала хустину. Все її тіло огорнула раптова млість. «Ти мій незграбний козлик», — сказала вона в думці Павелові. Їй здавалося, що цього моменту вона чека-

ла вже дуже давно. Відчувши полегкість і радість на душі, дівчина поклала хустину на землю й чекала Павелових обіймів.

Коли він її нарешті поцілував, вона заплющила очі. Відчуття порожнечі, яке гризло її душу, щезло, все в ній заповнило ця хвили-
на, Павел, прагнення його обіймів.

Вони довго цілувалися, потім Павел прошептав:

— Я... я тебе... дуже тебе... — і знову хотів її поцілувати.

Янка відштовхнула його й підвелася. Павел теж підвівся, але вона звеліла йому повернутися до неї спиною, і він тепер бачив лише темні води річки, в яких відбивався місяць, що допіру почав сходити, і чув, як за плечима в нього шелестить суха трава.

— Так, — пошепки сказала Янка.

Вони лежали на голій, теплій, затверділій землі, і Павел був глибоко вражений білістю її тіла.

Суха трава колола Янку в голі стегна; вечір був теплий, задушливий. Неспроможна вже нічому запобігти, дівчина прагнула хоч якось віддалити цю мить:

— Пам'ятаєш, як ти розповідав мені про риб?

— Про дельфінів?

— Еге, — мовила вона квапливо. — Може, ти знаєш іще щось подібне?

Павел спробував що-небудь згадати, але не згадав і замість цього знову поцілував Янку.

Губи в неї були міцно стулені.

— А що воно таке, ці дельфіни? — запитала вона.

Павел раптом зрозумів, що не знає про це. Дельфіни плавають у воді, вони зелені або сліпучо-білі, мають світлі, а іноді й темні очі — оце й усе, що було йому відомо. Павел навіть не знав, чи великі ці створіння, чим вони живляться, бо ніколи над цим не замислювався.

— Ти любитимеш мене? — запитала Янка. — Даси мені все?

— Так. Усе. Тільки скажи, що ти хочеш!

Але Янка не змогла придумати щось більш-менш підходяще і тому лише сказала:

— Коня, білого коня.

Вона гадала, що станеться щось страшне, щось таке, чого вона не зможе витримати, що їй буде дуже боляче і що це буде значно приємніше, ніж поцілунки і мрії про них; проте нічого особливого не сталося — по її тілу пробігла хіба трепетна дрож, вона злегка скрикнула й потім лежала неперушно, все ще не наважуючись розплющити очей. Янка чула, що Павел їй щось шепоче, але зміст його слів до неї не доходив. Вона засинала, пробуджувалася й тут же знову засинала, аж поки нараз не відчула, що гойдається на велетенських хвилях і що те, на

що вона чекала й що уявляла собі, мабуть таки гарне, і щасливо всміхнулася.

Павел пригортав її до себе, хотів, щоб вона не спала, щось сказала йому. Однак усі його зусилля виявилися марними, і Павела на мить огорнув гіркий жаль.

Юнак одвернувся і спробував думати про щось зовсім інше. Він намагався уявити собі високу вежу, з якої можна було б побачити хвилі на морі й помітити велику зелену рибу з білими очима та кошлатий стовбур пальми, проте чув лише спокійне Янчине дихання і тихий плюскіт води, бачив на чорному небі лише мерехтливі відблиски далеких блискавиць; і йому раптом здалося, що він, очевидно, ніколи вже не побачить ні цю вежу, ні дельфінів, ні цукрові пальми — нічого, бо всього цього, власне кажучи, не було і не могло бути — були тільки речі, трохи гарніші, а іноді й неприємніші; те, що тільки-но сталося, дамба, бійки, п'яні робітники й берег річки, дівча, яке спало так близько, що з усіх навколишніх звуків Павел найвиразніше чув його дихання, та багато іншого, чого він, мабуть, не знав і про що навіть не здогадувався, але що він обов'язково ще для себе відкриє, якщо захоче.

5.

Додому Адам повернувся вже коли смеркло. Після закінчення робочого дня він ліг під вільшником і, розморений спекою, заснув; спав він під тихе дзижчання комарів та ледь чутний хлюпіт річки, і йому снилося, що йде він у білому облаченні курною дорогою, а за ним сунуть натовпи люду, який з любов'ю вимовляє його ймення, бо він повернув їм надію і вблагав всевишнього спустити на землю дощ.

Прокинувшись, Адам звівся на ноги, натяг на голову старезного капелюха, який скидався на перевернуту догори дном дійницю, й повільно рушив до села. Земля і ввечері дихала спекою, і навіть найменший порив вітерця збивав хмари куряви; на землі лежало спалене спекою колосся, листя буряків пов'яло й висохло так, що його можна було стерти на табаку.

«Таке лихо, — подумав Адам неквапливо, — і звідки воно взялося?» Йому боліло, що стільки людей було нещасними, і вирішив, що треба якимось їм допомогти. Може, й справді в цьому була також і його вина? Адам вжахнувся цієї думки, але цілком можливо, що саме він був причиною людського лиха: спочатку накликав на них війну, повідь, а тепер цю страшну посуху.

У селі його оточила юрма дітей:

— Вистав живота, Адаме, щоб не було посухи!

— Адаме, зроби дощ!

— Ви справжні ведмеді! — гримнув він на них. — Ви коні непідковані!

— Зроби дощ, Адаме!

Дома од сніданку в нього залишилося трохи житньої кави. Адам накришив у каву хліба й неквапливо почав вечеряти.

«Гаразд, — вирішив він, — я зроблю дощ». Почуття відповідальності за цю посуху болісним тягарем лягло на його душу. Мабуть, для того, щоб одвернути від людей це лихо, цілком вистачить його жертви. Він переможе ворожість неба, викличе тихий і лагідний дощ, який зволожить землю, це не буде злива, яка змітає все на своєму шляху. Мабуть, він справді зуміє... зробити щось добре для людей. Адже Мольнар весь час йому про це торочить.

Адам пригадав недавні збори — він пам'ятав їх уже досить нечітко, лише окремі уривки промов. Йому здавалося, що там говорили про найсправедливіше суспільство, в якому людина людині буде другом і ніхто не глузуватиме з людини, котра нічого не пам'ятає.

Потім він згадав про те, як йому звеліли йти геть зі зборів, сказавши: «Це не для тебе!» Взяти і вигнали. «Ще б пак, — на решті збагнув він, чому вони це зробили, — я б їм усе зіпсував». Хвилювання його дедалі зростало. Адам змушений був устати. Взявши з шухляди жменю цукерок, він вийшов надвір і покликав дітей. Та на його голос ніхто не прийшов, і Адам, глянувши на зоряне небо, жбурнув цукерки на вулицю, укриту товстим шаром пилуки, знову вернувся до хати.

«Павел теж пообіцяв, що прийде, — раптом згадав божевільний, — пообіцяв, але не приходять. Павлічек добрий, — подумав він, — так само як інженер та приятель Мольнар. Йому я міг би залишити козу».

Адам злякався цієї думки, але раптом згадав про Авраама та Ісаака, про яких у неділю говорив у своїй проповіді священик. «Якщо моя жертва не буде бажаною, ангел, мабуть, схопить мене за руку». Він твердо вирішив, що принесе жертву, але ніяк не міг на це зважитись. Вийшовши знову надвір, Адам підняв угору очі, і йому здалося, що ген далеко на заході через усе зоряне небо тягнеться сіра смуга густих хмар.

«Я зроблю дощ, — подумав він, — і з неба потече вода. Але небагато», — злякано додав про себе, уявивши собі, як на землю ринуть лави води.

Повернувшись до хати, Адам вийняв із шухляди бляшанку з кольоровими скельцями, якими бавився у довгі сльотаві дні.

Деякі скельця були дуже гострі, і Адам

не раз ранив об них пальці. Відкривши бляшанку, Адам вибрав найгостріше скельце, таке, що могло б придатися на те, що він збирався зробити. Адам не відчув ніякого болю, а тільки слабість, яка охопила все його тіло; насилу добравшись до ліжка, він ліг і почав прислухатися, як з нього повільно витікає кров.

Сходячи кров'ю, Адам не дивився на свою порізану руку, а лише на декілька зірок, які було видно крізь вузьке віконце, і чекав, поки зірки затягне туманним серпанком дощу.

Проте зірки світили так само яскраво, як і досі, й перед Адамом раптом почала швидко підніматися давно опущена завіса. Він побачив обличчя своєї дружини, мокро, обвисле волосся, розпухлі губи; потім з шаленою швидкістю почали змінюватися дні: услід йому кричали дітлахи, палахкотіли охоплені полум'ям хати, рівниною мчали танки, за його халупою стратили Смоляків, і він сам змушений був копати для них могилу; глузування, біль, презирство, самотність — усе це Адаму доводилося терпіти; якимось його послали до Юрцової, сказали, що вона чекає на нього, любить і жде не діждеться, коли він прийде до неї; Адам повірив і пішов; навіть його давній приятель Мольнар, радів, що знайшов дурня, брехав йому й нашіптував, що він — перша людина, і Адам, мабуть, вірив, що це правда; тепер усе це йому здавалося неправдоподібним, як сон, але набагато страшнішим за будь-який сон.

Ніхто, ясна річ, не вимагав від нього якоїсь жертви, і всі тільки сміялися б, якби довідалися, чому він це зробив.

Адама раптом охопив страх від того, що він зробив; йому здавалося, ніби він уже чує сміх, гучний, жорстокий сміх. Що, власне, він хотів досягти цим своїм вчинком? І заради кого він це зробив? Йому теж схотілося зареготати, страшно й голосно засміятися з себе, зі своєї глупоти, але в нього, очевидно, вже не вистачить на це часу. Його знову стиснули лещата страху, холодного, моторошного страху, він підвівся і гарячково почав перев'язувати собі руку.

Сяк-так замотавши її брудним рушником, Адам, заточуючись, вийшов на подвір'я. Одверто кажучи, йому не було куди йти, але він пішов, тримаючись здоровою рукою за тин і голосно дихаючи. Собаки зачули кров і залилися скаженим гавкотом. Але він нічого не чув і йшов неначе в тумані, солодкому, густому тумані. Доплентавшись до крайньої хатини, Адам відчинив хвіртку і зайшов у двір.

— Що це з тобою скоїлося? — скрикнув Мольнар.

Незабаром Адама вже везли кудись на старому, рипучому возі: під головою в нього

був оберемок соломи, і він бачив перед собою на козлах худу постать Мольнара; інколи вона щезала, і тоді низько над ним кружляли кажани.

— Навіщо ти це зробив?

— Не питай мене так. Не питай, — прошепотів Адам. Його охопила безмежна слабкість і втома. Були хвилини, коли Адаму здавалося, що він добре пам'ятає, як усе це сталося, але потім знову довго не міг зрозуміти, як він опинився вночі на цьому рипучому возі. — Ти ж мені сам це порадив. Сказав, що я можу щось зробити. Що все залежить тільки від мене.

— Значить, ти зробив це тому, що я тобі так сказав? Я сказав так тому, що тебе завжди розважали мої жарти. Пам'ятаєш, як ми ходили колись разом на заробітки?.. Пам'ятаєш наші з тобою витівки?

Адам нічого не відповів, і Мольнар додав:

— Я думав, що ти трохи посмієшся з моїх слів, і все!

Небо розколола беззвучна блискавка, й зірки повільно щезли за пеленою хмар. Мольнара охопив безмежний сум. Як це безглуздо й нікчемно — іти з життя заради якогось марева й вірити, що твоя смерть допоможе людям, яким потрібне все, крім такої жертви. Потім він подумав, що жодна людина ніколи не повірить у марево сама, що хтось повинен її на це підбити. «Це я підбив Адама, я втовкмачив йому цю нісенітницю, що він — перша людина. Але я це говорив тільки тому, що звучало воно дуже смішно: Адам — перша людина. А він у це повірив», — з гіркотою подумав Мольнар, а вголос промовив:

— Пробач мені.

Адам не озвався, і Мольнар ляснув бато-гом, щоб якимось порушити запалу тишу. «Але я все-таки підбадьорював цим його: мовляв, він не такий, як усі, і може щось зробити. Хоч це й була неправда. Чому ми так робимо? — розмірковував він. — Чому втішаємо один одного брехнею? Чи, може, ми втішаємо передусім самих себе? Невже ми неспроможні на щось краще, не потрапимо інакше жити?»

Темряву знову розпанахала блискавка, і Мольнар у її світлі побачив на небі густі хмари.

«Яке безглуздя, — з жахом подумав він, — мабуть, справді піде дощ. Треба, щоб пішов, можливо, Адам був би щасливий, якби дощ справді пішов».

— Поглянь, — урочистим тоном звернувся до Адама Мольнар, — гроза таки справді насувається. От бачиш, Адаме! — додав він і злякався власного голосу.

Попереду здійнявся вітер і погнав дорогою хмари куряви. Адам глухо стогнав, кін

тихо цокав копитами, вищали незмащені колеса.

Незабаром упали перші дощові краплі.

«Яке безглуздя», — з жахом повторив у думці Мольнар. Потім схаменувся, що треба прикрити бідолаху, і, зупинивши коня, зіскочив з козел до Адама.

— Поглянь, дощ! Ти ж...

Блискавка освітила Адамові обличчя, і Мольнар вражено заціпенів. Потім розгорнув стару смердючу попону й накрив нею безживне тіло.

«І ТИ МАВ БИ ПАМ'ЯТНИК ЩЕ ЗА ЖИТТЯ»

В перші дні січня безперервно лив дощ, вода в каналі повільно прибувала, аж поки одної ночі не вийшла з берегів. Село здалося інженерові схожим на непорушно застиглий ковчег посеред широких вод; скрізь виднілися затоплені дерева, а з боку сусіднього села хтось плыв на хиткім човні з одним веслом.

Робітники з дамби роз'їхалися ще кілька днів тому, і він теж змушений був швидко вибратися з дерев'яного сарая, в якому жив.

У місті інженер зупинився в готелі. Поселили його в кімнати з запліснявілими стінами. Щонайменше місяць він нічого не робитиме, вперше за останні два роки. Маючи вільний час, інженер блукав по місту. Вітрини всіх крамниць були порожні. Купивши новий роман Симонова, інженер пішов до пивнички й замовив собі сто грамів горілки. Він сидів за столом і роздивлявся на присутніх, на брудні штори, прислухався до пустих балачок; потім розгорнув книгу, але не прочитав жодного рядка: В нього майнула думка, що протягом цілих двох років він не розкрив, власне, жодної книги, не був ні разу в театрі, а музику чув лише на танцях; про те, що люди називають домівкою, він не мав ніякісного уявлення.

Він спланував лікарню, а також дорогу, однак поки що ніхто не розпочинав будувати ні те, ні те: всі були раді, що спорудили людям хоч кілька будинків. Чого він тут мучився? Йому хотілося будувати щось важливе, щось таке, що допомогло б не тільки забути велике горе, але й створити щось для людей. Він прагнув заглушити свій біль працею — не тільки втомою.

Надвечір прийшли його знайомі: інженер Гурчік з водного кооперативу, прокурор, аптекар та нотар. Іноді, коли він навідувався до міста, вони грали з ним у покер, сперечалися про політику й розказували міщанські плітки.

Прокурор розповідав про підпали, про втоплених немовлят, напади бандитів, звідництво та розпусту дівчат. У всьому цьому він звинувачував добу, яка не мала своїх

моральних законів, а найбільше комуністів, що боролися проти моралі заповідей і при цьому неспроможні були створити нічого іншого, крім моралі класової боротьби.

Він сперечався з ними, інколи його підтримував аптекар, який свого часу партизанів і уявляв собі, що в повоєнному світі не буде ні багатих, ні бідних.

Вони присіли за його столик.

— То що скажете про ситуацію, пане інженер? — запитав прокурор.

Та в інженера сьогодні не було ніякого бажання дискутувати, і він тільки мовчки знизав плечима.

Аптекар почав тасувати карти.

— Ці нові фокуси з земельними наділами, якими зволила тепер скрізь займатися ваша політична партія, тільки погіршують становище, — озвався нотар. — В усьому цивілізованому світі земля об'єднується. А ми її ділимо. Це відсталість.

Йому ніхто не заперечив, і він провадив далі:

— Один знайомий учитель розповідав мені, що коли до них приїхав трактор, люди почали лягати під нього, бо, мовляв, він утрамбує землю і на ній нічого не родитиме... А ви хочете, щоб так господарювали... Людина дурна... Кожен хоче щось мати... бути власником. А що цікавить загал, йому на це начхати.

Опівночі інженер повернувся до готелю. Хоч він пив цілий день, проте не був п'яний настільки, щоб не міг ні про що думати. Він, власне, теж поводився, мов блазень: тікав од чогось такого, що не міг назвати, і жив, наче тварина. Який усе це мало сенс?

Він довго не міг заснути. Перед очима в нього поставало його минуле, мертві й живі, заміновані шляхи, випалені ліси, холод, сирість і смердючі шинки, юрми п'яних чоловіків, сварки, дамба, що повільно росла, занедбаний тартак у долині й напівсліпий кінь, який неквапно чвалає снігом...

«Треба було тут хоч що-небудь зробити. Чому мені не дозволили опрацювати цей проект?»

Але як він міг опрацювати проект, коли за два роки не розкрив жодної книжки? Весь цей час він робив зйомки, а потім керував будівництвом нікчемної дамби.

Інженер підвівся і підійшов до вікна. Місто було безлюдне, вулиці порожні.

Цілих два роки не був він дома. Власне, ніякого дому в нього не було, але його раптом огорнула туга за рідним містом, за вулицею, яку він добре пам'ятав і якою проходив багато разів, за близькими людьми. Він міг би поїхати до Давіда; хоч вони писали один одному все рідше й рідше; однак Давід, безсумнівно, був для нього найближ-

чою людиною. Вони мали б про що розповісти один одному після дворічної розлуки.

Валізи інженерові були ще не розпаковані. Давши заспаному швейцарові сто крон, він залишив у нього половину свого багажу й попрямував довгою вулицею, яка вела до вокзала.

Незабаром він уже сидів у напівпорожньому вагоні з замерзлими вікнами. Давід перебрався звідси на протилежний кінець країни, де він мешкав у невеличкому містечку. В останньому листі він написав йому, що має намір одружитися. Хто зна, можливо, він за ці два роки невпізнанно змінився. Але інженер усе-таки сподівався, що він не змінився настільки, щоб не зрадів їхній зустрічі. Замотавши обличчя шарфом і підклавши під голову валізу, він ліг і тільки тепер заснув.

Хтось розбудив його — треба було переїхати на інший поїзд. Перебігши до швидкого поїзда, інженер знайшов вільне місце й знову заснув. Спав він дуже довго, і був уже день, коли він нарешті прокинувся. Від думки, що він їде з цього краю, де провів довгих два роки, його огорнуло почуття безмежної полегкості. Інженер розплющив очі. Навколо нього сиділи охайно вдягнені люди; він уже давно не бачив на людях такого одягу. Дівчина навпроти читала літографований курс лекцій і красечком ока зиркала на нього. Очі в неї були незвичайно великі, сірі, чоло бліде, високе.

Інженер важко підвівся, невиразно привітався і вийшов у коридорчик. Він був зарослий, невмиваний, очі його запухли од сну, волосся злиплося від поту й кіптяви, від нього смерділо тютюном.

Ставши біля вікна, інженер запалив; отже, він прожив у цьому краю два роки і повертається тепер додому. Він ніяк не міг зрозуміти, чому досі ні разу не зважувався на це. За плечима в нього рипнули двері. Дівчина тримала під пахвою посібник, який забула покласти в купе. Вона видалася йому надзвичайно гарною, бо обличчя в неї було чисте і ніжне, а довгих кіс її, видно, ще не встигла торкнутися рука провінційного перукаря; губи, брови й вії вона трохи підмалювала, але зі смаком і ледь помітно. Усе це було для нього дуже незвичне і викликало давно забуті почуття.

Дівчина стала обіч нього й почала дивитися у вікно, але він знав, що вона стежить за ним.

— Ви так довго спали... мабуть, були дуже стомлені? — нарешті озвалася вона.

— Так, — відповів він.

— Повертаєтесь додому?

— Повертаюся... але не додому. — Побачивши, що вона чекає, аби він ще щось ска-

зав, інженер докинув: — Не кожен же має... дім.

Він бачив, що дівчина співчутливо дивиться на нього, — найімовірніше, вона жаліла його через такий занедбаний вигляд або він викликав у ній лише цікавість: так само вона оглядала б якесь рідкісне звірятко, якби випадково побачила його.

— Їду до товариша. Цього з вас досить?

Він знову запалив, а вона вдала, що дивиться у вікно, проте весь час крадькома стежила за ним.

— Ви їдете зі сходу? — запитала вона і, коли він кивнув головою, поцікавилася: — Ви були там довго?

— Два роки.

— І часто поверталися звідти?

— Ніколи!

— Значить, ви там не самі?

— Звичайно, — відказав він роздратовано. — Люди там теж живуть.

— Хто ж, у такому разі, про вас дбає? — запитала дівчина.

Ясна річ, його могла дійняти до живого її цікавість, але він раптом згадав, що протягом останніх двох років ніхто тут не цікавився його долею. Всі хотіли знати, чого він приїхав до їхнього краю, але не могли цього зрозуміти; нікого зовсім не цікавило, де він учора спав, що їв і що пережив минулого місяця; кожен дбав про власну долю, яка нічим не відрізнялася од його, тому тягар своєї долі він змушений був нести сам; можливо, якраз тому він і був такий стомлений, що тягар своєї долі змушений був нести сам.

— А чому це вас так цікавить? — обернувся він до незнайомої дівчини.

— Вибачте, — мовила вона, — я, я...

Інженер побачив, що вона почервоніла й хоче іти геть.

— Стривайте, — сказав він, загородивши їй рукою дорогу, і почав розповідати про те, як прожив ці два роки. Розповідаючи, він не дивився на дівчину, йому здавалося, що з кожним словом все більше розвіюється його гірка туга.

Коли він замовк, дівчина підняла на нього очі й злегка похитала головою, наче від здивування, і в цю мить інженер помітив, що вона плаче.

Це здалося йому неймовірним, він був глибоко вражений. Не так своєю долею, як її молодістю та її здивуванням. І коли дівчина трохи згодом повернулася й пішла до купе, його охопив раптовий страх, що вона зараз зійде з поїзда і він більш ніколи її не побачить. Але ж він теж міг зійти разом з нею, бо, власне, йому не було куди їхати; Давід теж на нього вже, мабуть, не чекав.

Інженер ніс її валізу, і вони обоє мовчали. Дівчина довела його до готелю й зачекнала, поки він не вийшов і не сказав їй, що

все гаразд — його поселили в окремій кімнаті.

Поголений, умитий, інженер пішов до крамниці й купив собі сорочку. Сорочка виявилася малою — гудзик на комірі зовсім не застібався.

Потім він пішов до їдальні і, з'ївши два обіди, байдуже почав гортати нецікаві журнали.

Дівчина прийшла лише надвечір і, сівши поруч нього, почала весело щебетати. Очевидно, вона продумала все наперед, що йому казатиме.

— Тепер ми вже можемо казати одне одному «ти».

Евжена, — так звали дівчину, — приїхала сюди до бабусі в гості, батько її був зубним лікарем; усі кликали її Женю; вона дуже любила ріку, яка текла серединою їхнього міста, найбільшу ріку, яку вона будь-коли бачила в своєму житті; море їй теж уже доводилося бачити. Вона була вже на останньому курсі інституту — вивчала історію та географію; батько її сидів у концтаборі й приніс звідти шахові фігурки з хліба та дерев'яну ляльку; Евжена дуже плакала, коли побачила цю ляльку: який це жах — убити дитину; торішнього літа вона працювала на молодіжній будові в Югославії, де проклали нову дорогу; одного разу вона спробувала уявити собі, що опинилася в газовій камері, і перестала дихати — хотіла дізнатися, скільки секунд людина може там прожити; це було так страшно; на будівництві дороги вони жили й працювали по-комуністичному; батько розказував, що одного разу під купою тіл у концтаборі знайшли дівчинку: вона була ще жива, і ніхто не знав, що з нею робити; потім її застрелили; вона любила Жана Крістофа й Павла Корчагіна — той світ, який уже ніколи не допустить жодного вбивства; вона точно уявляла собі, яке повинно бути життя; там, у тому пустельному краю, через який вони прокладали дорогу, їхня бригада два дні була без води, й усі вгамовували свою спрагу одною-єдиною флягою чаю; це залишило в неї найсильніше враження; вона не боялася нічого, крім спущених собак, а також павуків; колись усі люди будуть комуністами; в день завершення будівництва дороги, коли вони піднімали прапор, з боку моря подув теплий вітер, і всі заспівали «Інтернаціонал» різними мовами; прямо за мачтою квітло широке поле соняхів, — вона дуже любить їхні великі квіти; вночі соняхи випромінювали сонячні барви — ці своєрідні почуття надії. Евжена говорила скоромовкою, напівздивованим — напівзбудженим голосом.

— Я це збагнула одразу ж, як тільки побачила тебе у вагоні, — сказала вона.

— Що саме ти збагнула?

— Що ти незвичайний, так, зовсім незвичайний.

— Ще б пак! — засміявся він. — Я вже й сам не здатний уявити собі щось незвичайніше! — Але тут же подумав, що йому хотілося чогось незвичайного, хотілося щось довести, та поки що він міг хіба працювати в гірших умовах, ніж більшість інших, — і причиною цього був насамперед відчай, а не воля.

Інженер думав про це також увечері, коли вже ліг спати. За вікном лунали кроки перехожих, по стінах перебігали тіні поодиноких автомашин та світло їхніх фар. Два минулі роки здавалися йому тепер тяжким сном, він не шкодував за ними, — як людина взагалі не шкодує за будь-яким сном, — бо в них надто мало було приємних хвилин, а найбільше бракувало людської довіри і щирості. Звичайно, він познайомився тут з багатьма добрими й цікавими людьми, але змушений був з ними розстатися, тільки-но почав до них звикати.

Інженер думав про дівчину, яку зустрів сьогодні. Він, власне, нічого не знав про неї, але це було не так важливо. Він уже давно прагнув любові, близькості, мріяв про дружину й дімівку. Всі ці бажання тепер злилися для нього в образі Евжени.

«Я називатиму її Качечкою, — вирішив інженер. На мить у ньому озвався давній біль, але він тут же одігнав його. — Поберемося з нею, — подумав він, — у мене буде дімівка, бо який сенс і далі жити, як тварина? Можливо, ми будемо з нею щасливі. Я більш не житиму, як тварина, і матиму свою дімівку».

Інженер уже не сумнівався в тому, що одружиться з Евженою, бо зрештою завжди досягав усього, що задумував, — і лікарню спланував, і проект дороги закінчив, і організував людей на будівництво дамб, і напівсліпою конякою довів у долину замордовану сім'ю Федора, хоч поблизу в лісі никала банда.

Евжена чекала на нього наступного дня вранці. Потім вони ходили скрізь цілих сімнадцять днів, цілувалися, здиралися на горби й задихано цілувалися; цілувалися холодними, спраглими, жадібними устами, обнімалися в туманні ночі, в морозяні дні і в дні, коли почалася передвесіння розталь, а на вісімнадцятий день вона прийшла до нього в маленьку кімнатку готелю.

Наступного дня пополудні обоє вже поверталися разом на схід. Вони більше не розлучатимуться, як тільки він добудує дамбу, а вона закінчить інститут; оберуть собі якесь місце, осядуть там, матимуть свою дімівку. Але вони про це не говорили, взагалі нічого не говорили — Евжена спала, схиливши йому на плече голову. Він зійшов ра-

зом з нею, хоч міг цим поїздом їхати далі. Евжена теж пропустила свій поїзд; вони сиділи обоє в просторому вокзальному ресторані й усе ще мовчали.

— Я хотіла б, щоб ми завжди були разом, — нарешті озвалася вона.

— Я приїду до тебе, — пообіцяв він, — швидко впораяся з роботою і приїду.

— Приїдеш напевно?

Він пообіцяв, що напевно. Незабаром оголосили посадку на останній нічний поїзд, і Евжена сіла до темного вагону. Якось мить вона шукала щось у сумці, потім знайшла маленького ганчір'яного кролика.

— На! Я завжди возила його з собою!

Ніч була холодна, у замерзлих вікнах вагонів відбивалося світло привокзальних ліхтарів.

— Ти не забудеш мене? — вихилилася дівчина з вікна.

Він стояв унизу під вагоном.

— Не забуду!

— Все це сталося так несподівано. Що, коли так само раптово станеться щось інше, і ти про мене забудеш?

— Облиш! Що б ще могло статися?

— Ти ніколи не перестанеш мене любити?

— Ні. Навіть якби ми більше ніколи не побачились!

Цього йому, мабуть, не треба було казати; поїзд ту ж мить рушив, і він уже не зміг виправити своєї помилки. Інженер згадав, що колись він уже кохав так само палко, як зараз Евжену, але більш ніколи не побачить своє перше кохання. Його охопив забобонний страх, що не треба було казати такого Евжені. Але ж це була правда: він не забув про Качечку, хоч відтоді, як бачив її востаннє, минуло вже п'ять років; найважче забувається обірване кохання.

Незабаром прийшов його поїзд. Інженер сів у вагон і, знайшовши вільне місце, стомлено заплющив очі. В його пам'яті один за одним почали зринати спомини про давно минулу юність, про кілька жажливих останніх років, про бридких коханок, імена яких він давно вже забув; інженер згадав про ніч, проведену на тартаку з дружиною начальника будівництва, але найбільший слід у його пам'яті залишила недавня самотність, смердюча кімната в готелі, горілка і темна могила дамби.

«Я поїду звідити геть! — вирішив він. — Оженюся й житиму так, як живуть усі люди».

Інженер сидів з заплющеними очима у темному кутку купе і злегка усміхався.

В готелі на нього чекало запрошення взяти участь у великих зборах, які саме відбувалися в місті.

Хоч надто великого бажання сидіти зараз на зборах у нього й не було, проте він умився, переодягся, поставив на стіл маленького

ганчір'яного кролика, — це здалося йому трохи сентиментальним, — і пішов на збори. Зал неуважно слухав оратора, а потім довго кричав «ура». Інженер потроху забував про Евжену — він почав усвідомлювати, що нарешті, власне, настала та хвилинка, про яку вони стільки говорили з Давідом, про яку всі стільки мріяли, якої всі так бажали. Це здалося йому майже неймовірним, мабуть, тому, що хвилинка ця настала так раптово, зовсім без його сприяння, якраз тоді, коли він думав лише про себе.

Оратор бачив світ, який щойно почав перед ними відкриватись — світ без постійних чвар і наклепів, світ товариських взаємин і творчої праці, яка поступово здійснить усе задумане й принесе факел світла навіть у найглухіші кутки їхньої землі. Він бачив нові міста, бачив світло, яке розжене нічний морок, і присутні теж бачили це, бачили так чітко, що забули про навколишню темряву, про темряву, яку змушені будуть перемогти і яка в порівнянні з ними була безмірною.

Інженер теж забув про все на світі: його захопила загальна піднесеність, він став часточкою цього радіючого залу.

Коли збори закінчилися і всі почали розходитися, він помітив кульгавого Смоляка.

— Товаришу інженер! — вигукнув той. — Їдьмо зі мною, ввечері у нас треба скликати збори. Ви теж могли б людям дещо сказати.

Інженер позичив десь велосипед, і вони поїхали разом болотистою дорогою. В обличчя їм сікло дрібним дощем.

Інженер намагався думати про вчорашню розлуку з Евженою, але, на превеликий свій подив, згадав Качечку, яку вбили, щоб вона не діждалася цієї хвилини, і яка пішла на смерть заради того, щоб її змогли діждатися інші. На мить йому здалося, що бачить поруч себе тендітну постать Качечки, яка схилилася над рулем велосипеда; вони їхали разом розгуженою дорогою повз сумні островці снігу серед стоячої води.

«Тепер ми будемо щасливі, — чув він її голос, — тепер наше життя в наших руках. Ми вже нікому не дозволимо його у нас одібрати!»

Смоляк повернув до нього своє обличчя, забризкане грязюкою:

— Може бути всіляко. Хто зна, що втне священик!

Вони разом почепили в шинку на стіні два прапори й повісили між ними кілька портретів.

Баняш стояв у них за спиною, застромивши руки в кишені. Для них у нього не було нічого — ані молотка, ані гвіздків, пиво теж щойно скінчилося.

— То це вони висітимуть тут весь час? —

показав він на портрети. — Замість розп'яття, еге ж?

Люди сходилися дуже повільно. Першими прийшли комуністи: Чолак зі школи та Валіга з колонії, а також дехто з тих, кого інженер зовсім не знав. Смоляк раз по раз заглядав у папірець. Потім з'явився Врабель. Він був неголений, вираз обличчя в нього був дуже нещасний. Відкривши збори, Врабель обернувся до Смоляка:

— Він краще знає, в чому річ!

Смоляк заговорив про революцію, на яку всі так довго чекали і яку завоювали всі разом; його здивовано слухали і, очевидно, не розуміли, чому він товче їм саме про це.

Інженер дивився у великий брудний зал, в якому загалом панувала тиша, лише зрідка дзенькали чарки й ні сіло ні впало починав хихикати Баняш. Думки його роздвоювались: він усе ще ніяк не міг повірити, що нарешті настала довгождана хвилинка. Раптом на поверхню його пам'яті виринув якийсь далекий голос і уривок фрази: «Ви, коли переможете, змушені будете казати: «Настала вже справедливість». Ці слова довго звучали в його вухах. В залі було неймовірно тихо. Він згадав, як ці люди проходили мовчки повз нього тоді, коли він агітував їх на будівництво дамби. Тоді вони не змогли зрозуміти навіть того, що дамба принесе їм величезну користь, то як вони зрозуміють сьогоднішні події? Цікаво, що робив би в цю хвилину Василь Федор і що робила б Качечка?

Смоляк замовк, кілька чоловік заплескали в долоні, а потім знову запала тиша. Тепер настала інженерова черга говорити. Але його бентежило мовчання залу: він не знав, яка причина цього мовчання — ворожість, байдужість чи вчікування. Можливо, люди були просто зненацька заскочені тим, що сталося.

Він повинен би зламати їхнє мовчання, бо не можна робити революцію з людьми, які мовчать, навіть якщо вони мають на це якусь підставу. Інженер почав говорити. В житті кожної людини бувають хвилини, коли вона хоче бути іншою, ніж була досі й ніж буде за мить; вона хоче зробити щось більше, вагомніше, ніж призначено іншим, і це, можливо, найкращі хвилини в її житті.

Інженер хотів зламати мовчання залу заради ідеї, в яку вірив; йому здавалося, що коли він це зробить, то досягне найбільшого успіху в порівнянні з тими, які він міг будь-коли досягти у своєму житті.

На нього дивилися мовчки й недовірко. Він бачив перед собою чужі, замкнуті обличчя, широкі уста, брудне волосся, піджаки з численними латками. Значить, він таки справді був далеко од дому, тут іще скрізь була страшна нужда. Потім інженер помітив

молодого Мольнара, який працював у нього на дамбі. «Хоч одне знайоме обличчя», — подумав він і почав дивитися на Павела:

— Ви все своє життя прагнули позбутися поводи, а я — розробити великий проект. Не якогось маленького там будівництва, не чогось такого, як я будую зараз, а справжньої, великої будови.

Розчинилися двері, й до них раптом обернулися майже всі присутні в залі. Інженер побачив священика, який посміхався на всі боки.

— Волоцюга, — прошепотів Смоляк, — вивідач!

— Водоймище і довгі зрошувальні смуги? Гігантські насоси, які качатимуть воду? Хто ж таке зможе збудувати у вас? У цьому краю, де кожен дбає лише про себе?

Кілька чоловік несміливо притакнуло, і знову запала тиша. А інженер тим часом уже линув на крилах власної уяви, дивився на безмежне озеро, яке розлилося під горами і яке він обгородив довгим пологим насипом; на величезні плеса вод повільно сідали перелітні птахи, і хмари брали з них вологу, яку вітер потім ніс на висохлі поля; гарячу землю перетинали тонкі й вузькі канали, котили свої води ріки, оточені високими валами, внизу під якими досягали хліба. Найбільший на всю країну сад!

— Хто це все зможе здійснити? Землевласники, які воліли купити зайвий шмат доброї землі, а погану лишали біднякам та рибі, щоб вона мала де гуляти під час поводи? — запитав він зал, який почав уважно слухати, і сказав, що все це вони зможуть здійснити разом і що саме цього хочуть вони, робітники! Це їхня спільна справа. Адже влада в їхній країні належить робітникам і селянам.

— Добре, чудово! — прошептав Смоляк і заплескав у долоні.

Його підтримало декілька комуністів.

Інженер вражено дивився на мовчазний зал. Він говорив, мабуть, таки справді добре й переконливо, але люди йому все одно не повірили. Для них це була звичайна казка, обіцянки, яких вони наслушалися вже по горло. З цього проклятого мовчання їх не годна вирвати ніяка сила. Ціла година мовчання — доки воно ще триватиме? Несподівано з місця, де сидів священик, глухо й раптово озвалися оплески. Зал стрепенувся і теж зааплодував. Тепер усім стало ясно, хто тут досі верховодить.

Наступного дня інженера викликали до секретаріату національного комітету. На широкому столі в секретаріаті деренчав телефон, валялися плакати, купи заяв. Біля столу голосно про щось домовлялося кілька чоловіків; вони були забрюхані по пояс, бо, очевидно, приїхали звідкись із села.

— Найгірше той учитель, — оповідав один

із них схвильованим голосом. — Підбурих людей, і вони пішли на нас із вилами.

Потім з гурту вигулькнув малий огрядний чоловічок з запухлими від безсонної ночі очима.

Інженер ніколи не бачив його раніше, але той явно знав його, бо запитав:

— Що ти думаєш про Гурчіка, товаришу? Чи не варто було б послати у Водогосподарське когось надійнішого?

Інженер спочатку не зрозумів його:

— Чоловік же непогано розбирається у цій справі.

— А ти?

— Якщо ми поїдемо туди з голими руками, то нас потовчуть, як вошей! — озвався з гурту той самий схвильований голос.

— Я розпочав роботу у Блатній, — відказав інженер неухважно. — І пробуду там мінімум до кінця року!

— Забудь про Блатну! — порадив йому чоловічок. — Мабуть, буде припинено всі субвенції. Ти все одно не закінчиш!

— Візьміть на пивзаводі машину, — сказав хтось у гурті, — і пошліть туди десять надійних товаришів! Учителя відвезіть кудись у безпечне місце. Склічте збори і скажіть людям, що тепер вони вже обов'язково дістануть землю!

— Але ж це неможливо, — роздратовано мовив інженер. — Що скажуть люди?

— Що скажуть люди? — усміхнувся чоловічок. — Ми ж не можемо викидати гроші на те, що за кілька років будуватиметься зовсім інакше. І потім, ти ж сам сказав їм про цей проект!

Інженера здивувало, звідки той знає, про що він говорив учора ввечері у Блатній.

— Мені не повірили! І якщо я не добудую цих дамб, то вони віритимуть нам ще менше!

Хтось голосно кричав у телефон: — Значить, не повезете пиво! Це важливіше!

Чоловіки в забризканих грязюкою черевиках нетерпляче переступали з ноги на ногу.

— До того, що люди інколи у щось не віритимуть, треба звикати. Але зрештою вони таки повірять, — сказав чоловічок з запухлими очима. — А якби ти зайняв місце Гурчіка, — додав він трохи згодом, — то міг би зацікавитись цим проектом. Адже це була б краща робота, правда?

— Навіть якби я згодився, то справу вирішуєте не ви, а водний кооператив.

Чоловічок засміявся.

— Була ж революція! Чи ти, може, забув, що сталося?

— Ні, не забув! — відказав інженер, і йому на мить стало трохи ніяково від того, що він розмовляє не дуже ввічливо. Але думати про ввічливість зараз, очевидно, був найменш підходящий момент.

— Отож-то. Скажи, чого ти сюди приїхав? Щоб щось зробити, так? То чого ж вагатися! Ти, до дідька, мав би пам'ятник ще за життя!

Інженер повернувся до готелю і ліг на вогку перину. Грубка страшенно курила, в кімнаті було повно блощиць і бліх; на столі лежала розкладена карта — проект зміни русла ріки Влаг, поруч валявся ганчір'яний кролик і багато недокурків.

Інженер намагався заснути, але перед очима в нього миготіли людські обличчя, він усе ще чув запальні промови. «Революція, — сказав він у думці, — революція, тепер усе зміниться. Мабуть, скоро таки справді розпочнуть роботу над цим проектом, і я нарешті зроблю щось солідне».

Над ранком він вирвав із зошита аркуш.

«Люба Качечко,

я поки що не зможу приїхати до тебе! Але чекатиму на тебе тут! Ти приїдеш сюди! І, можливо, ми житимемо тут, поки я впоруюсь з роботою. Якось витримаємо!» — написав він і, склавши на столі всі папери, натягнув аж до підборіддя вогку перину.

«Качечко, — мовив він у думці, і перед очима в нього повільно пропливли двоє дівочих облич, — перш за все треба докінчити дамбу. Ще є трохи грошей, і я мушу якось її добудувати, інакше туди знову рине повідь, і люди нам більш ніколи не повірять. Їхнє мовчання стане ще глибшим».

Відповідь прийшла лише за два тижні.

«Любий мій,

ми живемо в таку чудесну добу, коли збуваються всі мрії. Я щаслива, що живу саме зараз. Я завжди уявляю собі, що будуть барикади, закривавлені прапори, стрілянина, але все сталося зовсім інакше... — Він швидко перегорнув сторінку. Евжена прагнула зробити якусь велику, героїчну, корисну для людей справу; вона посварилася з подругою за те, що означає справжня свобода. Він перегорнув наступну сторінку і, нарешті, знайшов фразу, яку шукав: Мій любий, я знаю, що найбільше зроблю там, де зараз працюєш ти. Я хочу бути поруч із тобою і приїду, коли ти тільки захочеш, тому що ти... — Вона закреслила кілька слів, але вгорі над ними написала: — Кохаю, кохаю!»

В інженера одлягло від душі, він склав листа і розкрив свій блокнот, в якому зберігав єдиний поживклий папірець — запрошення в кіно.

«Закривавлені прапори... Хіба загинуло ще мало людей? Їхня смерть розбудила і всіх нас — але ти цього не розумієш...»

Поклавши лист поруч поживклого папірця, інженер знову закрив блокнот.

Закінчення в наступному номері

З чеської переклав Ярослав ДЗИРА

З ОСТАННІХ ПЕРЕКЛАДІВ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Наскільки передчасною була смерть Максима Тадейовича Рильського, наскільки це велика й непоправна втрата для української літератури, — може, особливо ясно усвідомлюєш, згадуючи ті його плани й творчі задуми, яким не судилося здійснитись. Дуже широкі та різнобічні були ці задуми й у ділянці перекладу.

Максим Тадейович мав намір перекласти поему великого провансальського поета Фр. Містрала «Мірейо». Вважав він за необхідне доповнити й розширити (на сторінках «Всесвіту») новими перекладами антології чеської та словацької поезії. Збирався перекладати Норвіда, Петрарку, закінчити переклад «Божественної комедії» Данте, хотів узяти участь у збірках віршів Л. Стаффа і В. Броневського (по кілька їхніх поезій він колись переклав). Говорив, що варто б новими перекладами відзначити ювілейну дату Лермонтова.

Один з цих численних задумів він почав уже й здійснювати. Мова йде про збірку віршів Поля Верлена. Книжка ця мала бути спільною працею трьох перекладачів — М. Рильського, М. Лукаша і Г. Кочура. Над цією книжкою працювали трохи по-інакшому, ніж над збіркою поезій Тувіма: вірші Тувіма все-таки були «розподілені» — кожен перекладач більш-менш точно уяв-

ляв, що має перекладати він, а що перекладатимуть інші. У цьому ж випадкові кожен перекладав з власного вибору, керуючись тільки особистими смаками й уподобаннями. Вирішено було, якщо виникнуть збіги (а вони виникли одразу!), друкувати вірш у двох або й у трьох перекладах, давати кілька розв'язань одного завдання. Перекладачі мали на увазі якось врахувати й відбити в книжці (бодай у примітках) усі попередні спроби української інтерпретації лірики Верлена (Франко, Грабовський, Щурат, Вороний, Бургарт, Д. Дудар, Б. Тен).

Верлен приваблював Максима Тадейовича давно. Перекладати його він почав 1929 р. для нездійсненої «Антології французької поезії» за ред. С. Савченка та М. Зерова. З тодішніх його перекладів у збірці «Гомін і відгомін» (1929) був надрукований тільки один — «Пісня невинних», навіть у двох редакціях — ямбом і хореем (в антології хорейчний варіант і назву мав інакшу — «Пісня невинняток»). Інші переклади не були надруковані й погубились. Особливо шкодував перекладач, що загубився вірш «Гаспар Газуер співає». Справа в тому, що вже тоді Максим Тадейович звернув увагу на деякі спільні риси в творчості таких різних поетів, як Верлен і Шевченко. Стихійний, «вибуховий» ліризм, музич-

ність, глибоко людяні, якісь особливо інтимні інтонації, навіть дещо спільне в тематиці — ось що єднає Верлена й Шевченка. Тому-то й згаданий Верленів вірш Максим Тадейович переклав, як він казав, «під Шевченка», закінчивши його майже шевченківським рядком: «За мене господа моліть».

Максим Тадейович встиг прочитати переклади М. Лукаша. Отже, натрапивши в нього на переклад цього самого вірша, він зробив таку помітку: «Коли б якимсь чудом знайшовся мій переклад, може, надрукували б паралельно». Максим Тадейович намагався навіть згадати той переклад, але відновив лише першу строфу:

До міст пішов я, сирота,
Очима синіми багатий,
Та нелукавого прийняти
Зреклась лукава суєта.

Переклав Максим Тадейович і знамените Верленове «Мистецтво поетичне». Ось його початок, як він зберігся в пам'яті:

Музика — над усі закони!
Бери ж із розмірів такий,
Розчинний, плинний і легкий,
Що у повітрі тане й тоне.

Але ці уламки так і не дочекались реставрації.

З кінця січня 1964 р. Максим Тадейович встиг перекласти чотири вірші з Верлена. Подаємо ці переклади.

Г. КОЧУР, М. ЛУКАШ

Поль Верлен

Із книги „Романси без слів“

il pleure doucement dans mon coeur...

Тихенький донч падає на мій

Артур Рембо

Так тихо серце плаче,
Як донч шумить над містом,
Нема припини немаче,
А серце певно плаче!

О, ніжно як шумить
Донч по дахах, по мостах!
У цю туманну мить
Як солодко шумить!

Відкрий цей плач, не знаєш,
Кі опраділим серцю!
Кі зради, кі утрати —
Відкрий шурт, не знаєш!

Квітчастий, певно, сум —
Без сміху, без мовби,
Без ревностів, без дум —
Пташиний нестерпний сум.
переклад М. Рибаків

ЩАСЛИВА ГОДИНА

Червоний місяць встав із-за кущів;
Туман, як дим, понад лугами плине,
Танцюючи; лунає крик жабиний
З гушавини тремтячих комишів.

Латаття квіти на ніч закриває;
Тополі височіють вдалині,
Мов привиди, високі, неясні;
Мигтять, як іскри, світлячки у гаї.

Безшумні сови з лісових узбіч
На круглих і тяжких злітають крилах;
Непевне сяйво в небесах стемнілих;
Венера біла сходить, — це вже ніч.

Із книги «Романси без слів»

Один одного слід у цім житті прощати,
І це щасливими, повірте, зробить нас.
Нехай судилися скорботи нам і втрати,
Та будемо плакати принаймні водночас.

В нас душі сестрами з'єднались би навіки
В солодких прагненнях і в чистім колі мрій,
І хай там десь шумлять жінки і чоловіки,
Пили б ми забуття в печалі золотій.

Мов діти, будемо, дві дівчинки невинні,
Усім здивовані, як першої весни,
Що журяться в саду, у темних буків тіні,
Про те й не знаючи, що прощені вони.

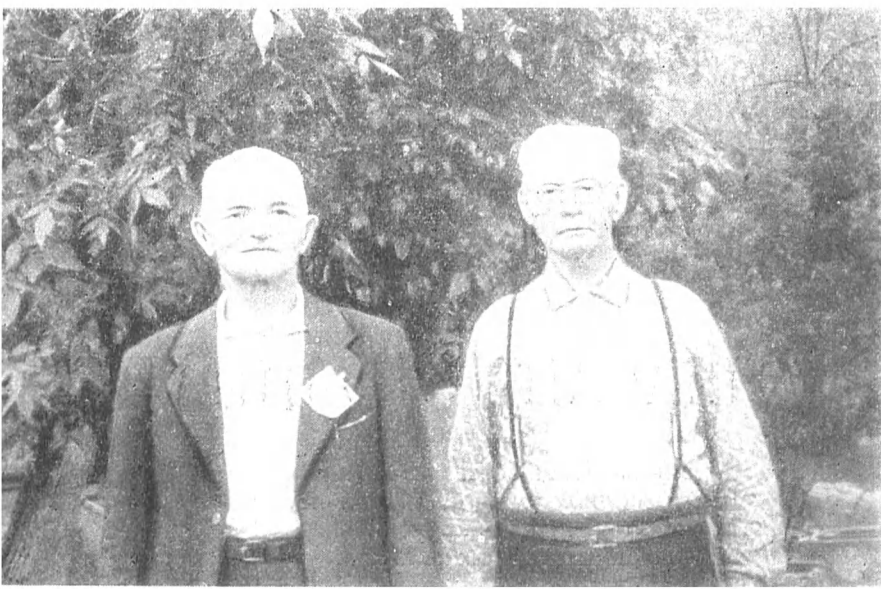
Із книги «Мудрість»

Тихе небо понад дахом
Синє та безкрає,
Темні віти понад дахом
Дерево схиляє.

Дзвін ласкавий у повітрі
Ніжно-ніжно плине,
Десь на дереві в повітрі
Чути зойк пташиний.

Скрізь життя спокійне й просте,
Боже, боже милий!
Звуки лагідні і прості
З міста надлетіли.

— Що ж зробив ти, що так плачеш,
Тужиш так душею,
Що зробив ти, що так плачеш,
З юністю своєю?

Представники старшого покоління українських канадців. Ліворуч — Михайло Зайков, учасник повстання на панцернику «Потьомкін», революційний емігрант. Праворуч — Петро Гордура — селянин із Львівщини.

УКРАЇНЦІ В КАНАДІ

Монреаль поблизу Атлантичного океану. Торонто біля озера Онтаріо. Вінніпег — у самому географічному центрі Канади. Ванкувер — на Тихоокеанському узбережжі. Такий маршрут туристських подорожей по Канаді, країні де живуть близько 700 тисяч українців, переважна більшість — т. зв. «трудова еміграція» — в основному вихідці із західних областей України, які в пошуках роботи й шматка хліба подалися до американського континенту іще наприкінці минулого і на початку нашого століття. Нині народжується вже п'яте покоління українських канадців, які ввійшли органічною складовою частиною до населення цієї країни. В Канаді активно діють прогресивні українські громадські організації, виходять газети українською мовою, існує прогресивне Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК), Робітниче Запомогове Товариство (РЗТ) і інші організації.

Радянський турист тов. В. Супрун під час свого перебування в Канаді зробив деякі фото, які ми тут подаємо.

На цьому фото—представник середнього покоління, діяч прогресивного руху т. Юрій Кренц з дружиною. А мале народилося вже на канадській землі.

Ці хлопчики в модних канадських капелюшках народилися і виростили тут, за океаном, але вони з гордістю говорять: — Наша мати — Україна!

Поблизу одного з найбільших міст Канади — Торонто є місцевість Палермо. Тут міститься музей ім. Т. Г. Шевченка, великий амфітеатр, де відбуваються концерти і масові мітинги, і стоїть пам'ятник поетові, подарунок від українського радянського народу.

Кілька українських канадок сфотографувалися разом з радянською туристкою, доктором медичних наук С. Х. Хакімовою з Душанбе, Вербичка, біля якої вони стоять, має свою цікаву історію. Вона виростає з гілки від тої верби, яку власними руками посадив колись у засланні сам Тарас Григорович Шевченко. Привіз гілку до Палермо український поет Ростислав Братунь. Її дбайливо охороняють, як дорогу реліквію.

Із Києва до Палермо було надіслано чимало експонатів, зв'язаних із життям і творчістю Тараса Григоровича Шевченка. Вони розміщені в місцевому музеї. На фото — вхід до музею. В центрі групи, що стоїть біля входу, — львівський токар, депутат Верховної Ради УРСР В. Й. Гургаль і канадсько-український публіцист, постійний співробітник журналу «Всесвіт» П. І. Кравчук.

Другий великий центр прогресивних українських канадців — місто Вінніпег, в самому центрі країни. У цьому будинку міститься редакція прогресивної газети «Українське слово».

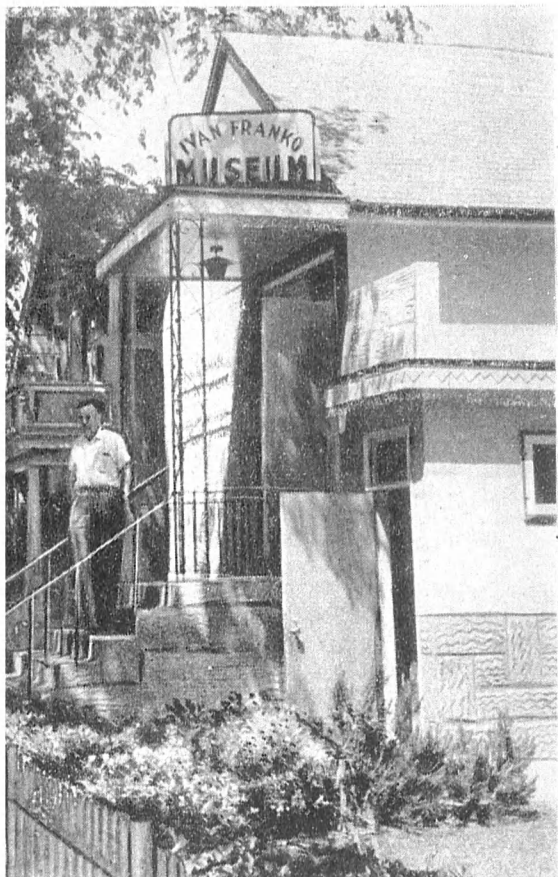
У Вінніпегу є музей Івана Франка, в якому розміщені експонати, зв'язані з діяльністю великого українського письменника. При музеї є також велика читальня.

У місцевості Гусавик, поблизу Вінніпега, розміщений кемпінг (літнє селище), де влітку збираються на мітинги й концерти самодіяльності про-

гресивні українські канадці. У неділю вони з'їжджаються сюди цілими родинами. На цих трьох фото — мітинг, присвячений Тарасові Григоровичу Шевченку.

Незважаючи на те, що від України наших братів у Канаді відділяє синій океан, вони свято зберігають у своїх серцях образ країни, де вони народжені. Багато з них беруть активну участь у боротьбі за мир і за права трудящих.

КНИЖКА В СІРІЙ ПАЛІТУРЦІ

До 150-річчя з дня народження М. Ю. Лермонтова

На сірій палітурці у віньєтці — книжкова вітрина і шафи з книжками. Це емблема літературної бібліотечки «Vigo Cabinet Series», що виходила в Лондоні. У ній представлена творчість багатьох авторів — класиків світової літератури та англійських письменників. Перед нами 86-й випуск серії. Видана більш як півстоліття тому, 1911 року в Лондоні, ця книжка особливо хвилює нас тепер, в 1964 році. До неї включено переклади шести творів Тараса Шевченка та «Пісні про купця Калашникова» М. Ю. Лермонтова. Автор перекладів — Етель Ліліан Войнич.

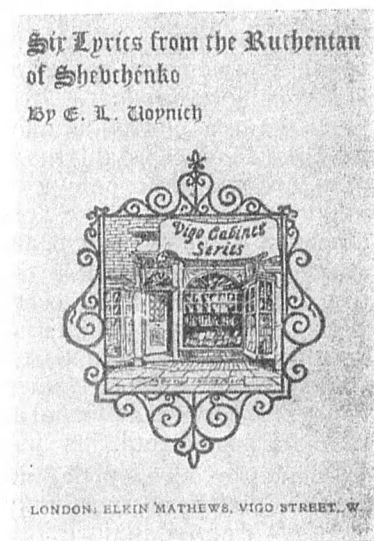
Поєднання імен, яке на перший погляд може здатися випадковим і несподіваним, насправді дуже знаменне. Багато роздумів викликає ця невеличка книжка з трьома відомими іменами на титульному аркуші, багато цікавого може вона розповісти нині.

Войнич... В нашій свідомо-

сті виникають дві фотографії. На одній — юне, свіже обличчя, ніжні і водночас енергійні, вольові риси. На другій — дуже стара, худорлява жінка, густа сітка зморшок, жваві очі.

Гострий смуток завжди викликає подібне порівняння. Та варт згадати, яке життя пройшла ця стара жінка, і смуток поступається місцем почуттю гордості за людину, за її душевну цілісність, за гідну подиву силу, красу думки і творчості.

Переклади Войнич з Тараса Шевченка завжди привертала увагу української громадськості. Незабаром після виходу книги, в 1912 році, львівський журнал «Неділя» (№ 10, за 9 березня) прихильно відгукнувся на вихід книжки, «яка є безперечно не тільки незвичайним, але і гарним причинком у звеличання Кобзаря України в п'ятдесятилітні роковини його смерті». Журнал позитивно оцінює

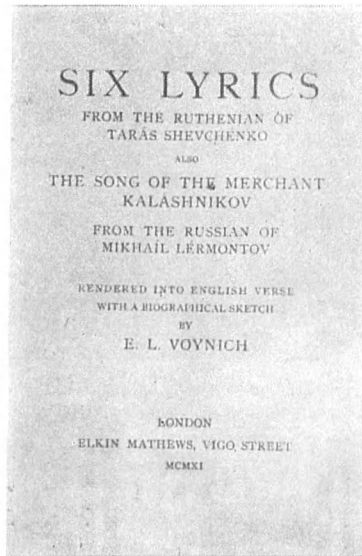

переклади: «Видно, що зложила їх людина, яка відчула їх красу і яку сильно захопив чар Шевченкових слів, а англійською мовою володіє настільки, що відчуте могла переказати нею». Шість перекладів Е. Л. Войнич з української пильно аналізують і радянські шевченкознавці. Наприклад, М. Коцюбинська, вважаючи

найбільшим успіхом перекладачки уривок з поеми «Княжна», говорить про проникнення англійського художника в образну систему оригіналу. «Войнич творить образні відповідники в англійській мові, своєрідні і високопоетичні: в цих образах відчувається творча індивідуальність письменниці... Виявляючи свою творчу суб'єктивність, поетеса змогла водночас вірно передати основний настрій вірша — злиття поета з природою, олюднення, одухотворення її. Ритмічне звучання оригіналу теж збережене в перекладі». Належно оцінені в шевченкознавстві і висловлювання Войнич про Кобзаря — поета, «чий геній зробив, за її визначенням, для країни Дніпра те саме, що Бернс для Шотландії».

В лермонтознавчій літературі ім'я автора «Овода» досі не посіло ще свого місця. А тим часом ставлення видатної англійської письменниці до великого російського поета, 150-річчя з дня народження якого відзначає сьогодні людство, становить яскраву сторінку в галузі російсько-англійських літературних взаємозв'язків. Ця сторінка ще раз підтверджує, що естетичні цінності, осяяні ідеями волелюбства і гуманізму, зближують народи, служать їх духовному взаємозбагаченню і розвитку.

Російська література, як відомо, відіграла неабияку роль у формуванні Е. Л. Войнич як громадянина й письменника. Прилучення Войнич до багатств російського словесного мистецтва почалося саме з Лермонтова. Захоплено вивчаючи російську мову під керівництвом С. М. Степняка-Кравчинського та його дружини, юна англійка прочитала в оригіналі Лермонтовського «Демона». Свого часу реакційно-консервативні критики чимало писали про мнимо

несамостійність автора «Демона» та «Мцирі». Бунтарський пафос Лермонтова лякав їх, і вони намагалися заперечувати оригінальність його творчості. Надмірно перебільшуючи ступінь впливу західних письменників на Лермонтова, вишукуючи всілякі «запозичення» у них, такі критики намагалися обґрунтувати думку, нібито бунтівна спрямованість його віршів та поем найменше зумовлена російською дійсністю, думами і сподіваннями народу, а є лише сколком, тінню чужого.

Знаменно, що молода англійка, начитана і допитлива, яка чудово знала і Мільтона, і Байрона, і Мура, відчула самотню силу творів російського поета. «Це справді вражаюча і глибокоруська поема», — писала Войнич своїй кореспондентці в лютому 1887 року.

Під час перебування в Росії письменниця уважно придивляється до російського життя, з живим співчуттям стежить за діяльністю російських «нігілістів», вивчає російську літературу. Поглиблюється і її знайомство з художньою спадщиною Лермонтова. Вона оцінила лермонтовську прозу, з задоволенням читала «Тамань», запам'ятала пісню ундіни-

контрабандистки «Как повольной волюшке», що особливо сподобалася їй, любила повторювати напам'ять вірші Пушкіна, Грибоедова і Лермонтова.

Про надзвичайно сильне враження, що його справила на неї «Пісня про купця Калашникова», Войнич згадувала через шість з лишком десятиріч. Стару письменницю, давно забуту на заході, розшукали в Нью-Йорку радянські люди. Від них вона довідалася про прекрасну долю свого роману «Овід», який став однією з найулюбленіших книг в країні, де посправжньому вміють цінувати книгу. Гостинно зустрічаючи посланців нашої країни, Е. Л. Войнич воскрешала в пам'яті давно пережите. Серед найдорожчих спогадів минулого вона розповідала про те, як владно полонила її поема Лермонтова і як вона вирішила перекласти цей твір на англійську мову.

Що ж являє собою цей твір Лермонтова? Чим він так захопив автора «Овода»?

«Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та удалого купця Калашникова» вперше вийшла друком після смерті Пушкіна, в 1838 році. «Пісня...» і надруковане трошки раніше за неї «Бородіно» ознаменували вихід на громадсько-літературну ниву художника слова, який гідно продовжив традиції Пушкіна. Белінський вітав «Пісню...» як «твір мужній, зрілий і такий же художній, як і народний».

Лермонтов з дитинства дуже цікавився усною народною творчістю. «Як шкода, — зауважував він в 1830 році, — що у мене була мамкою німкеня, а не росіянка — я не чув казок народних, — у них, певно, більше поезії, ніж в усій французькій словесності». Ці слова можна розуміти лише як скаргу на те, що в дитинстві поет чув таких казок менше, ніж йо-

му хотілося б. В уривку початої повісті «Я хочу розповісти вам...» (лермонтознавці відзначають її насиченість автобіографічними деталями) згадуються казки дівчат-кріпачок «про волзьких розбійників». Автор повісті енергійно підкреслює ноти соціального протесту, що визначають собою звучання і сприйняття цих казок. Ось як пише він про враження, яке справляли ці казки на Сашу Арбеніна: «Його уява сповнювалася чудесами дикої відваги і поняттями бунтарськими».

Лермонтов добре знав і любив пісні. За цілком вірогідним свідченням мемуариста, поет під час свого перебування у Москві і Підмосков'ї (Середніково) охоче слухав народні пісні. Та ще раніше, в Тарханах, він знайомиться з широким народно-пісенним репертуаром. С. А. Андреев-Кривич недавно розповідав на ювілейній лермонтовській конференції, як, працюючи над книгою «Тарханська пора», він протягом кількох років подовгу бував у лермонтовських місцях і записав старовинні пісні, що передаються тут з давніх-давен з покоління в покоління. Народні пісні, казки про волзьких розбійників, перекази про Пугачова з дитинства ввійшли в свідомість Лермонтова, полюбилися йому.

Фольклорні мотиви рано виявляються в лермонтовській творчості. В «Руській пісні», «Двох соколах», «Пісні барда» та деяких інших ранніх спробах поета відчутний відголос фольклору. Юнацький вірш «Отаман» бере початок в народних піснях про Степана Разіна: «гроза-отаман» кидає в «піняві хвилі» біля Казані «красу молоду» свою. В план задуманої драми про Мстислава Чорного (з епохи татарської навали на Русь) молодий поет вписав

пісню «Что в поле за пыль пылит» — різні варіанти її відомі в народі. Фольклорну основу Лермонтов, очевидно, піддав певній літературній обробці. Дуже цікавий контекст твору, що оточує пісню і свідчить про її бунтарське, дійово-патріотичне осмислення. Мстислав чує в селі, як співає пісню полонянка, заколисуючи немовля, і «він радіє з того, що ця пісня вдихне в дитину ненависть до татар і що коли він загине, то залишиться ще месник за батьківщину». В незавершеному романі «Вадим» козаки — учасники пугачовського повстання — співають пісню про волю.

В сюжеті «Боярина Орші» лермонтознавці відзначають відголос російської народної пісні про Ваньку-ключника. Ще більшою мірою пройняті фольклорною стихією знамените «Бородіно», чудова «Козача колискова» та багато інших творів Лермонтова. Балади «Тамара» та «Дари Терека» натхнені переказами і народно-пісенними мотивами грузинського фольклору. Елементи народної поезії кавказьких горців, грузинів, вірмен, азербайджанців втілені і в юнацьких кавказьких поемах Лермонтова «Аул Бастунжі», «Хаджі Абрек», «Ізмаїл-бей» і в таких творіннях зрілого художника, як «Мцирі», «Втікач», «Демон». Поет переказує чудову казку «Ашик-Керіб», що полюбила його, вводить в «Тамань» російську пісню «Как по вольной волюшке».

Таким чином, інтерес до народних пісень і казок, переказів і легенд становив одну з найістотніших сторін ідейно-естетичної системи Лермонтова і дістав надзвичайно поетичне, щедre і багатобразне втілення в його творчості. «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та удалого купця Калашникова» в цьому

плані стала найвищим досягненням художника.

Вчені давно визначили ряд паралелей між окремими ланками сюжету «Пісні...», особливо її образної системи, стилістики й ритміки з творами народної поезії. Та ще Белінський висловив надзвичайно важливу думку: «Наш поет увійшов в царство народності як її цілковитий володар, і, пройнявшись її духом, злившись з нею, він показав тільки свою спорідненість з нею, а не тотожність». Спеціальні розвідки наступних літературознавців і фольклористів підтвердили проникливість великого критика. Поет вільно використовує різні елементи, притаманні художньому мисленню народу (заспів і кінцівка, що об'являють розповідь; поєднання епічної неквапливості розповіді і стислої динамічного зображення дій; різні типи повторів, сталі епітети і словоп'єднання, негативні порівняння, тавтологічні звороти і т. д.). Та при цьому автор «Пісні...» ніде не йде шляхом стилізації, механічного наслідування або зовнішнього прикрашательства «під народну поезію».

Він створив неповторно оригінальний твір, у якому невимушено, органічно втілені і риси усно-народної поезії, і досвід літературної творчості. Сповнена високої художньої краси форма поеми геніально відповідає змістові твору. Лермонтовський час (30-і роки минулого століття) настійно вимагав від передового, справді народного художника героїки. В умовах урядового терору, індиферентизму та капітулянтства значної частини дворянської інтелігенції треба було воскресити кращі громадянські традиції, треба було славити мужність, готовність до подвигу, треба було показати красу людини, нездатної до рептильного животіння, людини, що з високо піднесеною головою йде назуст-

річ будь-якій небезпечі, навіть загибелі, в ім'я високих принципів свободи і справедливості.

Часом в літературі робилися спроби витлумачити лермонтовську «Пісню про купця Калашникова» як апофеоз пасивності. Поет, за словами буржуазно-ліберального професора Нестора Котляревського, «жодним словом особистого міркування, жодним вигуком обурення чи протесту не порушив епічного спокою сумної «Пісні». «Хай буде воля твоя» — немовби шепотів він...» Колись Олександр Блок своїй рецензії на книгу, з якої взято ці більш ніж дивні висловлювання, дав заголовок: «Педант про поета». «Педант» не побачив у поемі Лермонтова ні осуду, ні протесту, прямо вираженого «від автора», і, залишаючись абсолютно глухим до мови лермонтовських картин, до логіки лермонтовських образів, побачив тут проповідь смирення перед долею. Але насправді автору поеми чужа філософія покірливості і непротивленства. Його вабили в минулому, як це відзначив ще Белінський, «богатырська сила і широкий зліт почуття». «Заряд велетенського бунту» несе у собі «Пісня...», за влучним висловом Луначарського. Степан Калашников знає, що чекає на нього, та, не вагаючись, починає бій з «вірним слугою Івана Васильовича» і родичем Малюти Скуратова. Малюта Скуратов, як відомо, користався необмеженою довірою царя і був його «правою рукою» по керівництву опричиною. Побивши царського улюбленця, Калашников безстрашно поводить перед грізним самодержцем.

Свідомість своєї правоти, своєї людської гідності надає Степанові Калашникову непохитну силу духу. «Уда-

лий купець» йде на плаху. Та моральна перевага і моральна правота на його боці. Поема піднімає, прославляє подвиг Калашникова як надихаючий приклад «покоління».

Англійську романістку приваблювала художня краса поеми. Е. Л. Войнич, великий знавець і любитель музики, талановитий виконавець і композитор, особливо гостро й тонко відчувала мелодійність, музичну гармонію «Пісні...».

Проте лермонтовська поема вабила Е. Л. Войнич не тільки красою форми. Романістці найбільше подобалася третя частина поеми. Як ми знаємо, саме цю частину «Пісні...» згадувала напам'ять стара письменниця через багато років у Нью-Йорку. І це не дивно. Постать Степана Калашникова в усій красі, мужності і людяності постає на весь зріст саме в заключних епізодах твору.

Апофеоз героїчної особи, що гине в конфлікті з тиранічним началом, але залишається непохитно вірною своїм високим моральним переконанням, не міг не imponувати творцеві «Овода».

Е. Войнич багато працювала над своїм перекладом. В передмові, що передує книзі, англійська письменниця говорить про велику естетичну втіху, яку їй дає шедевр російського поета, і висловлює сподівання, що й інші відчуватимуть те, що й вона, читаючи його. Перекладачка прагнула донести до англійського читача пісенність оригіналу.

Та надзвичайно важливо, що, підшукуючи лексичні еквіваленти в англійській мові, Е. Л. Войнич не приглушила жодної бунтарської, героїчної ноти в образі Степана Калашникова.

Здійснений більш як півстоліття тому цей переклад лермонтовської поеми не

втратив своєї ідейно-естетичної цінності й понині.

Войнич вмістила переклад «Пісні про купця Калашникова» в одній книзі з перекладами з Тараса Шевченка. Нема підстави вважати це випадковим збігом. Письменниця ніколи не була байдужою до того, в якому оточенні, в якому сусідстві друкуються її твори. Цікаві щодо цього міркування Войнич, висловлені в одному листі 1897 року, які торкаються наступної публікації роману «Овід» в російській пресі: «Що ж до «Мира божьего», то мені важко щось сказати, бо я дуже мало знаю про цей журнал. Чи не можете Ви дати мені певне уявлення про нього, — хто редактор, хто співробітничав, яка публіка читає? Ви самі розумієте, що я не вмістила б «Овода» у видання клерикальне, якби навіть подібне погодилися надрукувати».

Е. Л. Войнич чудово знала, що являє собою революційна творчість геніального українського Кобзаря — про це недвозначно свідчить широкий біографічний нарис про Т. Г. Шевченка, який належить перу перекладачки і вміщений в цій-таки книзі; про це не менш красномовно свідчить і включений до книги переклад «Заповіту». У сприйнятті автора «Овода» творчість російського і українського поетів була співзвучна своїми бунтарськими мотивами і героїчними устремліннями.

Глибока людяність, пафос революційного подвигу, високі інтернаціональні начала зближують видатну англійську письменницю і перекладачку з двома нашими поетами-ровесниками, геніальними синами російського і українського народів.

Ось про що може розповісти невелика книжка в скромній сірій обкладинці.

І. ЗАСЛАВСЬКИЙ

ШЕВЧЕНКО ФРАНЦУЗЬКОЮ МОВОЮ

Кількість французьких перекладів з Шевченка досі була дуже незначна. Тоді як, скажімо, німецькою, англійською або деякими слов'янськими мовами давно вже існують окремі збірки, що можуть дати бодай часткове уявлення про Шевченкову поезію, у Франції справа обмежувалась лише випадковими публікаціями — найчастіше по одному-два вірші, переважно в періодичній пресі, часом у вигляді ілюстрацій до якоїсь статті про Шевченка.

1876 роком датуються перші французькі переклади з Шевченка: «Садок вишневий коло хати» та «Мар'яна-черниця», вміщені в відомій статті Дюрана. Він же, мабуть, був і перекладачем. І от відтоді аж до 1939 р. французькою мовою з'явилося хіба що яких два десятка Шевченкових поезій.

І тільки цього року вийшли дві книжки, що можуть докладніше познайомити французьких читачів з великим українським поетом.

Поет і видавець П'єр Сегерс випустив збірку Шевченкових поезій, а у видавництві «Галлімар» вийшла повість «Художник» і уривки з «Щоденника». Перекладач — відомий поет Ежен Гійєвік. Перекладав він, користуючись підрядниками, прозу — в співробітництві з Жакліною Лафон, вірші — за допомогою В. Пельца.

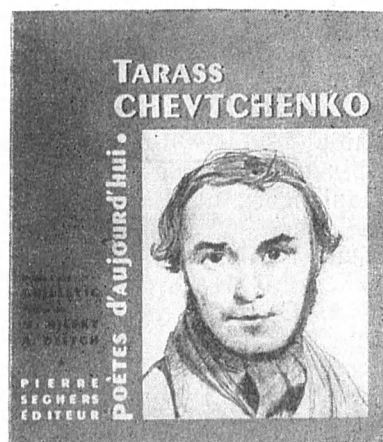
Збірка Шевченкових поезій вийшла в серії «Поети сьогодення». Назву серії слід розуміти не буквально: в неї входять не тільки популярні сучасні поети (Арагон, Сен-Жон Перс, П. Неруда, сам Гійєвік і багато інших), але й ті пред-

ставники класичної поезії, творчість яких, на думку видавця, зберігає сьогодні свою актуальність. У серії з'явилися Леопарді і Пушкін, Гельдерлін і Гейне, Бодлер і Верлен, Уїтмен і Рільке, Фр. Містраль і Верхарн, Малларме і Рабіндранат Тагор. Збірка віршів Шевченка — це сто десята книжка серії.

Складається книжка з 34 поезій. Ось їх перелік: «Заповіт», «Ой чого ти почорніло», «Сонце заходить», «І небо невмите», «Лікері», «І день іде, і ніч іде», «Я не нездужаю», «О люди! люди небораки», «Гімн черничий», «Мені тринадцятий минало», «Мені однаково», «Садок вишневий коло хати», «Ой три шляхи широкі», «Світе ясний», «Н. Костомарову», «Чи ми ще зійдемося знову?», «Пророк», «Якби ви знали, паничі», «Сестрі», «Сон» («На панщині пшеницю жала»), «Чи не покинуть нам, небого», «Не кидай матері!», «Не женися на багатій», «Дівичії ночі», «Перебендя», «Кавказ», «Гамалія», «Лілея», «Чернець», «Юродивий», «Тарасова ніч», «Варнак», «Причинна», «Думи мої».

Я перелічив вірші в тій послідовності, в якій їх подано в збірці. Перекладач у передмові пояснює цю послідовність тим, що він спершу вміщує вірші зрозуміліші, ближчі французькому читачеві, а потім уже складніші (і одночасно довші).

Нам, вихованим на поезії Шевченка, дуже важко, звичайно, проїнятися настроями французького читача (чи, точніше, упорядника) і зрозуміти, чому «Ой чого ти почорніло» зрозуміліше, ніж «Мені однаково», а «Ой

три шляхи широкі» ближче, ніж «Не женися на багатій». Але немає рації заперечувати проти примхливої послідовності, яку запровадив перекладач: чи так, то й так! Тим більше, що після кожної поезії стоїть дата її виникнення (на це й перекладач у передмові звертає увагу читача), отже хронологічний порядок відновити неважко.

Перш ніж говорити про особливості перекладів Гійєвіка, я хочу зробити кілька уваг загального характеру.

У Франції здавна був дуже поширений звичай перекладати вірші прозою. Виник він, очевидно, тому, що труднощі віршованого перекладу — річ загальновідома, і бажання зберегти віршову форму часто призводить до втрат у галузі змісту. Запонував погляд, що поетичний переклад — справа цілком неможлива. Отже, немало видатних французьких поетів, майстрів оригінального віршу, здобули собі голосну репутацію блискучих перекладачів, відаючи віршовані твори прозою. Згадаю тільки двох: Леконт де Ліль

саме так переклав «Іліаду», «Одісею» Гомера, поеми Гесіода, трагедії Есхіла, Софокла і Евріпіда, ідилії Феокріта. Не меншої слави зажив Малларме прозовими перекладами з Едгара По.

З'являються такі переклади й тепер, причому деколи перекладач зберігає поділ на віршовані рядки, і часом виникає враження, ніби це верлібр.

Зрідка траплялись і віршовані переклади, а дедалі їх виникає все більше й більше, і Роже Кайуа (голова секції літератури при ЮНЕСКО) тепер уже присвячує свій виступ на конгресі перекладачів у Югославії (1963 р.) полеміці з старими уявленнями про неперекладальність поетичного твору.

Існують і віршовані переклади поезій Шевченка. Мені відомі три такі переклади. Дуже невдало переклали О. Токаржевська та Ш. Тіак «Мені однаково»: у їх перекладі цей винятково простий і аскетично суворий вірш перетворився на ефектний романс, дуже далекий від поезики Шевченка. Вірша розбито на строфи, з яких чотири перші закінчуються навіть рефреном «Це мені зовсім однаково!» А от видатний поет Фернан Мазад (між іншим, перекладач

М. Рильського) 1920 р. дуже добре переклав «І широкою долину» і «Садок вишневий коло хати». Ці два вірші були й залишаються найкращими французькими перекладами з Шевченка. Але два вдалі переклади — то тільки щаслива випадковість.

Коли, приміром, Арагон перекладає 176 сонет Петрарки, то він до певної міри йде втоптаню стежкою: йому сприяє і спорідненість мов (часом навіть у нього римують ті самі слова, що в оригіналі), і близькість італійської та французької систем віршування. Сонет — форма звична для французької літератури, виник він у ній у XVI столітті не без впливу Петрарки, і навіть лексику свого перекладу Арагон архаїзує, використовуючи досвід французьких сонетистів XVI ст.

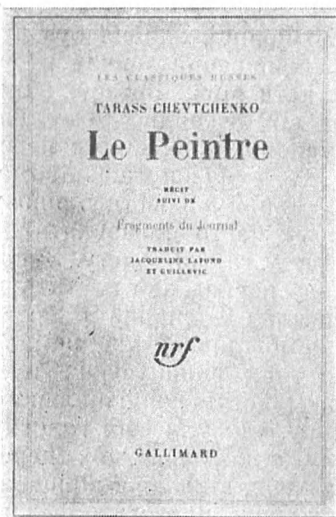
Інша річ перекладати поета, якому важко знайти аналогію в французькій літературі. Тут потрібна самостійна, піонерська праця, уміння заглибитися в дух незвичної поезії, віднайти в французькій мові якісь ресурси, що віддали б належним способом силу поетичного слова оригіналу. Яку, наприклад, знайти відповідність Шевченковим ритмам у французькому силабічному віршуванні? Перекладати Шевченка віршем, звичним для французького читача? Чи, може, якось поширити ритмічні обрії французького віршування, намагатись дати якийсь ритмічний еквівалент? Ці питання не тільки не розв'язані, а ще навіть і не поставлені. Отже нас насамперед і цікавить, що нового дають переклади Гійєвіка в порівнянні з попередньою перекладацькою традицією.

Я сказав би, що перекладач зупинився ніби на півдорозі, вдавня до компромісу: він переклав Шевченка не прозою, а віршем, але це білий вірш, силабічний, у різ-

них поезіях рядки різної довжини, від шестискладового до дванадцятискладового. У довших поезіях перекладач, стежачи за зміною розмірів у оригіналі, мінняє довжину рядків у перекладі. Відмовившись від рими, перекладач не вважав за потрібне дотримуватись і строфи, і хоч у передмові говорить, що намагався перекладати рядок у рядок і слово в слово, проте інколи досить-таки далеко відходить від цього намагання: приміром, «Три шляхи» в оригіналі мають 32 рядки, в перекладі їх 48.

У передмові Е. Гійєвік досить докладно пояснює, чому він зупинився саме на такому методі перекладу: зберігаючи риму, доводилося жертвувати іншими компонентами, отже перекладач волів зосередитися на тому, щоб передати, як він каже, тон Шевченкових віршів і їх рух, так би мовити, темп. А збільшення кількості рядків він виправдує тим, що українська мова стисліша, аніж позбавлена деклінації мова французька.

У нас панують інакші перекладацькі звичаї, і нам було б дивно, якби, приміром, свого часу М. Рильський, переклавши «Сіда» Корнеля або «Федру» Расіна білим віршем, доводив, що збереження рими стає на заваді відтворенню змістових особливостей трагедії. Втім, треба рахуватися з традицією і не вимагати від Е. Гійєвіка більш, ніж це було в його можливостях. Шкода, звичайно, що поезія Шевченка в такому перекладі виглядає трохи спрощено. Мабуть, з часом і сам Гійєвік усвідомить, що його метод не єдиний. Може, навіть він і свідомий цього. Принаймні в газеті «Леттр Франсез», де в червні цього року він опублікував і 16 поезій Шевченка, вміщено його переклад з Емінеску — вже римований (правда, це тільки один вірш, та й то пе-

рекладач не зберіг системи римування оригіналу).

Щодо змісту поезій Шевченка, то з цього погляду особливих заперечень переклади не викликають. Загалом кажучи, поезії Шевченка перевірено сумлінно. Дещо вдалося краще, наприклад «Ой чого ти почорніло», дещо гірше (як-от «Не женися на багатій»), але взагалі в межах обраного методу перекладач у більшості випадків досягає добрих наслідків. Але вряди-годи дрібні недогляди все ж трапляються.

Навряд чи може задовольнити, наприклад, початок «Заповіту»: перекладач вирішив пояснити в самому тексті слово «могила» (між іншим, він певен, як це видно з передмови, що у Шевченка не «могила», а «курган»). Отже, в перекладі вірш починається так:

«Коли я помру, покладіть мене
На пагорбку, що являє собою
могилу».

Таке «коментування» надає віршеві якоїсь прозовості, позбавляє його ліричного напруження. Гійєвік у передмові говорить, що Шевченко інколи має нахил до розтягненості (prolixité). Мабуть, розтягненістю якраз і будуть позначені отакі рядки перекладу, і не Шевченко тут винен.

У вірші «Мені однаково» перекладач (чи автор підрядника) не розібрався в пунктуації, і замість

«Молися, сину: за Україну
Його замучили колись»

у перекладі маємо:

«Моли, мій сину, моли бога
за Україну».

Неточності можна знайти і в перекладі прози. Вже на самому початку «Художника» натрапляємо на таке: Шевченко говорить, що знаменитий Торвальдсен почав свій художній шлях вирізуванням орнаментів для копенгагенських кораблів. «А мій герой, — продовжує Шевченко, — свій шлях, хоч

не такий блискучий, проте, також художній, почав розтиранням фарби й фарбуванням підлог». Перекладачі натомість пишуть: «Герой моєї повісті, хоч і не почав свого шляху таким самим блискучим способом, але...» і т. д.

Окрім статті перекладача, в книжці вміщено відомий нарис М. Рильського та О. Дейча про Шевченка. Його переклали, видимо, з російської мови, а на російську перекладено аж надто старанно. Отже, коли Гійєвік у віршах Січ називає Sitch, то в статті вона фігурує як Setch, є там і Ivan Podcov, хоч на сторінці 136 цей герой зветься Іван Підкова. Але особливо зворушливо названа «Причинна». Гійєвік переклав цю баладу, і в перекладі вона зветься «La folle» (божевільна, навіжена). А от у статті вона — «Portchenaia» — справді, це назва відомого перекладу Ісаковського.

Варто хіба ще додати, що хоч у статті Гійєвіка мова весь час іде про Шевченка, як про українського поета, але «Художник» вийшов у серії «Російські класики». А в синхронічній таблиці, доданий до збірки поезій, серед фактів з історії російської літератури дано не тільки рік народження М. Вовчка (вона все-таки писала й російською мовою), а навіть рік народження Івана Франка. Дізнавшись, що Франко російський письменник, я одразу ж заглянув до відомого енциклопедичного словника Ларусса: може, Ф. Містраль уже французький письменник? Але ні, все-таки провансальський.

І проте всі ці недоліки та недогляди (їх досить легко можна усунути) не повинні заступати того позитивного значення, яке має вихід обох книжок.

Переклад «Художника» і уривки з «Щоденника» познайомлять французького

читача вперше з Шевченковою прозою (здається, на французьку мову досі була перекладена тільки автобіографія Т. Шевченка).

Видання Шевченкових віршів у такій популярній серії, та ще й у перекладах відомого поета, приверне до Шевченка більшу, ніж досі, увагу. Доданий до книжки нарис М. Рильського й О. Дейча познайомить з біографією поета й дасть уявлення про його місце в світовій поезії. Та й сам перекладач, хоч його власна манера й дуже далека від поезики Шевченка, все-таки пройнявся якоюсь повагою, навіть ентузіазмом, що знайшов вираз у його статті. І переклади в більшості читаються з задоволенням, поетичну силу оригіналу можна вгадати навіть крізь їх призму.

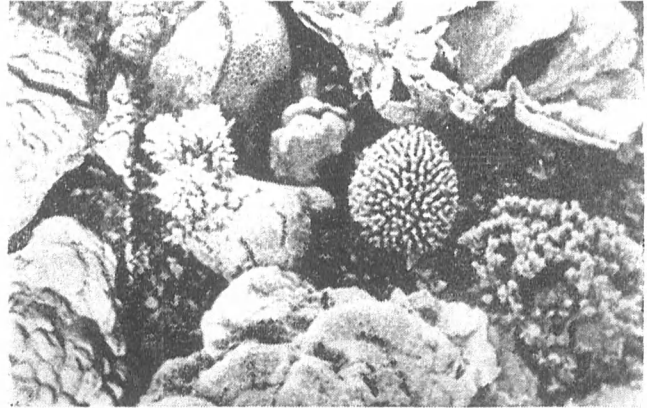
Зовнішній вигляд книжок відзначається властивою французьким виданням елегантною простотою.

Е. Гійєвік на початку своєї передмови скаржиться, що Шевченка дуже мало знають у Франції, — його прізвища не можна знайти навіть у малому ілюстрованому Ларуссі. Можна сподіватися, що видання цих двох книжок творів Шевченка — початок якогось нового етапу, що ім'я і творчість нашого поета віднині здобудуть більше визнання не лише в Франції, а й у тих країнах, де ще досі послуговуються французькою мовою.

Звичайно, зроблено ще не все. Не задовольняє кількість перекладеного, можна вдосконалити й метод перекладання, можливе глибше, інтимніше проникнення в поетику Шевченка, особливо якщо перекладач не задовольниться підрядником, а познайомиться з мовою поета. Але то вже буде дальше просування в тому напрямку, в якому перші кроки зробив Ежен Гійєвік.

Г. КОНОНЕНКО.

КОРАЛОВІ РИФИ

Химерні коралові квіти. Кожна западинка, кожна щілинка між ними дає притулок живим істотам.

«Шматок» корала вагою в кілька центнерів. Добування коралів не дає великого зиску, тому європейці залишили цю справу тубільцям.

«Рифоутворюючі корали пережили й зберегли до наших днів чудесну історію коливань океанського дна: в кожному бар'єрному рифі ми бачимо доказ того, що тут земля опустилася, а в кожному атолі — пам'ятник острову, який зник під хвилями...»

Цими словами Чарлз Дарвін закінчує в своїй знаменитій книзі «Подорож природознавця на кораблі «Бігл» розділ про утворення коралів.

Корали можуть існувати на глибині не більше 60 метрів, за цією межею їх життєдіяльність припиняється. Якщо морське дно поволі опускалося, корали зводили свої вапняні споруди вгору. Коли ж дно піднімалося — рифи виходи-

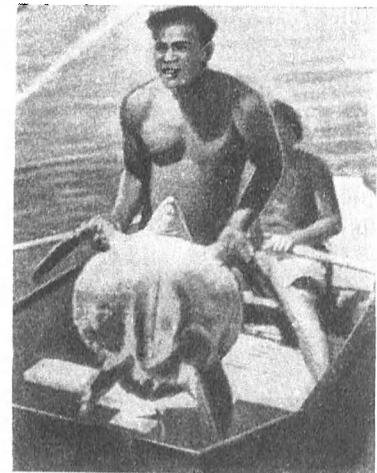
ли на поверхню, однак тут вони жити не могли й відмирили.

За мільйони років корали побудували цілі підводні гори. Найдов-

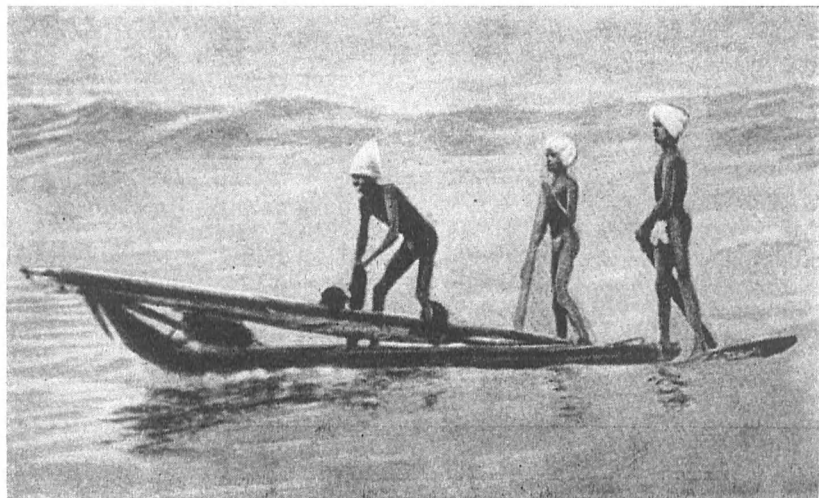
ший у світі кораловий риф простягся на 1800 кілометрів вздовж північного узбережжя Австралії. Між рифом та материком тягнуться широкі лагуни — різнобарвний світ коралових джунглів та їх дивовижних мешканців. На морях немає густіше населеного куточка, ніж коралові рифи. Тут можна зустріти морських зірок діаметром у півметра і велетенських мушлів до 5 цнт. вагою.

Але корисних риб тут майже немає. Можливо, згодом людина перетворить теплі води коралових лагун на риборозплідники, але поки що тут рибалють лише окремі жителі маленьких острівців та прибережних селищ.

Самоанський рибалка підпливає до черепахи, хапає її і вправно кидає свою здобич у човен.

Індійські рибалки з Мадраса, полюючи на черепахи, виходять далеко в океан на вузьких човнах, збитих із чотирьох-п'яти деревин.

Професор **ЖАН ПЕРЮС**,
французький літературознавець-славіст

ДРУЖБА ЛІТЕРАТУР І НАРОДІВ

Серед численних шанувальників російської літератури у Франції, серед тих, хто її серйозно вивчає, навряд чи знайдеться людина, яка не знала б цього високого, сухорлявого чоловіка з допитливим вогником у жвавих очах. Ім'я професора Жана Перюса — одного з найвизначніших славістів Франції — широко відоме в літературних колах цієї країни. Багато років Жан Перюс очолює кафедру російської мови й літератури в одному з найбільших французьких університетів — в Клермон-Феррані. Він веде не тільки велику педагогічну, але й плідотворну дослідницьку роботу. Під його редакцією кілька років тому вийшли твори А. Чехова у 20 томах; він головний редактор 30-томного зібрання творів М. Горького, 18 книжок якого французькі читачі вже одержали.

Перу Жана Перюса належать монографії про драми О. С. Пушкіна «Скупий рицар» і «Кам'яний гість» та інші праці. Але основна тема творчості французького славіста — дружба двох титанів світової літератури Ромена Роллана й Максима Горького. Робота над цією темою вже не вперше приводить Жана Перюса до Радянського Союзу.

— Де ж ще збирати потрібні матеріали, — говорить французький професор, — як не у вашій великій країні, де до моїх послуг архів Максима Горького — ця скарбниця думки геніального художника слова. Безпосередній контакт з цим невичерпним багатством людського духу, заглиблення в його прекрасний світ є для мене джерелом справжньої радості. Тут я знаходжу все нові й нові матеріали для праці, яку вважаю головною справою свого життя.

Що приваблює Жана Перюса до теми «Ромен Роллан і Максим Горький»? Свою відповідь на це запитання наш гість починає трохи здалека.

— Російською мовою я захопився ще в юності, років 30 тому, — розповідає він, — коли після

закінчення університету вчителював у маленькому містечку Ле-Пюї. Вільного часу було багато, і я вирішив присвятити його вивченню російської мови. Чому я обрав саме цю мову? Я знав, звичайно, що вона дуже важка для іноземців. Та мене зачарувала її співучість і краса, охопило бажання читати великих російських письменників не в перекладах, а в оригіналі.

Так на столі французького педагога поряд з словниками і підручниками з'явилися твори Достоевського, Тургенєва, Пушкіна, Льва Толстого, Максима Горького. Поступово, в міру оволодіння мовою, російська література ставала для Жана Перюса не тільки пристрастю, але й справою життя, професією.

Друга світова війна перервала його роботу: справжній патріот, Жан Перюс стає до лав учасників руху Опору. Повернувшись після закінчення війни до мирної праці, він вдосконалює свої знання російської мови й літератури у Страсбурзькому університеті й одержує звання професора.

— Саме в цей час, — згадує наш співбесідник, — я вирішив зосередити свою увагу на вивченні джерел дружби двох великих письменників — Ромена Роллана і Максима Горького, яких гаряче любив і шанував.

Ще в 1953 році, в один із своїх приїздів до СРСР, французький вчений, працюючи в архіві Горького, упорядкував листування Горького з Ролланом. Епістолярний том, що вийшов друком у Франції, містив 190 листів, доповнених докладними коментарями й примітками. Перший серйозний вклад в обрану тему був зроблений.

— На протязі десяти наступних років, — розповідає професор, — я посилено працював над

книгою «Ромен Роллан і Максим Горький», прагнучи висвітлити в ній не тільки дружбу великих художників-гуманістів, а й літературні зв'язки між Францією і СРСР в період між двома світовими війнами. Це, як мені здається, дуже цікаве, але недостатньо розроблене питання. Крім Роллана й Горького, цих двох велетнів літератури ХХ сторіччя, в книзі, природно, фігурує їх оточення. Окремі сторінки присвячуються Жоржу Дюамелю, Жану Рішару Блоку, Костянтину Федіну, Леоніду Леонову, Олександрю Афіногенову та іншим російським і французьким письменникам, які зустрічалися з Ролланом і Горьким.

Жан Перюс з великою вдячністю згадує працівників архіву Горького в Москві, які надали йому неоцінному допомогу необхідними матеріалами. Багато цікавого знайшов він також в архіві Романа Роллана в Парижі, люб'язно наданому в його розпорядження дружиною покійного письменника Марією Павлівною, як відомо, росіянку за походженням.

— Коли вийде з друку ваша праця? — запитуємо ми.

— Гадаю закінчити її восени, щоб вона потрапила до французького читача ще в цьому році. Завершення десятирічної праці для кожного, звичайно, велика радість. Я не являю в цьому відношенні винятку.

Ми просимо нашого гостя розповісти про інтерес у Франції до української мови і літератури.

— За моїми спостереженнями, він зростає з року в рік. Ось декілька прикладів. Недавно в Парижі в Інституті славистики була влаштована ювілейна виставка творів великого українського поета Т. Г. Шевченка. У французькому інституті «Східних мов», — який носить, до речі, вельми старомодну й віджилу назву, — створена кафедра української мови. Раніше її не було.

— Хочу звернути вашу увагу й на таку деталь, — підкреслює Жан Перюс. — У Франції щороку проводиться своєрідний конкурс на кращого викладача вищої школи, так званий «Agregation». Раніше в галузі славистики він оголошувався тільки на російську мову, а тепер також і на українську. Всі ці ознаки є досить значущі.

МУДРІСТЬ НАРОДНА

АРАБСЬКІ ПРИСЛІВ'Я

Мудра приказка — провідна зірка для кожної людини.

Приказка — мудра, як Со-крат.

Приказка і прислів'я, наче батько й мати, — вони вірні супутники твого життя.

Серед сліпих і одноокий — султан.

Не стрижи бороду при двох свідках, бо один скаже «довга», а інший — «коротка».

Рибу, яка ще в морі, не купують.

Надмірна щедрість теж вияв глупоти.

У двох випадках важко стриматися: коли ти збуджений, і коли розмовляєш з дурнем.

Голова без розуму, що ліхтар без свічки.

Дурня похвала тільки псує.

Перед тим, як увійти, подумай, як будеш виходити.

Криниці росю не наповниш.

Розумний не про все гово-

рить, що знає, а дурень не все знає, про що говорить.

Навіть думка наших ворогів про нас ближча до істини, ніж наша власна.

Є чотири речі, які не прихо-ваєш: розум, дурість, багатство і бідність.

Робити добро не кожен вміє.

Неук ніколи не бачить своєї вини, а помічає лише вину інших.

Тигри сильні своєю кількістю, а люди — своєю єдністю.

Не поспішай пообіцяти, поспішай виконати.

Навіть коли твій друг з меду, то не з'їдай його всього.

Осел залишиться ослом, навіть якщо його навантажиш золотом.

Не бійся розумного ворога, а бійся дурного друга.

Даремна праця — вудити без гачка і навчатися без книги.

КАЛЕЙДОСКОП

ВСЕСВІТУ

ГІМН ЗА 35 СЕКУНД. В Японії проведено конкурс на кращий олімпійський гімн. Було надіслано 414 творів з різних країн. Першу премію одержав японський інженер, конструктор музичних автоматів. Написаний ним гімн, витриманий у дусі старовинних мелодій, виконується на фанфарах за 35 секунд.

ЛІЖКА ДЛЯ ЗДОРОВА-НІВ. Понад 190 атлетів, що приїдуть в Токіо на Олімпійські ігри, мають зріст більше за 195 см. Для них робитимуть спеціальні ліжка, оскільки малорослі японці для себе таких великих ліжок не виготовляють.

В ТОКІО БІЛЯ... БИД-ГОЩА. Гарячкові приготування до Олімпійських ігор захопили також мешканців села Токіо, біля польського міста Бидгощ. Водночас із змаганнями в Японії тут проходять свої «олімпійські ігри». Подібна «олімпіада» була вже проведена в 1960 році в селі Рим, Білостоцького воеводства.

Послідовники Герострата

У Копенгагені, при вході у гавань, стоїть цікавий пам'ятник, відомий в усьому світі. Він зображує героїню казки Андерсена — русалоньку, що сидить на камені. Чудова бронзова статуя — прикраса Копенгагена, його своєрідний герб, гордість усіх датчан.

Цей любий народом пам'ятник двічі за останні роки ставав жертвою сучасних вандалів. Не так давно якийсь «жартівник» намалював олійною фарбою на оголеній статуй купальний костюм і пофарбував волосся русалоньки в рудий колір. А навесні цього року невідомі злочинці відпиляли у статуй голову.

Замахи на видатні твори мистецтва траплялися не раз; чинять їх за різноманітними мотивами.

Прагнувши увічнити своє ім'я, Герострат в 356 році до нашої ери підпалив храм Артеміди в Ефесі й дійсно увійшов в історію з цієї ганебною славою. В 15 сторіччі, можливо через релігійну ненависть, в Наумбурзькому соборі була розбита знаменита готична статуя з келихом, який став потім символом гуситів. Перед першою світовою війною якась англійська суфражистка (учасниця руху за

надання жінкам виборчих прав) на знак політичного протесту порубала сокирою виставлену в Лондонській галереї картину Веласкеса «Венера з дзеркалом».

На початку тридцятих років безробітний інженер порізав бритвою в паризькому Луврі картину славетного художника Жана Франсуа Мілле «Вечірня молитва». Злочинець пояснив, що хотів у такий спосіб привернути увагу громадськості до свого злиденного існування. Кілька років тому інший безробітний підпалив у Бонні будинок, в якому народився Бетховен. Так він протестував проти небажання держави піклуватися про бідняків. Охоронець Британського музею, який 120 років тому розбив на друзки знамениту Портлендську вазу, запевняв, що цей музейний експонат, який коштував мільйони, завжди викликав у нього лють.

Щоб привернути увагу світової громадськості до своєї «філософії спасіння світу», якийсь письменник-невдаха в 1959 році в Мюнхені облив кислотою картину Рубенса «Грішники провалюються в пекло».

Нерідко причиною подібних

дій бувають різні психічні порушення. Якийсь божевільний намагався виколоти очі на автопортреті А. Дюрера в Мюнхені, бо не витримував його погляду. В психіатричну лікарню довелося приставити й хворого італійця, який з молотком у руках кинувся на картину Рафаеля «Одруження Марії».

Заздрість до знаменитого колеги спонукала два роки тому одного бездарного західнонімецького художника розбити кілька вітражів, створених славетним Кокто. Майже одночасно інший художник в Лондоні шпурнув чорнильницю в картину Леонардо да Вінчі.

Не завжди реставраторам вдається усунути наслідки таких злочинів. Копенгагенській русалоньці в цьому відношенні пощастило. В одному з датських музеїв зберігся оригінал зліпка, з якого відливали цей пам'ятник. І тепер чудова героїня казки Андерсена знову прикрашає Копенгаген, зустрічаючи тих, хто морем приїздить у датську столицю.

Кобра-рятівниця

Історія ця може здатися вигадкою, але вона цілком реальна і сталася недавно в селі Фазілка на півночі Індії.

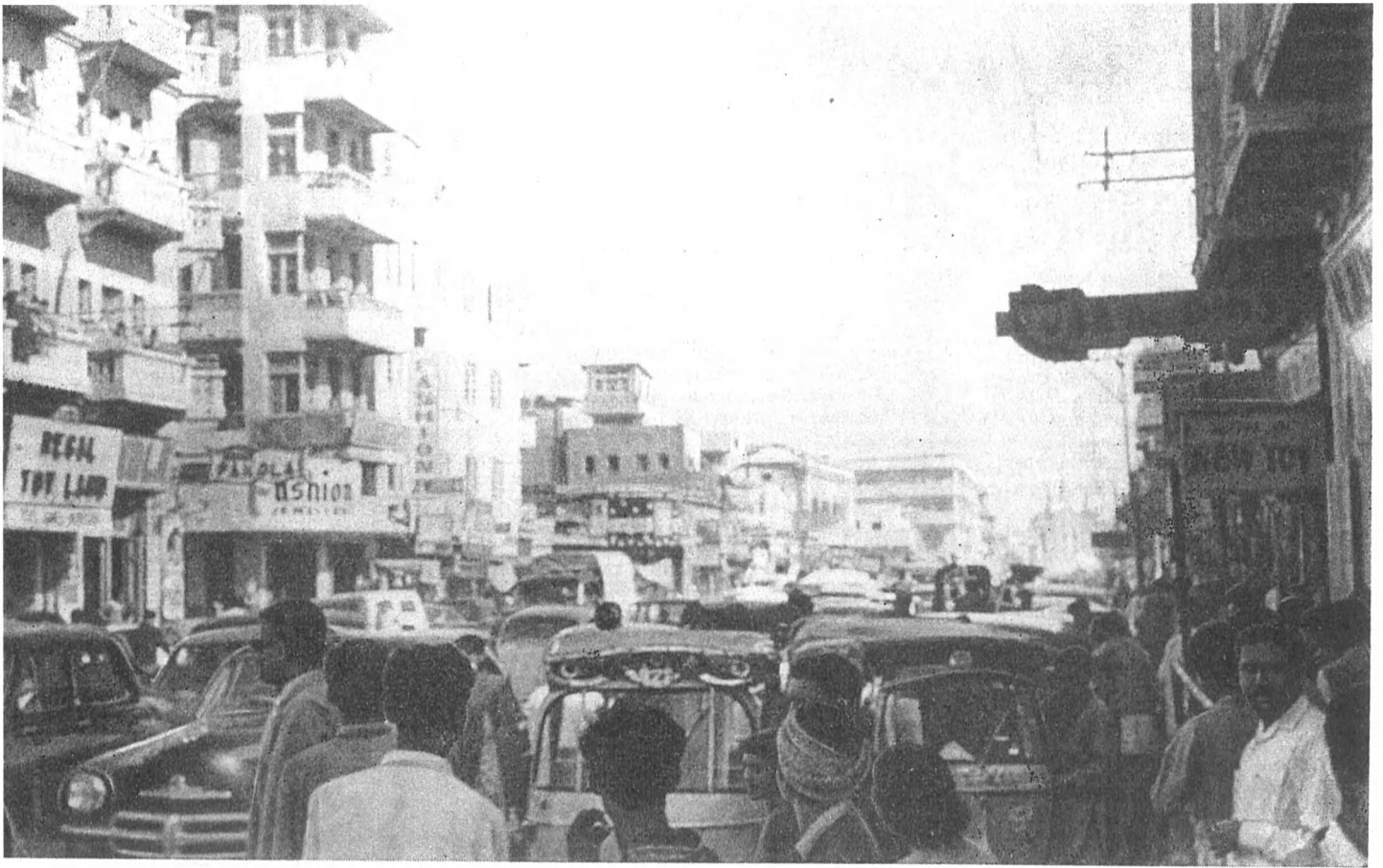
У місцевого селянина Ратора Сінгха вмерла дружина, залишивши після себе малого сина — Даліпа. Батько одружився вдруге. Мачуха ненавиділа Даліпа і вирішила будь-що позбутися пасинка. Йй вдалося намовити на злочин чоловіка і підкупити служника, щоб той вбив дитину. Служник відніс хлопчика далеко в поле і почав уже гострити сокиру, коли несподівано з-за каменю на нього кинулася кобра...

Не дочекавшись служника, Сінг пішов його шукати і натрапив на вже захолий труп свого найманця. Поруч плакав переляканий і голодний Даліп. Тоді Сінг вирішив сам убити сина. Прив'язавши його до дерева, він уже заніс сокиру — і раптом упав од смертельного укуса кобри. Цілу ніч хлопчик залишався прив'язаний до дерева, але змія його не зачепила.

Вранці Даліпа знайшли місцеві жителі і повідомили поліцію. Підступна мачуха була заарештована. Так закінчилася ця дивовижна історія.

Ось що зробили злочинці з копенгагенською русалонькою. Поруч — 85-річна Еллен Прайс. Понад півсторіччя тому вона була натурщицею для створення цієї чудової скульптури.

Такий вигляд має діловий квартал Карачі.

О. ГОЛІКОВ

ПІД НЕБОМ КАРАЧІ

В найбільше місто Ісламської республіки Пакистан я дістався літаком нової міжнародної лінії Аерофлоту Москва—Карачі, через Ташкент і Кабул. Весь переліт тривав дванадцять з половиною годин, і, треба сказати, що на комфортабельному «ІЛ-18» ця подорож анітрохи не стомлює.

Карачський аеропорт — великий вузол міжнародних ліній і основна база пакистанської авіаційної компанії «Піей».

Президент «Піей» Нур Хан прий-

няв мене в просторому проходному кабінеті й, пригощаючи чорною кавою і міцними сигаретами, розповів, якого великого значення надають в його країні прямому повітряному зв'язку між Пакистаном й СРСР.

— Це, безсумнівно, зближить наші народи, — говорив він, — зробить зв'язок між нашими країнами швидким і надійним. Адже раніш, щоб дістатися з Карачі в Москву, доводилось робити величезний гак: летіти через Індію або навіть Європу. Ми впевнені, що нова авіалінія користуватиметься великою популярністю. Адже це найкоротший шлях з Європи на Далекий Схід. Крім того, багато моїх співвітчизників прагнуть побувати в Радянському Союзі, на

власні очі побачити вашу цікаву країну, відвідати середньоазіатські республіки, Ташкент, Бухару...

Нур Хан розповів також про «Піей». Її машини, пілотовані досвідченими льотчиками-пакистанцями, роблять рейси в Тегеран, Бейрут, Женеву, Рим, Лондон, Нью-Йорк... Незабаром відкриється нова авіалінія через Москву в Лондон та Франкфурт-на-Майні.

На прощання, сказавши декілька слів про визначні місця країни, Нур Хан радить поїхати в Мангхо-Пар, де розташований розплідник крокодилів.

Однак цією порадою мені не довелося скористатися: Карачі — своєрідне, багатоліке місто — відбрало у мене весь час.

Місто Карачі прокидається рано. Ледве світає, а з мінаретів уже лунають протяжні наспіви муедзинів, закликаючи правовірних до молитви. Поступово оживають вулиці. Відкриваються магазини, спішать до своїх установ державні чиновники, зграйка ми біжать до школи діти.

Обов'язкове загальне навчання передбачено законом. Однак ще багато дітей не вчаться — не вистачає приміщень й вчителів. Я бачив школу під аркою залізничного віадука. Один бік арки був до половини обшитий тесом, другий — майже зовсім відкритий. На шматку фанери напис: «Школа для хлопчиків».

Заняття ще не почались. Учитель підійшов до мене.

— Ви американець?

— Ні, росіянин.

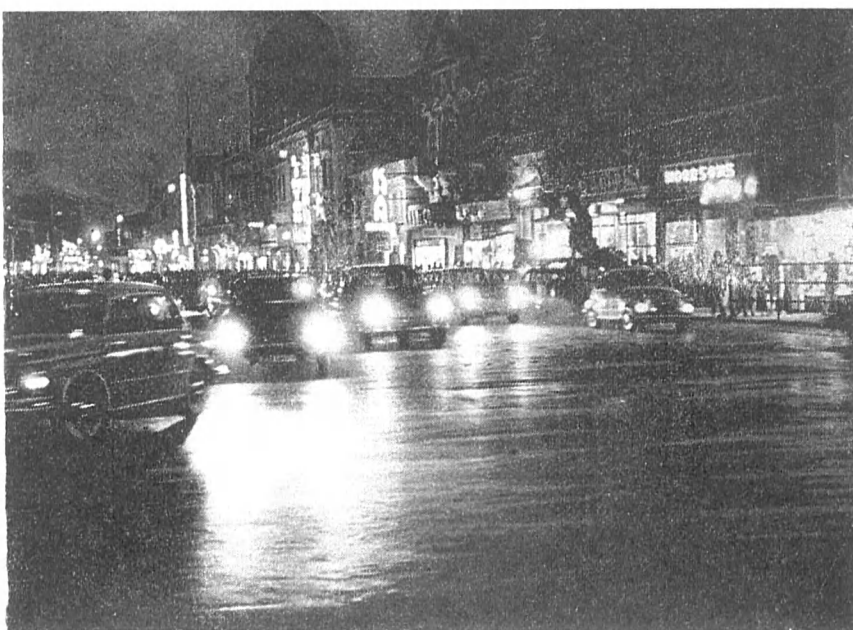
Враз похвавішавши, він почав розпитувати, як у Радянському Союзі поставлено народну освіту.

— А в нас, — поскаржився пакистанець, — не вистачає коштів на будівництво шкіл. Американці вже який рік торочать про допомогу. Але зрушень на краще немає: майже всі американські гроші йдуть на озброєння...

Вчитель дивиться на годинник, вибачається і йде до своїх учнів, а я вирушаю на вулицю Бандер-Роу — торговельний центр Карачі. Зараз в Пакистані зима — ранкова температура +22 градуси, але люди мерзнуть. Кутаються в шерстяні шарфи зверх товстих фуфайок. Особливо потерпають ті, хто ночує просто неба, на тротуарах. А таких тут багато. На світанку вони розпалюють вогнища і, пританцьовуючи, гріються коло них, як давніше російські візники в хрещенські морози.

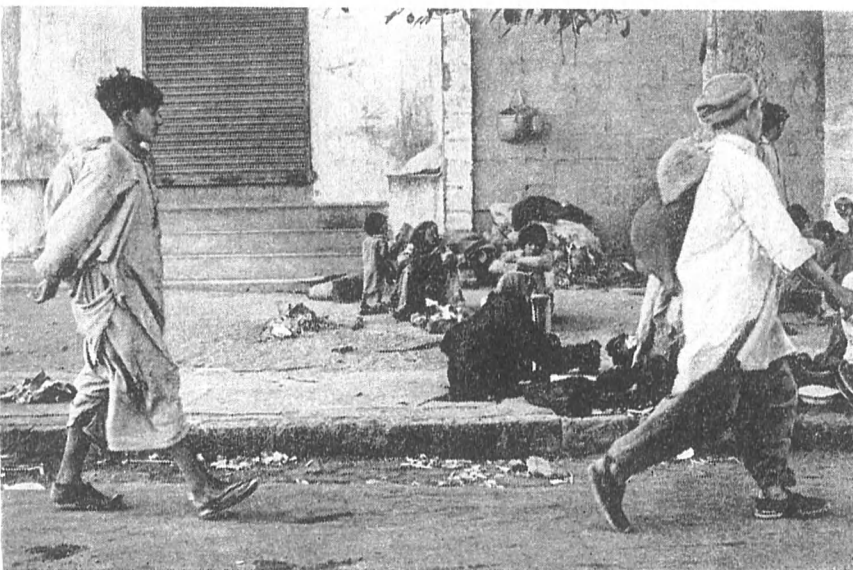
Зупиняюсь біля чистильника взуття. Він сидить на тротуарі, мерзлякувато ввібравши голову в плечі, натягнувши на вуха шерстяний шолом. Прошу його почистити черевики, і хлопець миттю оживає. Хвацько зсунувши шолом на потилицю, він вправно, дерев'яною лопаточкою, змащує черевик ваксою, розтирає її долонями і береться за щітки. Його рухи швидкі, точні, навіть граціозні. Декілька помахів оксамитки і... чистильник перетворюється на фокусника. Він виймає з кишені білосніжну хустинку, протирає нею начищене взуття, й хустинка залишається такою ж чистісінькою, як і була!

По Бандер-Роу суцільним потоком рухається найрізноманітніший транспорт: автомобілі нових моделей, верблюди, запряжені у вантажні платформи на гумових шинах, двоповерхові автобуси, візничі дροжки, трамваї, авто-рикші, тобто триколісні візки з мотором, ослики, нав'ючені товаром. Все це кричить, дзвенить, сигналить.

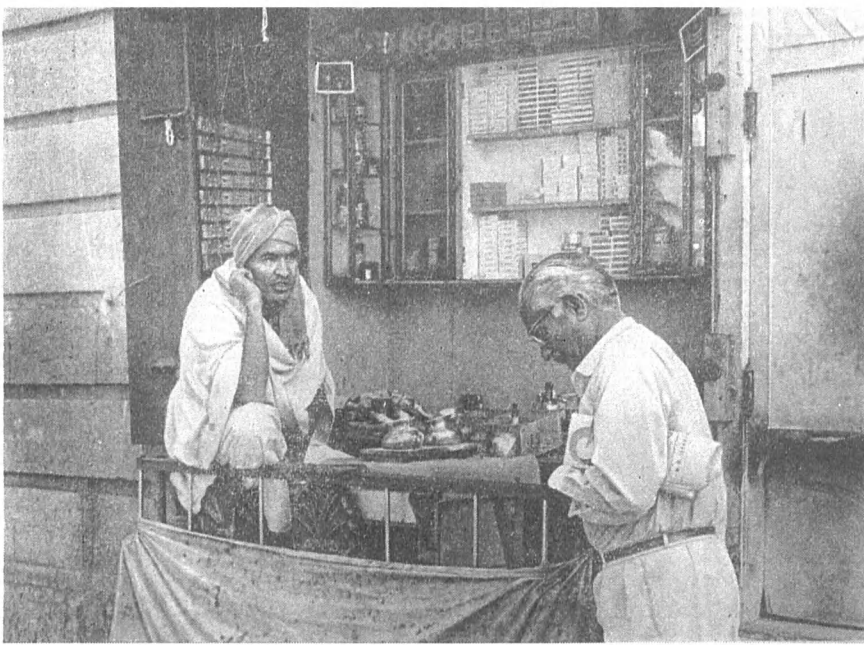
Вночі він сяє вогнями реклам.

І зовсім інший Карачі — квартали злиднів, бруду, страшенної відсталості.

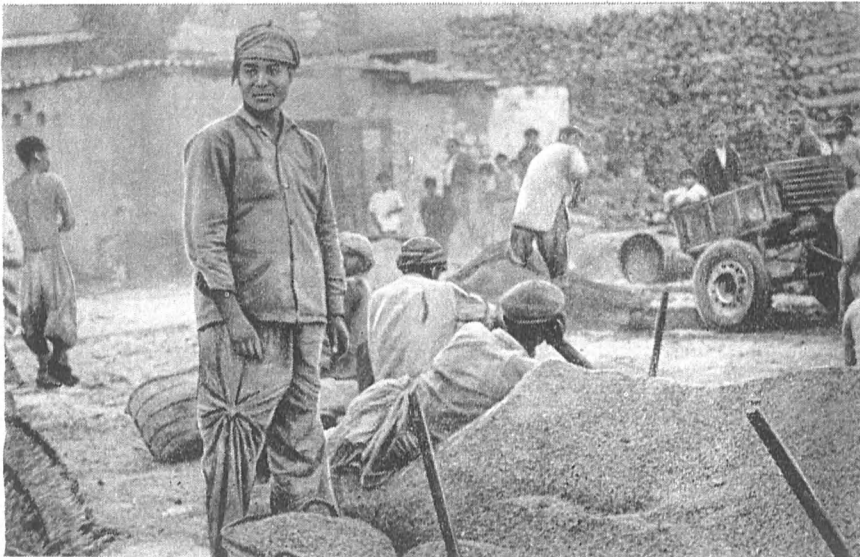

Чимало людей ще тулиться в таких жалюгідних халупах...

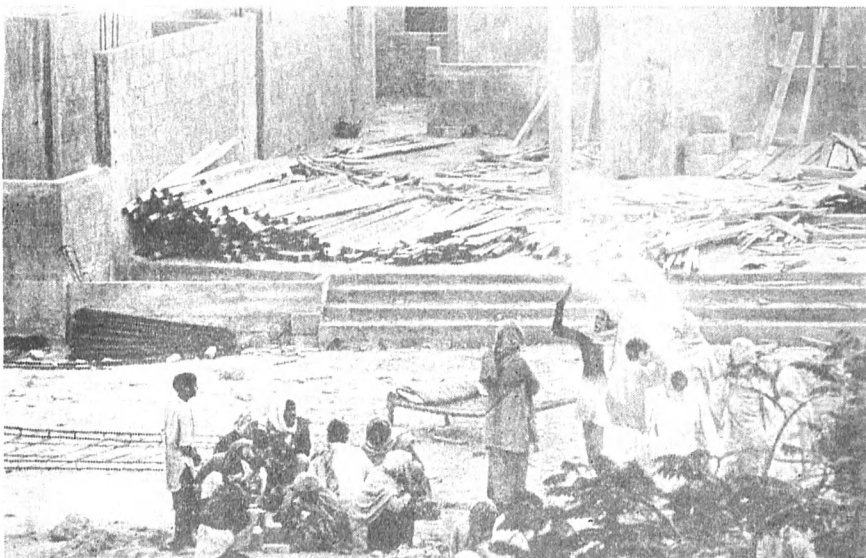

Це теж вважається тут торговельною фірмою...

На будівництві нової дороги.

Робітники-будівельники гріються біля вогнища.

А на тротуарах — строкатий людський потік. Вуличні торговці наперебій пропонують свої товари, перукарі, сидячи навпочіпки, голять клієнтів, дантисти лікують і виривають зуби, тут-таки на переносних жаровнях готуються національні страви, поширюючи навкруги пахощі смаженої баранини й перцю...

Біля самої бруківки примостилися шахісти. У вуличній штовханні мото-рикша виїхав одним колесом на тротуар, мало не зачепивши шахівницю. Посипалися якісь пакунки. Та гравці навіть не повернули голови...

На Бандер-Роу поряд з багатством можна побачити і найжахливіші неприховані злидні. Під дзеркальними вітринами розкішних магазинів, ледве прикриті лахміттям, сидять жебраки. Підїжджає, сяючи лаком і нікелем, великий автомобіль. Слуга у ліврєї з позументами запобігливо відчиняє дверцята. З машини виходить обвішана діамантами дама. Байдуже переступаючи через ноги жебраків, вона йде до магазину, пропливаючи перед очима нещасних, як втілення живого мільйона.

Я поспішаю у порт: в Карачі щойно прибув радянський теплохід «Суджа». Він доставив обладнання для глибокого буріння, необхідне нашим геологам, які працюють тут за запрошенням пакистанського уряду, — країні потрібна нафта. Важкі кліматичні умови, а надто бездоріжжя, утруднюють роботу геологів, особливо в Східному Пакистані. Там, на березі Бенгальської затоки, біля кордону з Бірмою, розвідувальні партії в пошуках газу і нафти ввійшли у джунглі. В тих тропічних нетрях єдиними шляхами сполучення є річки, бо ліани так густо переплели дерева, що не залишилося жодної, бодай хоч вузьенької, стежки. Навкруги аж кишить від отруйних гадюк, укуси яких смертельні. Тому кожний, хто там працює, має при собі шприц і ампули з протизміною сироваткою. Від нападу тигрів — хазяїв джунглів — табір охороняють озброєні гвинтівками мисливці. Велику небезпеку становлять також дикі слони. Проти стада цих лісових велетнів люди безсилі.

Геологи збираються почати буріння глибоких, до 4 тисяч метрів, свердловин. Для цього потрібне складне й громіздке обладнання. Окремі блоки 40-метрової вишки важать по 12 тонн. Щоб доставити їх у джунглі, доводиться прорубувати просіки, прокладати дороги. Робота надзвичайно тяжка, трудомістка, але не марна, адже нафта в Пакистані є, і її неодмінно знайдуть.

Порт Карачі захищений з моря піщаною косою, яка надійно ховає судна від негоди. Біля прича-

лів підняли догори залізнi руки потужні порталні крани. Від них до величезних пакгаузів тягнуться залізничні колії. Просто неба лежать гори туків з бавовною.

Радянський теплохід біля причалу. Розвантаження йде на повну силу. Крім обладнання для буріння, «Суджа» доставив у Карачі фасонну сталь, хімікати, автоцистерни, медикаменти.

* * *

...Сутеніє, і у вікно готелю заглядає місяць — вузький, ніби перекинтий горілиць. Між його рогами виблискує далека зірочка, і все це нагадує ісламську емблему на державному прапорі країни. За столом навпроти мене сидить пан Джаффер — відомий пакистанський комерсант і політичний діяч. Це чоловік середнього віку, він у модному піджаку і широких білих шароварах.

Така ж суміш стилів і в оздобленні кімнати. На стіні висить шкура величезного бенгальського тигра. Підлога заслана товстими килимами, меблі — низькі, модерні. А поряд — широкий тапчан з подушками. Це для місцевих жителів, які воліють сидіти по-східному. Але ж незручно, коли один співбесідник — європеєць або американець — сидітиме на стільці, а другий — на підлозі.

— Я спочатку хотів би з вами говорити як комерсант, — починає розмову пан Джаффер. — У мене є певна думка щодо радянської економіки. Я був у Москві, відвідував Виставку досягнень народного господарства. Бачив — ви можете запропонувати на зовнішній ринок широкий асортимент

На автобусній зупинці.

Національний музей.

товарів. Пакистан міг би придбати у великій кількості легкові й вантажні автомобілі, залізничні шпали, цемент, сталь, різне обладнання для фабрик і заводів. Адже радянські станки відомі своїми високими якістьми.

Як політичний діяч, що бажає

процвітання своєї країни, я також за розширення торгівлі. Торгівля — вірний шлях до миру, до дружби між народами, до зменшення напруженості на земній кулі. Я впевнений — народи Пакистану і Радянського Союзу житимуть у добрій згоді.

Рикша-вантажник. Таких, як він, в Карачі ще дуже багато.

Корови вільно перетинають вулиці, не звертаючи жодної уваги на транспорт.

КАЛЕНДАРЬ ВСЕСВІТУ

СУЧАСНІ ТРОГЛОДИТИ. Французькому архітекторові Жаку Ковелю спала на думку щаслива ідея: замість вілл він тепер проектує для мільйонерів... печери, викопані за доісторичними зразками, але укомплектовані, звичайно, з повним комфортом. Кільканадцять таких «літніх резиденцій» вже збудували для себе сучасні троглодити на Лазурному Березі. Вартість однієї печери — 100 мільйонів франків.

ТЕЛЕВІЗІЙНІ ВАРТОВІ. Після того як з європейських музеїв було викрадено кілька цінних полотен, Лувр устаткували системою телевізійного контролю. Найцінніші твори мистецтва завжди перебувають під наглядом — на центральному пульті вартіві бачать кожного, хто наближається до цих картин.

РЯТУЙТЕСЯ, ВЧИТЕЛІ! Хуліганство серед американських школярів набуває дедалі загрозливішого характеру. Учні стали вже нападатися на педагогів. Нью-Йоркська спілка викладачів середніх шкіл ухвалила створити в школах своєрідні загони самозахисту. Вчительські патрулі чергують у коридорах школи, шкільних дворах і на спортивних майданчиках, а також проводжають своїх колег додому.

ШАХРАІ. В місті Балтіморі (США) засудили трьох торговців порнографічними листівками. І зовсім не за те, що вони підривали моральні устої суспільства, а за «шахрайство у торговельних операціях і обман клієнтів»: комплекти листівок, що їх «бізнесмени» розсилали замовникам, були цілком пристойні за змістом і не мали нічого спільного з порнографією...

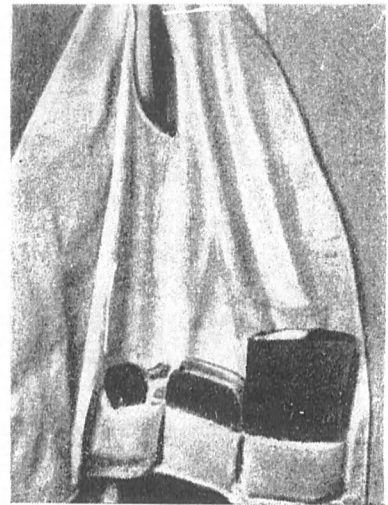
“ЗОЛОТИЙ ЖИЛЕТ”

В Індії та Пакистані існує давня традиція, за якою молоді, що вступають у шлюб (звичайно, йдеться про заможні родини), обмінюються подарунками, зробленими з чистого золота. Однак з часом придбання золота в цих країнах стає дедалі важчою справою. Уряди Індії та Пакистану, щоб уникнути дефіциту своїх бюджетів, заборонили імпортувати дорогоцінний метал. Золота тут стає все менше.

Проте, традиція має свою силу. І в Індії та Пакистані вартість золота на чорному ринку тепер найвища в світі. Цей благородний метал, якщо його придбати, скажімо, в Бейруті або Гонконгу, можна легко продати в Карачі, Калькутті чи Бомбеї із стопроцентним прибутком. Зрозуміло, що це привернуло особливу увагу численних зграй контрабандистів з різних країн.

Тасмними каналами пливе золото до Індії та Пакистану. Останнім часом приставляти його почали на літаках цивільних авіаліній. Адже працівники митниць ліберально ставляться до екіпажів літаків, оглядаючи їх часто досить поверхово.

Ось із репродуктора в калькутському аеропорту пролунав голос диктора: «Прибуває літак з Гонконга». Блискуча машина англійської авіакомпанії «Брітіш Оверсіз Ейрвейз корпорейшн» легко торкнулася бетонної доріжки аеродрому і за хвилину вже покотилася в напрямку аеровокзалу.

Ось як виглядає такий «золотий жилет».

Пропелери завмерли. До літака присунули сіддці, і в дверях салону з'явилися пасажери. Стюард послужливо допомагав їм зійти.

— Сюди, прошу, — вказував він дорогу до митниці.

За кілька хвилин привезли й багаж. Працівники митниці побіжно, як здавалося, окидали поглядом чемодани й пакунки, щось запитували у їх власників, іноді просили відкрити якийсь чемодан і заглядали всередину. Незабаром приміщення спустіло.

Настала черга екіпажу. Всі його члени — старі знайомі митників: вони регулярно бувають тут через кожні кілька днів. І хоч в інструк-

Митні службовці нібито старанно оглядають літаки, що готуються до рейсів в Індію та Пакистан, але контрабанда продовжує проникати в ці країни.

ції зазначено, що до членів екіпажу треба ставитися так само, як і до звичайних пасажирів, насправді ж це правило часто порушувалося. Члени екіпажу та митні чиновники вітаються при зустрічі, як старі знайомі, обмінюються свіжими анекдотами та новинами, і цим огляд вичерпується.

Проте, цього разу митники начебто забули про свою звичайну поблажливість. Команду запросили до кабіни, де провадиться особистий огляд. Двоє незнайомих, які були присутні при огляді, уважно стежили, як пілоти, механік, радист та штурман по черзі знімали окремі частини свого вбрання. Потім незнайомці ретельно витрушували кишені, обмацували підкладку, старанно оглядали взуття — але нічого не знайшли.

Коли черга дійшла до стюарда, той зблід. Розстебнувши його сорочку, контролери побачили під нею незвичайний жилет. Вздовж поясу, що щільно прилягав до ті-

ла, тяглася ціла низка кишеньок. Працівник митниці застромив руку до однієї з них і з зусиллям витяг важку плитку, що засвітилася жовтим блиском. Це було чисте золото...

Коли викрили тільки одне «відділення» зграї контрабандистів з центром у Гонконгу, то виявилось, що з ним зв'язано 400 осіб льотного складу англійської авіакомпанії «Боак». Звільнити всіх їх з роботи, звичайно, було неможливо. Тому керівництво обмежилось доганами і попередженнями. Але міжнародні зграї контрабандистів продовжують діяти. Трапляється залучити нового доставщика, його негайно відправляють до кравця, який має зшити для нього спеціальний «золотий жилет» з легкого ситцю.

Останнім часом в індійських портах особливо уважно контролюються приватні автомобілі, які прибувають з Європи, зокрема, з Італії. Детальному огляду передусім підлягає руль, адже часто під лаком криється жовтий метал — золото.

Три роки тому працівник митниці в Калькутті знайшов на американському судні «Рут Еверет» вантаж золота на суму 3,8 мільйонів рупій, захований в закутках корабля.

Контрабандисти мають у своєму розпорядженні величезні суми грошей, а головне, своїх спільників у різних державних установах і поліції. Мають вони й найманих вбивць. У грудні 1961 року в Відні за таємничих обставин загинув індійський дипломат А. Мітра. Як з'ясувалося, він натрапив на слід зграї контрабандистів, які діяли в Індії, і вони вбили його.

У передмісті Калькутті поліція знайшла по-звірячому побитого юнака. Прийшовши до пам'яті, він розповів, що йому хотіли помститися за те, що він повідомив поліцію про прибуття до Індії трьох «каділлаків» із схованим в них золотом на суму 13 мільйонів рупій.

Поліція, як і в багатьох інших випадках, «не знайшла» злочинців. Контрабандисти продовжують свої справи, вдаючись до все нових хитрощів, залучаючи у свої зграї нових «корисних» людей.

КАЛЬКУТТА ВСЕСВІТУ

ТАРІЛКИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ НА СВОЇ БАЗИ. Командування американських військово-повітряних сил у спеціальному комюніке повідомило, що хвиля масових галюцинацій, пов'язаних з так званими «літаючими тарілками», поступово спадає. Минулого року було «помічено» лише 382 тарілки, тоді як у 1957 році, на початку цієї істерії, люди «бачили» аж 1004 штуки! Всього ж на протязі шістнадцяти років американські власті одержали 16 тисяч повідомлень про таємничі диски. В усіх випадках ішлося про явища оптичні чи метеорологічні, або ж просто про літаки, що проходили на великій висоті.

«БАЛ МАЙБУТНЬОГО». В Коннектікутському університеті (США) відбувся «бал майбутнього». Студентів і студенток, що прийшли на свято, розподілила попарно університетська електронна машина. Кожен з учасників балу вклав у математичну машину перфокарту, на якій були зазначені дані про власну зовнішність і вдачу, а також вимоги до відповідних даних партнера чи партнерки. «Мозок» упорався з своїм завданням за кільканадцять секунд.

ПЕРШЕ ЗАВДАННЯ. В англійському місті Блекпулі відбулася конференція поліцейських із країн — учасниць Інтерполу (міжнародної поліцейської організації). Перший пункт порядку денного трьох збентежив делегатів: їм довелося розслідувати крадіжку прапорців Інтерполу, які таємниче зникли з залу, де мала відбутися конференція, напередодні її урочистого відкриття.

осени 1944 року в Будапешт прибув з особливим дорученням штандартенфюрер, тобто полковник СС Курт Бехер. Він очолював один із спеціальних есесівських загонів, так звану «зондеркоманду К». Ця остання літера означала «кунст» — мистецтво. І справді, Курт Бехер тоді мав справу з мистецтвом. Не слід, однак, гадати, що він був

во займалися підлеглі Вінкельмана, була й операція по «ліквідації», як вони говорили, великих заводів «Манфред-Вейсс» у Будапешті. Команди Вінкельмана демонтували заводське обладнання, а те, що не можна було демонтувати, знищували. Гітлерівські щурі готувалися залишити свій потопуючий угорський корабель.

Офіційно вважалося, що штандартенфюрер Бехер прибув у Будапешт для перевірки ходу цієї операції. Однак він навіть й не побував на заводах «Манфред-Вейсс». Його цікавило зовсім інше: будапештські музеї, й не лише будапештські. Один з есесівців, що прибули разом із Бехером, вирядився у Дьєр, нібито на один з філіалів фірми «Манфред-Вейсс». Проте у Дьєрі його також цікавили не заводи, а місцева картинна галерея, де було рідкісне зібрання полотен видатних художників.

Так почалася операція, яку гітлерівці скорочено називали «К». Курт Бехер кваліфіковано вилучав з музеїв Будапешта і Дьєра найцін-

Гейнц Рінгель — людина, яка розкрила таємницю соляних копалень в Альпах.

теньке, але дуже цікаве повідомлення, пов'язане з долею угор-

КІНЕЦЬ ОПЕРАЦІЇ

якимось мистецтвознавцем, або палким прихильником муз. Просто «зондеркоманда К» займалася пограбуванням музеїв і картинних галерей, вивозила мистецькі цінності у Німеччину.

У ті дні фронт невблаганно наближався до угорської столиці. Гітлерівці, не покладаючись вже на свого угорського союзника — Хорті, готували в країні переворот, щоб привести до влади свого агента Салаші. Але близька розв'язка була вже неминучою, фашисти втрачали Угорщину, і вони грабували тут все, що можна було пограбувати, знищували все, що не вдавалося вивезти до Німеччини.

Прибувши у Будапешт, Курт Бехер негайно ж зустрівся з есесівським генералом Вінкельманом, який очолював тут гестапо. Серед інших справ, якими тоді гарячко-

ніші картини. Твори Рембрандта, Дюрера, Ганса фон Ахена, рідкісна колекція пейзажів Ласло Пала — сотні картин, безцінні скарби мистецтва поспіхом пакувалися, навантажувалися на автомашини і зникали у невідомому напрямі...

* * *

Після війни угорський уряд довго розшукував будь-які сліди цього злочинського пограбування. Але з'ясувати щось певне було дуже важко. Звичайно, західнонімецькі власті навмисно заплутували розшуки картин, а також осіб, які були причетні до тої операції «К». Та ось 1960 року в західній пресі промайнуло коро-

ських мистецьких скарбів. Називалося ім'я Курта Бехера, згадувалася і похмура особа самого Скорцени. Пізніше в одній австрійській газеті зазначалося, що картини, вивезені з Угорщини, переховуються десь в австрійських Альпах.

Угорський уряд негайно ж звернувся до відповідних австрійських властей з проханням перевірити всі ці факти. Через деякий час з Відня відповіли, що ніякі угорські картини на території Австрії не переховуються. Що ж до прохання дозволити представникам Угорщини зайнятися розшуками на австрійській території, то воно було відхилено.

А з Бонна повідомляли, що ніякого колишнього штандартенфюрера СС Курта Бехера у ФРН не виявлено...

Після того на сторінках то ав-

стрійської, то західнонімецької преси раз у раз з'являлися різні замітки, пов'язані з операцією «К». Короткі, часто дуже туманні, вони, однак, підтверджували припущення відносно того, що картини, вивезені з Будапешта і Дьєра, знаходяться в якійсь схованці на австрійській території. Та уряд Австрії відмовився навіть вести переговори з цього приводу.

І все знову кануло у невідомість.

* * *

Натрапити на певні сліди операції «К», підняти багаторічну завісу над безслідним зникненням угорських картин допомогли події, пов'язані з іншою таємницею минулих років, з розшуками гітлерівських скарбів в озері Топліц.

У листопаді минулого року, коли австрійські власті змушені були розпочати серйозні розшуки в озері Топліц, в містечко Бад Аусзее, де тоді скупчилися численні кореспонденти газет різних країн, прибув якийсь Гейнц Рігель. Він назвав себе інженером із західнонімецького міста Карлсруе і заявив, що хоче зробити для пре-

ців виїхала з Будапешта. Але вона прямувала не в Німеччину, а до угорсько-австрійського кордону.

У районі Бад Аусзее, який тоді був оточений численними загонами есесівців, Курт Бехер зустрівся з Скорцені. Адже саме тоді готувалася операція «Топліцзее», в якій значну роль відіграв Отто Скорцені.

Що ж сталося далі з транспортом картин?

Поблизу містечка Альтаусзее знаходилися старі, закинуті соляні копальні. Тут протягом значного вже часу оперували люди Кальтенбруннера. Адже весь цей альпійський район призначався для особливих цілей. Тут готувалися різні схованки для цінностей і документів. Тут, нарешті, зважаючи на неприступність цих місць, готували собі укриття й самі фашистські верховоди. І ось угорські картини було приставлено до копалень і заховано у глибоких штольнях.

— Чи не знав хто-небудь, крім учасників цієї операції, про долю картин з Угорщини?

Гейнц Рігель відповідає на це запитання ствердно. Він повідомив, що вже після війни в районі схованки побували американці. Частину картин на американських військових автомашинах вивезли у Західну Німеччину, а звідти — кудись закордон, напевне, до Сполучених Штатів. Більшість же картин, за твердженням Рігеля, й досі знаходиться у штольнях.

Зробивши подібне сенсаційне повідомлення, Рігель назвав кілька десятків людей, які були причетні до операції «К». Він навіть вказав точну адресу того самого колишнього штандартенфюрера СС Курта Бехера, якого боннські власті так і не спромоглися розшукати. Виявляється, Курт Бехер живе тепер у Бремені, займається оптовою торгівлею зерном і зовсім не збирався міняти своє прізвище...

Розповідь Гейнца Рігеля справила враження бомби, що раптом вибухнула. Перша реакція австрійських властей на цю його заяву була досить своєрідною. Рігеля оголосили провокатором, затримали й приставили вже на кордон, щоб вислати з Австрії. Але потім австрійським властям довелося змінити свою позицію. Уже другого дня представник міністерства внутрішніх справ Ашенбреннер повідомив, що заява Гейнца Рігеля «детально перевіряється».

Але, як незабаром з'ясувалося, австрійським властям, власне, й не було чого перевіряти. Вони добре знали все про долю картин, пограбованих гітлерівцями в Угорщині!

За кілька днів той самий Ашен-

бреннер, який обіцяв все «перевірити», сповістив кореспондентів, що скоро їм буде показано частину картин, які нібито лише тепер, після заяви Рігеля, виявлені в копальнях поблизу Альтаусзее...

У дуже конфузливому становищі потрапили австрійські урядовці! Але навіть й тепер вони продовжували свою гру. Кореспондентам справді показали з десяток картин, що не становили майже ніякої цінності, вони, напевне, випадково опинилися серед творів Рембрандта, Дюрера та інших славетних майстрів живопису.

Як же стоїть справа з поверненням картин їх законному власникові — Угорщині?

Австрійські власті, незважаючи на своє більш ніж складне становище, створюють різні нові перешкоди. Вони оголосили, що поверненню підлягають лише ті картини, на яких є марка угорських музеїв. Навіть самі австрійські газети змушені були визнати непереконливість подібного рішення свого уряду.

Картини, вивезені гітлерівцями, майже 20 років чекають свого повернення до Угорщини. Можливо, дальші розшуки приведуть й до тих картин, які на американських військових автомашинах вивезли у невідомому напрямку...

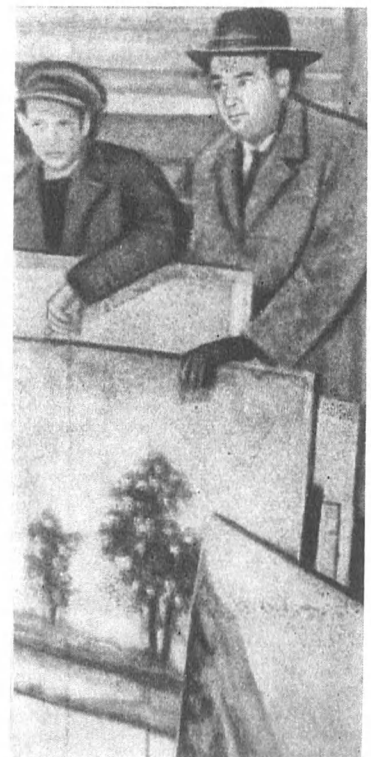
си важливе повідомлення. Кореспонденти, які кожного дня з нетерпінням чекали якихось нових сенсацій, пов'язаних із розшуками на озері, швидко зібралися на прес-конференцію.

— Панове, — заявив Рігель, — я не можу вам повідомити нічого, що мало б відношення до скарбів, які знаходяться на дні Топліцзее...

Кореспонденти і всі присутні на прес-конференції загули. Невже цей німець приїхав сюди, щоб морочити їм голову? Але вже за хвилину кореспонденти робили записи в блокнотах, почали клацати своїми фотоапаратами...

Гейнц Рігель розповідав історію картин, вивезених восени 1944 року з Будапешта і Дьєра.

...Колона автомашин, навантажених угорськими картинами, під охороною великого загону есесів-

Кореспондентам показали кілька малочінних картин. А де ж головне — твори славетних майстрів живопису?

АВСТРІЯ

В Зальцбургу відбулося чергове присудження літературної премії «Форmentor». Жюрі, до складу якого входять Альберто Моравія, Карло Леві, Ганс Магнус Енценсбергер та інші відомі літератори з різних країн, присудило премію молодій західнонімецькій письменниці, учасниці літературного об'єднання «Група 47» Гізелі Ейснер за її роман «Гігантські карлики».

АНГЛІЯ

Нещодавно створений «Театральний колектив Півдня Англії» привіз на гастролі в м. Брістоль комедію «Моя прекрасна леді». В ролі Елізи Дуліттл виступила молода антриса Джілл Мартін, яка перед цим з успіхом дебютувала в «Уестсайдській

Джілл Мартін в ролі Елізи Дуліттл.

історії». Роль професора Хіггінса виконав Тоні Бріттон.

Книга в книзі

Головний герой нового твору Альберто Моравія «Увага» — письменник. Роман присвячений головним чином проблемам творчої праці сучасного літератора, і сюжет його — це, власне, історія написання літературного твору. «Увага» буде, так би мовити, книгою в книзі: розповідь героя про свою працю переплітається з сюжетною канвою роману, який він пише.

Кореспондент газети запитав Альберто Моравія, чи не можна провести аналогії між «Увагою» і фільмом Ф. Фелліні «Вісім з половиною».

Моравія відповів, що, не кажучи вже про різницю в жанрах, ці твори взагалі не мають нічого спільного між собою.

На закінчення інтерв'ю Моравія висловив свої побажання молодим письменникам:

«Я радиз би кожному молодому літератору не публікувати своїх творів до сорока років. Правда, сам я почав друкуватися раніше. Але якби мені довелося починати все спочатку, то я все ж таки почекав би...».

Велика експозиція в Бордо

«Жінка і художник» — такою була тема виставки в галереї образотворчого мистецтва французького міста Бордо. На ній експонувалися художні шедеври, створені за період з XV століття і до наших часів, тобто від Белліні до Пікассо. В Бордо були привезені всесвітньовідомі полотна з музеїв різних країн Європи, Америки, Азії. Ермітаж надіслав чотири картини, серед яких «Портрет молодої жінки» Тіціана, полотно Ватто, Кранаха, Гогена.

Виставка відкривається шедевром XV ст. — «Мадонною з немовлям» Джованні Белліні. Століття за століттям представлені славетними митцями, полотна яких складають безцінну скарбницю світової культури. Тут і Тіціан, і Рубенс, і закоханий в жіночу красу Рембрандт, і романтичний Делакруа. Широко експонуються на виставці імпресіоністи Ренуар і Мане, є також кілька полотен постімпресіоніста Гогена.

Рубенс. Портрет Ізабелли Брандт.

Філософія містера Фішера

Під таким заголовком англійський журнал «Філмз енд філмінг» вмістив інтерв'ю з кінорежисером Теренсом Фішером — одним із «зачинателів» повоєнної хвилі фільмів жахів в Англії. Інтерес цього солідного журналу до висловлювань постановника фантазмагоричних кінокартин, головними дійовими особами яких є криваві вбивці-потвори, чудовиська, привиди, упірі тощо, пояснюється, очевидно, тим, що в Англії спостерігається зараз нова повінь фільмів цього антигуманного жанру. Цей же номер журналу повідомляв про вихід на англійські екрани в самому тільки липні цього року таких фільмів, як «Сеанс опівдні, коли був туман» (йдеться про спиритичний сеанс, жінка-шизофренічка змушує свого чоловіка викрасти чужу дитину і намагається вбити її), «Помста Франкенштейна» (ще одна з численних стрічок про кровожерливого барона, який вбиває людей і розтинає їхні трупи, щоб створити чудовисько-надлюдину), «Кошмар» (протягом 82 хвилин герой зводить героїню з розуму) і, нарешті, «Жах» (над героїнею тяжіє прокляття: коли їй сповниться 21 рік, вся сім'я її має загинути). Крім цих чотирьох стрічок, в Англії у липні, за повідомленням журна-

лу, демонструвався також ряд зарубіжних фільмів жахів.

Що ж має сказати читачам «Філмз енд філмінг» Теренс Фішер, цей спеціаліст з питань кінокошмарів?

«Як тільки ви вимикаєте світло, людина перетворюється на примітивну істоту, — так починає він своє інтерв'ю. — А що таке кінотеатр? Це місце, де вмикається світло. Почуття насолоди, що його завдає жах — одне з найглибших у людини...».

Цих кількох речень, власне, вистачило б для характеристики філософії містера Фішера, його поглядів на роль і призначення мистецтва кіно. Та послухаємо, що він каже далі.

Теренс Фішер починає скаржитись на вітчизняну цензуру: «Цензор не дозволив нам недвозначно показати, що чудовисько звалтувало матір одного з героїв фільму; довелося обмежитися лише реплікою про це».

Чи потрібні до цього коментарі? Звичайно ж, ні, як не потрібні вони й до заключних слів інтерв'ю:

«Дехто критикує мене за аморальність моїх творів. Але мене зовсім не турбувало те, що моя 13-літня дочка дивилася «Помсту Франкенштейна». Хай краще дивиться мої фільми, аніж когось іншого...».

* * *
У видавництві «Гарреп» вийшов нарис англійського журналіста Кіта Манея «Мистецтво Королівського балету». Книжка ілюстрована численними фото та малюнками автора.

* * *
Новоутворений англійський Національний театр, що працює зараз в приміщенні колишнього театру «Олд Вік», показав глядачам нову постановку Ібсенівського «Будівельника Сольнеса». В за-

Майкл Редгрейв в п'єсі Ібсена «Будівельник Сольнес».

головній ролі виступив відомий англійський актор Майкл Редгрейв. П'єсу поставлено в режисурі Пітера Вуда. Це вже дев'ята п'єса, поставлена новим театральним колективом.

Нові лауреати

З нагоди 20-річчя Польської Народної Республіки найвищої нагороди — державних премій за визначні твори в галузі літератури — удостоєні письменники, творчість яких є справжнім внеском у будівництво нової соціалістичної культури.

Премій I ступеню за весь творчий доробок удостоєні чотири письменники.

Це Єжи Путрамент — поет і прозаїк, автор хвилюючих творів, в яких завжди відчувається напружений пульс сучасності. Його роздуми над долею світу й сучасників, зібрані в двох томах під назвою «Піввіку», його останні романи «Ноїв ковчег» та «Пасинки» і більш ранні «Дійсність» та «Вересень» захоплюють гостротою поставлених проблем, високими художніми якістьми.

Ян Парандовський — блискучий стиліст, автор есе про Петрарку, що, безумовно, залишиться в золотому фондї польської літератури. Та й весь доробок цього письменника, — його збірки «Серце земноморська година», «Сонячний годинник», книга «Небо в блискавках» свідчать про те, що творчість Парандов-

ського є одним з найвизначніших явищ у польській прозі.

В поезії таким самим визначним явищем є творчість третього лауреата Юліана Пшибося. Збірка його поезій «Місце на землі» — це хвилюючий поетичний документ воєнних років, а остання книжка «Більше про маніфест» — глибоко поетичні й філософські роздуми над долею людства.

Четвертий лауреат Ян Віктор — письменник щирої і самобутньої вдачі. Його книга «Верби над Сеною», в якій ідеться про гірку долю бідняків-поляків, що поневіряються на чужині в пошуках шматка хліба, та історична повість «Папа і бунтівник» поставили Яна Віктора в ряд найталановитіших польських письменників.

Премій II ступеня удостоєні письменники за окремі твори. Ними нагороджені Богдан Чешко за «Вибрані оповідання», Вільгельм Мах за повість «Агнешка — дочка Колумба», Збігнев Залуський за книгу «Перепустка до історії» та Зенон Косідовський за «Біблійні повісті».

АЛЖІР

Вийшов перший номер літературного журналу «Листопад». Такий журнал арабською мовою є першим в багатомовній історії Алжiru.

Редакція «Листопаду» зазначає, що це видання є провісником нового історичного етапу в розвитку алжирської культури, який почався після перемоги алжирської революції і утворення незалежної держави. За короткий час в Алжирі розвинулася нова революційна література, з'явилися значні прозові і поетичні твори. Журнал «Листопад» має стати центром дальшого розвитку національної літератури.

ГАНА

Національна кіностудія в Аккрі починає зйомки випуску перших ганських художніх фільмів. Як відомо, досі ця студія знімала лише короткометражні документальні стрічки.

Перехід до випуску своїх художніх фільмів, зазначає керівник студії Амасі Акуба, дасть можливість більш рішуче боротися проти іноземних, зокрема американських, фільмів, які часто шкідливо позначаються на вихованні ганської молоді.

ГВІНЕЯ

На екрани кінотеатрів Гвінеї вийшов перший повнометражний документальний фільм вітчизняного виробництва під назвою «В житті народу настає такий час...» Фільм розповідає про боротьбу гвінейців проти колонізаторів, про свято проголошення незалежності, а також про запровадження в життя перших декретів молоді африканської держави.

ІТАЛІЯ

Віторіо Де Сіка розпочав зйомки нового фільму «Одруження по-італійськи» за п'єсою Едуардо Де Філіппо. В головних ролях виступлять Софія Лорен і Марчелло Масто-рджанні.

* * *

Після прем'єри опери Верді «Аттіла», яка відбулася 1846 року у Венеціанському оперному театрі, її не ставив більше жоден театр Італії. Під час прем'єри «Аттіли» італійська публіка сприйняла цей твір як заклик до повстання проти австрійського панування, в театрі відбулася політична маніфестація.

І ось тепер ця маловідома опера Верді знову побачила світло рампи в Римі. Вистава має великий успіх.

* * *

Знаменита скульптура вовчиці, що годув Ромула і Рема стала предметом жвавої дискусії. Річ у тім, що група експертів-мистецтвознавців висунула солідно обгрунтовану гіпотезу про те, що ця скульптурна група створена не староримськими, а етрусськими майстрами.

Власним шляхом

«Смерть інквізителя» — так називається нова історична повість Леонардо Шаші. Цей письменник, який належить до молодшої генерації італійських прозаїків, твердо стоїть на позиціях реалізму.

«В сучасній італійській прозі, — пише Карло Салінарі в тижневику «Віс нуове», — для якої характерні ідеологічна капітуляція, модерністські експерименти, захоплення порнографією, цей письменник іде вперед власним шляхом без вагань і модних вивертів, і саме цим завойовує нашу симпатію. Коли в Іта-

лії знову відродиться реалістична проза, це буде заслугою таких письменників, як Шаша».

Повість «Смерть інквізителя» побудована на історичних фактах. Шаша, як пише Салінарі, «вміє оживляти документи».

Брата Дієго ла Мартіна обвинувачують у єретичних поглядах. Під час допиту він вбиває інквізителя. Його засуджують до страти, але обіцяють зберегти життя, якщо він зречеться своїх поглядів. Проте Дієго не відступається і гине...

На сцені історія

Молодий, але вже добре відомий англійським любителям театру драматург Джон Арден, автор п'єс «Води Вавилона», «Танок сержанта Масгрейва», «Віслюк з робітного дому» та інших, нещодавно виступив з новим твором. Цього разу Арден відійшов від сучасної теми і заглибився в історію. Нова п'єса Ардена «Останнє прощання Армстронга» не лише розповідає про події шотландської історії, а й почасти написана на шотландському діалекті. Для надання своєму твору місцевого колориту Арден вплітає в англійський текст п'єси репліки шотландською мовою.

Дія «Останнього прощання Армстронга» відбувається в другій чверті XVI сторіччя в Едінбургу. В п'єсі йдеться про повстанця Джона Армстронга, який, відмовившись підкоритись наказу короля, був засуджений до страти. Історія Джона Армстронга розповідається у відомій всім шотландцям народній баладі. Джон Арден детально вивчив історію Шотландії цього періоду: використав народні перекази, історичні хроніки того часу, а також праці англійських і шотландських істориків.

П'єса Ардена вперше побачила світло рампи в шотландському «Театрі Громадян» у місті Глазго і була зустрінута глядачами напрочуд тепло.

«Ця п'єса являє собою поетичне проникнення в історію, — пише рецензент журналу «Сіетер уорлд» Уїніфред Бенністер. — Незважаючи на те, що зіткнення в ній двох мов (старошотландського діалекту і сучасної англійської мови) інколи дратує глядача, дія розгортається напрочуд цікаво і динамічно».

Джон Арден.

Драматична поема Куби

Найвидатнішою подією в театральному житті НДР останнього часу вважають постановку в Ростокському театрі нової п'єси німецького поета Куби (псевдонім Курта Бартеля) «Терра інкогніта». Написана у формі драматичної поеми, ця п'єса розповідає про видатну подію в житті північної області НДР Мекленбург: відкриття в цих місцях багатих покладів нафти.

«Це п'єса про людей, які відкрили нафту»,— каже про свій твір Куба.

В центрі подій п'єси — справжній драматичний епізод, який стався тут 1961 року. На одній з розвідувальних ділянок виникла загроза вибуху підземних газів. Робітники, інженери, геологи героїчно запобігли цій катастрофі. І ось на драматичному фоні цих подій Куба малює людські характери, показує, як суспільні інтереси, почуття відповідальності за свою справу беруть гору над окремими проявами егоїзму, боягузтва, обивательської байдужості.

Як відзначає критика, особливий інтерес являє собою образ радянського фахівця Устинова, який прибув сюди, щоб допомогти німецьким друзям знайти в Мекленбургу нафту. Устинов глибоко вірить в успіх цієї справи і вміє надихнути своєю вірою тих, хто з ним працює. Газета «Берлінер цейтунг» пише, що образ Устинова є дуже важливим у творі. В ньому втілюється тема дружби і взаємодопомоги двох соціалістичних країн — Радянського Союзу і нової Німеччини.

Дуже цікава літературна історія цього твору. Кілька років тому п'єса «Терра інкогніта» була вже готовою, але Куба спочатку написав її прозою. Минуло ще два роки, і «Терра інкогніта» з'явилась як драматична поема.

«Нейес Дейчланд», «Зоннтаг» та інші органи преси НДР відносять п'єсу Куби до найвизначніших драматичних творів у новій німецькій літературі.

«Терра інкогніта», — пише газета

Автор п'єси «Терра інкогніта» Куба.

«Нейес Дейчланд»,— належить до кращих творів нової німецької драматургії.

Народний музичний театр

У Франції засновано новий театральний заклад — Народний музичний центр, мета якого — пропагувати кращі твори музичного мистецтва. Заклад цей організований на тих самих засадах, що й Народний Національний Театр, який спочатку давав вистави в провінції та за кордоном, а зараз є провідним столичним колективом і користується великим успіхом у глядачів. Постійна трупа Народного музичного центру складається з кількох солістів, диригентів

і художників. Хористів та музикантів трупа набирає в місті, де відбуваються гастролі. Організатори цього театрального закладу сподіваються найближчим часом здійснити постановку «Травіати» і ряду балетних вистав, показати музичний спектакль за одним з творів Брехта. Перша вистава Народного музичного центру — опера «Кармен» — відбулася влітку цього року в Марселі.

* * *

В Мілані відкрито міжнародну виставку декоративного мистецтва, так звану «Трінкале». Тут представлені роботи майстрів з 60 країн світу. Окремий цікавий розділ виставки демонструє застосування нових матеріалів, зокрема пластиків, у декоративному мистецтві.

* * *

Вікторіо Де Сіка готується до зйомок нового фільму «Париж 1900». Фільм складатиметься з 12 новел, які розповідатимуть про французьку столицю початку сторіччя. У фільмі гратиме ціла плеяда відомих акторів: Бріжітт Бардо, Мішель Морган, Ромі Шнайдер, Марина Владі, Курт Юргенс, Фернандель та інші.

НДР

Відомий композитор Курт Форест написав нову оперу за п'єсою Йоганнеса Бехера «Зимова битва». Новий твір буде поставлений у наступному сезоні в Берліні, Штральзунді та інших містах НДР.

* * *

Німецький поет Рене Швахгофер протягом довгого часу збирав маловідомі і зовсім невідомі етичні твори, заборонені фашистами. Він був укладачем першої антології такого роду, яка вийшла кілька років тому. Продовжуючи роботу в цьому напрямку, Р. Швахгофер зібрав і уклав нову цікаву збірку «Тіні і світло». Вона містить твори поетів - антифашистів, більшість яких загинули в концтаборах, стали жертвами фашистського терору.

* * *

Видавництво «Дас нейе Берлін» влаштувало наряду з семінаром авторів, які працюють в жанрі пригодницької літератури. В нараді взяли також участь працівники народної поліції Німецької Демократичної Республіки та фахівці-криміналісти.

Учасники наради обговорили книжки таких популярних в НДР авторів пригодницьких творів, як Вольфганг Шрайєр, Фред Унгер та інші.

ПОЛЬЩА

«Старий театр» міста Кракова здійснив постановку «Тихого Дону» — за романом Михайла Шолохова.

Ізабелла Ольшевська (Аксінья) і Рішард Філіпський (Григорій Мелехов) у сцені з спектаклю.

* * *

Польський композитор Вітольд Лютославський одержав міжнародну премію імені Кусевіцького, яку присуджує ЮНЕСКО за симфонічні твори, вперше записані на грампластинки.

Симфонію Лютославського для хору та оркестру журі вибрало з 82 творів, записаних у 1963 році.

США

Американський письменник Норман Мейлер, автор sensationного роману «Голі і мертві», присвяченого подіям другої світової війни, надрукував у журналі «Есквайр» початок свого нового твору «Американська мрія». Як і попередні його твори, новий роман, наскрізь просякнутий фрейдистськими теоріями, описує людей з нездоровою психікою. Мейлер ще не закінчив «Американської мрії», а голлівудські кіноділки вже купили право екранізації нового роману.

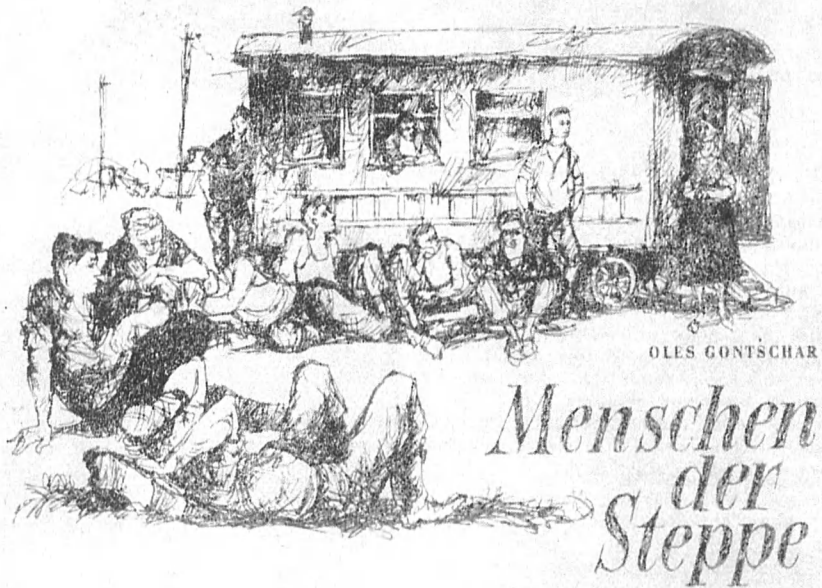
* * *

Американський режисер Кінг Відор, автор відомого радянському глядачеві фільму «Війна і мир», заявив представникам преси, що працює зараз над фільмом про життя Сервантеса. Новий твір Кінга Відора зніматиметься в Іспанії.

УГОРЩИНА

Угорське видавництво «Академія» готує до друку «Енциклопедію кіно»

Роман «Тронка» німецькою мовою

Уривок з роману О. Гончара «Тронка» вміщено в тижневику «Зоннтаг».

У берлінському видавництві «Фольк унд вельт — Культур унд фортшріт» вийшов німецькою мовою роман Олеса Гончара «Тронка».

Тижневик «Зоннтаг» надрукував великий уривок з твору і вмістив статтю про автора «Тронки» і рецензії на роман.

Пахом Хрисантович. Малюнок Хорста Барча.

У редакційній примітці згадується, що минулого року, під час перебування Олеса Гончара в НДР, він був гостем видавництва, яке тепер видало його роман. Український письменник мав тоді розмову з німецьким критиком Ньютою Тун. Ішлося про «Тронку» і, зокрема, про літературну форму цього твору. «Зоннтаг» друкує висловлювання О. Гончара з приводу міркувань, керуючись якими він обрав для «Тронки» форму циклу новел. «Зоннтаг» наголошує на тому, що письменник прагнув поставити в центрі свого твору людей сьогоднішньої України, показати їхнє життя, творчу працю, мрії про майбутнє.

У статті про Олеса Гончара дається короткий огляд творчого шляху українського письменника, згадуються його попередні твори, наводяться відомості біографічного характеру.

Переходячи до розгляду «Тронки», автор статті зазначає, що цей роман належить до творів, які не слід читати швидко, одним подихом.

«Гончар вимагає від свого читача, — підкреслює автор, — щоб він знову і знову з любов'ю повертався до героїв його твору. Це потрібно для того, щоб читач оцінив теплий гумор Гончара, а

також красу таврійського степу, яку так майстерно зображує письменник».

Автор іншої статті, вміщеної в тижневик «Зоннтаг», пише, що героїв роману Олеса Гончара аж ніяк не переплутаєш з героями інших літературних творів. Вони неповторні. Особливо зворушує ставлення цих героїв до життя, до праці, до себе самих.

Продовжуючи цю свою думку, автор статті дає високу оцінку вмінню Олеса Гончара малювати людські портрети. Він називає ці портрети водночас і ліричними, і епічними. Це, насамперед, портрети людей соціалістичної епохи.

«Герої Гончара, — зазначається далі в статті, — зрілі люди. І ця зрілість пов'язана з суспільством, в якому вони живуть, з суспільством, яке поставило собі за мету якнайповніше розкриття внутрішнього багатства людини».

Вмістивши уривок з «Тронки», «Зоннтаг» подав також зразки малюнків відомого німецького художника Хорста Барча, який ілюстрував роман Олеса Гончара.

Лукия. Малюнок Хорста Барча.

«Чайка» в Лондонському театрі

«Чеховським Гамлетом» називає англійський журнал «Плейз енд плейерс» нову постановку п'єси «Чайка», яку лондонці побачили на сцені Королівського театру в інтерпретації режисера Тоні Річардсона.

Пітер Фінч (Тригорін) та Ванесса Редгрейв (Ніна) в сцені з п'єси Чехова «Чайка» в Лондонському Королівському театрі.

В п'єсі беруть участь найкращі театральні сили країни. Тригоріна грає відомий актор Пітер Фінч, Аркадіну — ветеран англійської сцени Пеггі Ешкрофт, Ніну — молода, але вже уславлена артистка Ванесса Редгрейв.

Взагалі в англійському театрі з великою пошаною ставляться до російської класичної драматургії. В кожному новому сезоні, то один, то інший колектив обов'язково готує нову постановку п'єс Чехова і Горького.

«Як багато, зрештою, у нас талантів, — зазначає рецензент журналу «Плейз енд плейерс», театральний критик Мартін Есслін. — В якій іншій країні вистачить акторів, щоб одночасно поставити дві п'єси Чехова з першокласними виконавцями. Мене бере сумнів у тім, що в Парижі чи в Нью-Йорку можна буде знайти два виконавських колективи, які одночасно показували б «Чайку» і «Дядю Ваню».

Говорячи про постановку другого чеховського твору, Есслін має на увазі спектакль «Дядя Ваня», поставлений новоутвореним Національним театром.

Особливо відзначає рецензент гру Ванесси Редгрейв. Згадавши принагідно, що роль Ніни часто спокушає актрис вдатись до сентиментального її трактування, Мартін Есслін детально аналізує ідеальне виконання цієї складної ролі Ванессою Редгрейв.

мистецтва». Це буде солідний том, що матиме 1500 сторінок і 1400 ілюстрацій. До нього увійдуть відомості про кіноакторів і кіномитців світу з початку розвитку кінематографу й до наших днів, короткі огляди кіномистецтва двадцяти країн, статті з питань естетики, а також роз'яснення спеціальної термінології.

ФРАНЦІЯ

В Парижі вийшли дві нові книги Арагона: поетична суїта «Подорож по Голландії» та збірка поезій «Для мене Париж — це Ельза». «Подорож по Голландії» — твір надзвичайно оригінальний за своєю формою і філософським змістом. Газета «Леттр франсез» характеризує вміщені тут вірші, як «найкращі з написаних Арагоном».

«Для мене Париж — це Ельза» — щоденник поета, сповнений хвилюючих спогадів, написаних у формі чудових пісень-поем. Ця збірка пройнята єдиним почуттям — невичерпною любов'ю до всього прекрасного, до життя.

* * *

Книга Роже Корнейя і Жоржа Герша «В. Гюго — художник» є першою спробою зібрати і систематизувати значну кількість малюнків, що їх залишив письменник. Книга складається з передмови і 365 репродукцій рисунків і гравюр Гюго, розміщених разом з коментарями в хронологічному порядку.

Гюго був не лише тонким, талановитим ілюстратором своїх творів; багато його малюнків мають самостійний, не ілюстративний характер, але навіть вони завжди поетичними, романтичними мотивами. В рисунках і гравюрах Гюго-художника багато спільного з гравюрами Делакруа, вони такі ж експресивні, так само пройняті духом революційного романтизму.

* * *

Два видатних актори французького кіно Жан Габен і Фернандель вирішили створити спільний фільм. Це буде розповідь про сімейне життя двох літніх співаків.

* * *

По французькому телебаченню демонструвався телевізійний фільм режисера Жана-П'єра Мельвіля «Мовчання моря». Цей фільм відтворює одноіменний антифашистський роман Вернора, написаний 1942 року в підпіллі і опублікований тоді ж таки нелегально.

Альбер Камю і його творчість

Альбер Камю загинув під час автомобільної катастрофи 4 січня 1960 року. Відтоді минуло понад чотири роки — дуже короткий строк порівняно до вічності, яку зовсім недавно віщували його славі. Біографи, що почали свою працю задовго до його безглуздої загибелі, ще дописують останні сторінки життя, діянь та настанов людини, яка претендувала на місію якщо не пророка, то принаймні ясновидця. А легенда про Камю (сам він за свого життя також дещо зробив для її виникнення) вже померхла. Потік славослов'я помітно вичерпується, епітети стають значно скромніші, часом за похвалами криється прихована огуда, ба навіть іронічне розвінчування. Тепер можна без запальних наскоків та нестримних уславлянь спокійно розібратися в тому, що один з критиків досить таки влучно визначив як «Казус: Альбер Камю».

Чому ж в суперечках середини ХХ сторіччя про шляхи мистецтва твори Камю неодмінно фігурували як один з аргументів? Чому ім'я його згадували і досі згадують в «обоймах», що їх так полюбують теоретики, поряд з іменами Джойса й Кафки, Фолкнера і Хемінгуей, Фелліні та Антоніоні? Деякі критики вперто залічують його до «володарів дум» ниніш-

ньої інтелігенції на Заході, а його спадщина, незалежно від зовсім не однакового підходу до неї католиків і екзистенціалістів, конформістів і «авангардистів», лишається і на сьогодні досить визначним явищем духовного життя за рубежом.

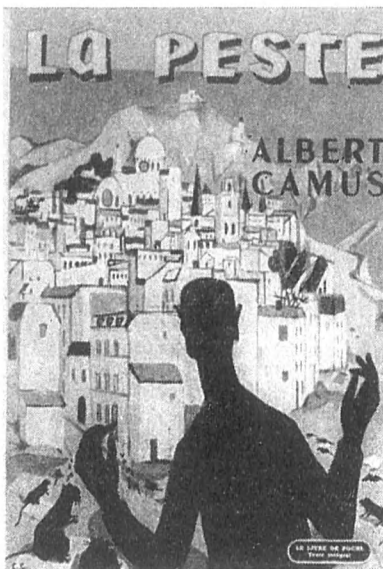
Перу Камю належить чимало сторінок, де роздуми про болісні суперечності століття підмінено етичною спекуляцією, праведницькими розумуваннями.

Але є серед написаного ним і книжки, в яких, продираючись крізь екзистенціалістські забобо-

ни, він знаходив зерно істини. Навряд чи зараз є сенс хронологічно простежувати всі звивини, досить часті падіння і не такі часті зльоти його творчості. Ключ до розгадки «Казусу: Альбер Камю» дає аналіз його «Чуми» — твору, що є своєрідним вузлом, від якого ніби простягаються нитки і до джерел письменникової думки, і до її завершення.

* * *

...За свідченням очевидця, до певного часу не названого, місто Оран, де якось повилазили з підвалів опухлі пацюки і незабаром спалахнула епідемія чуми, — на перший погляд, звичайна французька префектура на алжирському узбережжі Середземного моря. Але проминувши разом з оповідачем міську браму, потрапляєш немовби в розріджену атмосферу вигнання: місто поринуло в сплячку, припинилась ділова та службова метушня, і в цьому вже вгадується карантинний табір. «Місто без голубів, без дерев, без садів», сумовиті квартали випалених африканським сонцем, посірілих від куряви та попелу будинків, скупчених посеред голого плато, спиною до моря. Мешканці цього міста — слідчий Отон, схожий на заводну, добре виховану сову — зразковий громадянин

маленького механічного світу, старанний діловод Гран, котрий на дозвіллі мучиться над першою фразою оповідання, мріючи надати їй витонченості та плавності, і здається кумедним диваком у винятково практичному місті, де «весна продається на базарі». — адже лише там можна знайти весняні квіти. Оран потворний, бо йому ампутували душу.

А тим часом у ранніх творах Камю, уродженця одного з приморських міст Алжіру, в ліричних есе «Виворіт і лице» (1937), в «Шлюбах» (1939), в повісті «Чужий» (1942) — той самий Оран, той самий червонястий пісок африканських пляжів, сліпуче сонце, зависле над сріблястою лускою моря, яскрава небесна синява, — все кликало до щастя, вабило обіцянкою земних насолод і являло собою запоруку дитячої безгрішності людини, хоч над усім живим тяжіло прокляття розпаду і смерті. Несхожість з «Чумою» — разюча. І річ тут не лише в тім, що цього разу йдеться про злигодні зачумленого міста. Начебто нагло висохло підземне джерело безпосередності, що раніше грало живою цівкою. Мова Камю стає сухою, аскетичною, письменник ніби діловито веде протокол, скуппо накреслює ситуацію і потім реєструє кожну зміну в ній. Замість метафори з'явився точний запис, замість барвистого динамічного пейзажу — ледь намічена нерельєфна декорація, ліричний оповідач перетворився на хронікера.

Що ж спонукало Камю взяти на себе труд літописця, такий, здавалося б, невідповідний до його хисту? Саме те, що відрізняє хроніку від роману. Хроніка описує події, роман відтворює людські долі. Класичний роман — це найчастіше чиясь біографія (іноді її фрагмент) або повість про сім'ю, про якийсь життєвий випадок. Камю зовсім не цікавлять традиційні колізії. Розлука доктора Рійо з дружиною, що поїхала до гірського санаторію, або намагання журналіста Рамбера з'єднатись з далекою коханою і самі могли б стати стрижнем якоїсь книжки. В «Чумі» все це відсунуто на другорядний план і, в кращому

разі, наочно підкріплює думку про «клімат ізоляції», в якому опинилися оранці, відірвані чумою від своїх близьких. Герої «Чуми» не так стикаються і борються одне з одним, навіть якщо вони явні супротивники (приміром, доктор Рійо та священник Панелу), як зіставляються. І власне інтриги в творі, просто кажучи, немає.

Хроніка монтується з панорамних оглядів, зроблених з висоти пташиного польоту над містом. Рух розповіді, не стиснутої драматичним каркасом, скоряється повільній важкій ході чуми. Огляди міцно скріплені між собою епізодами, що розповідають про дії та розмови тих, хто вирішив опиратись хворобі. Вся конструкція геометрично струнка, до краю спращена і не потребує додаткових підпор з арсеналу звичайної романічної техніки. Ризикуючи не задовольнити нашої читацької спраги, хоч ми вже ладні, як завжди, розплутувати плетиво сюжетних перипетій та проникати в потайні закутки серця, Камю пропонує нам замість обжитої оселі голий каземат, де нас замкнено разом з усіма жителями Орана. Замкнено віч-на-віч із смертельною небезпекою. З волі літописця всі ми жертви: шкідлива бацिला однаково уражає злочинців і безневинних, дітей і старих, смирних духом і непокірливих. Колізія книжки претендує на універсальність, йдеться не про конфлікт між особою й оточенням, навіть не про боріння праведних і неправедних, а про суворе зіткнення з безликою і всюдисущою карою людства — чумою.

Чуми, яка була грозою для міст античної епохи та середньовіччя, в нашому освіченому гігієнічному ХХ столітті начебто давно позбулися. Проте літописець датує свою хроніку досить точно — 194...рік.

Перед читачем — цифрові обчислення, діагнози несподіваних симптомів хвороби, аркушки із записної книжки приїжджого, що випадково опинився тут, ані зойків, ані прогльонів — лише діловита детальна розповідь про неймовірний, майже невірогідний казус з медичної практики. Та ось, наче пенароком, сказано: «В світі чума трапляється так само ча-

сто, як і війна... безперечно, війна надто безглузда, проте це не заважає їй виникати знову і знову». Фраза насторожує, змушує пригадати те, що здалося спочатку випадковим: 194...рік. В той час слово «чума» було в усіх на устах, тільки не в прямому розумінні, — йшлося про «коричневу чуму». Асоціація, надто тривожна, настирливо снується в мозку. Трохи уяви, і наш здогад підтверджується з кожною новою сторінкою. Страусова позиція адміністрації, яка плекає ілюзію, нібито не казирати чуму чумою — найкращий засіб, щоб спинити її. Подив обивателів, яким втовкмачували, що такої хвороби не може бути, і які одного дня прокинулись її полоненими. Відчайдушні намагання пробитися на волю — обманом, підкупом, силою. Заціпеніння людей, що примирилися із становищем вигнанців, і налагоджування окупаційного побуту. Чорний ринок, газети з сенсаційними віщуваннями, прискорена церемонія похорону, карантинні поселення для «підозрілих», цілодобовий димок над печами крематорію... З-за клінічних симптомів зловісно вимальовується історичний образ чуми — фашистської навали, що перетворила Францію та всю Європу на концентраційний табір, це класичне втілення «нового порядку», що його надихало середньовічне бузвірство. За словами самого Камю, «явний зміст «Чуми» — це боротьба європейського Опору проти нацизму».

Але мова алегорій, навіть дуже прозорих, все ж — лише тайно-сказання, яке неодмінно треба розшифрувати. Справді, нащо було Альберу Камю підставляти на місце історичної дійсності притчу, або, як сказано в епіграфі з Данієля Дефо, поставленому на чолі книжки, «зображувати те, що справді існує, з допомогою того, що не існує зовсім»? Хіба література ХХ сторіччя, зокрема література французька, не обходиться без тайноказань, коли їй треба вивести особу на перехрестя історії і поставити її в епіцентрі національних та світових струсів?

Один з найплототворніших уроків французької прози за останнє десятиріччя — від «Вогню» Бар-

бюса до «Комуністів» Арагона, від «Сім'ї Тібо» Мартен дю Гара до «Майора Ватрена» Лану, — полягає саме в знищенні колишніх меж романічної дії, в грандіозному розширенні масштабів, якими безпосередньо перевіряються думки і вчинки кожного.

Камю знав і цінив Мартен дю Гара, до підсумкової збірки творів якого він написав 1955 року докладну, хоча й вельми спірну передмову. Незважаючи на це, під час роботи над «Чумою» він ретельно студіював не «Сім'ю Тібо», а напівфантастичну притчу американського романиста Германа Мелвілла про погоню китобійної шхуни за страхотливим втіленням світового зла — білим китом («Мобі Дік») і «Процес» — алегоричну повість Франца Кафки про загибель службовця, затягнутого в зловісну бюрократичну машину суду. А в однім з щоденникових записів Камю зовсім чітко сказав про причини свого тяжіння до жанру притчі: «Образом чуми я хочу передати обстановку задущливості, в котрій всі ми страждали, атмосферу грізби і вигнання, в якій ми жили (в роки окупації — С. В.). Водночас я розширюю його значення до поняття існування в цілому. Це дасть уявлення про тих, чиєю долею під час минулої війни були роздуми і мовчазне моральне страждання».

Хроніка чумної епідемії, на відміну від прямої історичної оповіді, дозволяла багатозначність тлумачень, дозволяла надати змалюваному, опріч переклику з подіями недавнього минулого, якийсь абсолютний позачасовий зміст.

Текст книжки, рясніючи паралелями з епохою нацистської навали, раз у раз підказує цей принцип «подвійного зору». На зіставленні «чума в Орані — нацистська окупація» гра асоціацій не закінчується. В устах Тарру, найбільш філософськи настроєного героя хроніки, слово «чума» обростає численними значеннями. Чума — не лише хвороба, не лише війна, це також жорстокі судові вироки, розстріл переможених, фанатизм церкви та фанатизм політичних сект, загибель безневинної дитини, суспільство, побудоване вкрай

погано, це також і прагнення побудувати його інакше. За легко вловлюваним історичним планом «Чуми» можна помітити глибоко захований універсальний підтекст. І коли на останніх сторінках сварливий астматик буркотить: «Але що це означає — чума? Це життя, і край», — його жовчний афоризм звучить як мудрість, що править за ключ до цієї притчі.

Коли епідемія скінчилася, доктор Рійо думає, повертаючись з останнього візиту звеселілими вулицями Орана, що старий, по суті, має рацію, що цей вічний полонений хвороби бачить правду краще, ніж його співгромадяни, які повірили, нібито чума пропала навіки. Чума, думає Рійо, вихідна умова людського життя, її мікроби до певного часу дрімать, іноді дають спалах хвороби, але ніколи не зникають остаточно. І літописець завершує свій звіт пересторогою: «Бацिला чуми ніколи не вмирає і не щезає, десятки років може вона дрімать у меблях або в білизні, вона терпляче вичікує в кімнатах, погребках, чемоданах, хустках, паперах і, можливо, настане день, коли на лихо й науку людям чума розбудить своїх пацюків і пошле їх конати у щасливе місто».

В світлі цих роздумів, що вінчають книжку, тайноказання про чуму розширюється до масштабів метафізичних. Гендлярський Оран «Чуми» критики часто порівнюють з діловою передвоєнною Францією; «позбавлену уяви» оранську адміністрацію, що бореться з епідемією облудно втішними фальсифікованими зведеннями, порівнюють з беспорядними верхами Третньої республіки в 1939—1940 рр. Тлумачення справедливе, але неповне. Підкреслено безлике місто, відгороджене рутинною звичкою від справжнього життя, — саме це, на думку Камю, і є будні світу, царство повсякденної ілюзії і механічного виконання звичного ритуалу. Завдяки цьому люди мають змогу існувати в щасливому невіданні або удавати, ніби зараза, що десь причаїлась, неспроможна перетворити їхнє дрімотне животіння на земне пекло. Вони гарячково чіпляються за втішну оману: жити ілюзією —

це необхідність, бо правда надто жажлива. Тим-то власті та медичні світила міста так довго і вперто відмовляються визнати очевидне. Чума, пояснює Камю, примушує замислитись. В цьому розумінні вона схожа на всі злигодні цього світу і на самий світ.

Хроніка кількох місяців оранської епідемії, коли одних жителів поглинали печі крематорію, а інші тупо чекали на свою чергу, — не просто алегорична притча про гітлерівське хазайнування у Франції. Окупація в очах Камю — лише потужний каталізатор, що викриває зло, споконвіку закладене в історії людства. Зустріч письменникових співвітчизників з нацизмом, як і зустріч мирних оранців з епідемією, за логікою твору — це очна ставка людства зі своєю Долею, котру в давнину називали «фагумом» і котра у Камю визначається словом «абсурд». Чума в його книжці — ієрогліф загального абсурду, підказаний європейською трагедією 1940—1945 років.

Екзистенціалізм, до якого, незважаючи на часті застереження, безперечно приставав Камю, іноді називають «філософією абсурду». Справді, «абсурд» — мало не найулюбленіше поняття прихильників цієї течії у французькій, так само як і у німецькій її галузі. А для Камю воно взагалі є наріжним каменем цієї системи міркувань, бо, як сказано в його теоретичному есе «Міф про Сізіфа» (1943), абсурд «є метафізичним станом людини в світі». Думка про безглуздя життя, вважає Камю, чатує на нас на кожному кроці, наші будні здатні породити відкриття нісенітничі всього і вся.

Світ, левен Камю, пильно береже свої таємниці, він ірраціональний, оскільки остаточний сенс його не піддається розшифруванню розумом, який є властивістю лише людини.

Всесвіт вічний — люди смертні; люди домагаються абсолютної істини — всесвіт подає її облудні примари, істини відносні. Він опирається нашим самовпевненим намаганням переступити межі, споконвіку встановлені для допитливості розуму.

Тут немає потреби детально

спростувати сумнівну гносеологію Камю. Зате життєвська філософія Камю, насамперед письменника-мораліста, варта того, щоб придивитись до неї краще. Що насправді криється за «абсурдним мисленням» твору «Міф про Сізіфа»?

Занедбаність особи в суспільстві, що, зійшовши з рейок, несамовито мчить бездоріжжям на зустріч катастрофі. Замість статичної впорядкованості запанував здавна прихований за нею хаос, хаос став основним порядком в світі. Ніхто не може збагнути безумну механіку стихії, особа тим більш неспроможна уникнути цієї «подорожі на край ночі» без керма і без вітрил. Трагічний абсурд «Міфа про Сізіфа» створено за образом та подобою життя рядової «людини натовпу» на Заході, це своєрідна проєкція на екрані умогляду тих дійсно абсурдних зв'язків, що прив'язують особу до суспільства, яке історично пережило само себе. Від агностицизму «абсурдного мислення» не можна просто відмахнутись як від «нісенітниць» на тій підставі, що він абсолютно неспроможний перед лицем наукової теорії пізнання. Це зроблений зсередини філософський зліпок взаємин між системою буржуазного укладу останніх десятиліть та окремим індивідумом, котрий зневірився в тому, що вловить хоча б проблиск глужду в машині, яка його перемелює.

Повість Камю «Чужий», яку він писав водночас з «Міфом про Сізіфа», свідчить, що саме такою є соціальна природа теорії абсурду. Алжирський службовець Мерсо, який розповідає в ній свою безглузду історію, — перенесений у ХХ сторіччя вольтерівський проstack, доросла нехитра дитина, яка визнає язичеський культ безпосереднього бажання. До краю відвертий у своїх вчинках та висловлюваннях, він наївний, як сама природа, і, як природа, примітивний. Лише найелементарніші імпульси — голод, спрага, потреба сну, фізичної близькості з жінкою, відпочинку, який дає йому вечірня прохолода або купання в морі, — одним словом, фізичні потреби молодого здорового тіла, — здатні вивести його із звичайного напів-

дрімотного споглядання. Решту обов'язків та чеснот, що становлять моральний кодекс навколишнього суспільства, він сприймає як прикрий тягар або просто відкидає. Він зовсім не честолюбний, йому однаковісінько — дістане він підвищення на службі чи ні. Так само байдужий він і до шлюбу: на запитання своєї коханки, чи згодний він одружитися з нею, відповідає, що це його не обходить, але якщо вона цього бажає, він не заперечуватиме. І навіть звістка про смерть матері в богадільні викликає в нього думку лише про незручність подорожі і неприємну церемонію похорону, на якому доведеться бути.

І ось завдяки фатальному збігові випадкових обставин цей «син природи» потрапляє на лаву підсудних як вбивця. Він навіть не заперечує свого злочину. Але для машини судочинства, що вже почала діяти, цього недостатньо, від Мерсо вимагають, щоб він взяв участь у комедії удаваних цінностей, яку розігрують всі навколо — слідчий, прокурор, адвокат, публіка, преса. Вже в сцені бесіди із слідчим, котрий чекає від підсудного театрального каяття і розмахує перед ним розп'яттям, чітко постає сенс того, що діється: мораль офіційна зіткана із забобнів та святенництва, натрапляє на стіну невідомої щирості і зазнає поразки. Мерсо категорично відмовляється від участі в запропонованій йому грі лицемірства. Саме тому він стає «чужаком», небезпечним для тих, на чю думку це і є справжнє життя. Відчуття своєї чужості і непричетності до діловитого, з усією серйозністю поставленого фарсу, охоплює його одразу ж, лише він переступає поріг суду. Мерсо не впізнає себе в маску «морального виродка», яка постає з деяких тверджень свідків і обвинувальної промови. З патетичної інвективи прокурора впливає, що простодушний злочинець — страшна загроза для всього суспільства. І його посиляють на гільйотину, по суті, не за вбивство, а за несприйняття освячених законом засад та умовностей, живим запереченням яких були всі його вчинки.

В цій книжці Камю нерідко

вбачають просто ще одну вправу на тему «Чужа душа — темний ліс», або, користуючись фразеологією екзистенціалістів, «пекло — це інші», оскільки досягти розуміння між «я» та «іншим» взагалі неможливо. Чи не занадто легко іноді сприймають за щирю правду тлумачення, що їх охоче підсоує офіційна критика, і тим самим твір, в якому є неабиякий заряд розвінчання буржуазних норм життя, потрапляє до категорії декадентських?

По-перше, Мерсо, що так і лишився загадкою для блюстителів правосуддя, з півслова розуміють люди з нехитрими думками і добрим серцем: сусіда, старий Саламано, власник бістро Селест, друкарка Марія. Вони не потребують мелодраматичних звірянь, їм досить погляду, мовчазного вітання, короткої фрази, і для них стає ясним те, що заганає в безвихідь і збентежує пишномовних резонерів.

«Треба ж його зрозуміти», — марно волає Саламано до викривачів Мерсо, а Селест на суді, всупереч усім теревеням про «монстра», що втратив людський образ, вперто править своєю: «Це — людина».

По-друге, і це, мабуть, найважливіше, неможливість для Мерсо знайти спільну мову з усіма, хто мислить вихолощеними категоріями формального обов'язку, — і є, на думку письменника, безпосереднім наслідком відриву суспільства від природних норм моралі.

Щоправда, вирішивши в «Чужому» піддати критиці підвалини буржуазної суспільності, Камю зробив свого Мерсо не стільки природним індивідом, скільки умоглядною конструкцією, екзистенціалістським парадоксом, з допомогою якого випробується, наче лакмусовим папірцем, домішка фальшу в системі офіційних цінностей.

На всіх етапах своєї письменницької біографії Камю ніколи не шкодував слів для доведення, нібито історія є лише скупченням нісенітниць. «Історія є сліпою, треба заперечити її справедливість і протиставити їй, наскільки можливо, справедливість, яку може збагнути розум», — сказано в

одному з його есе, яке згодом увійшло до книжки «Літо» (1954). «Існує історія та існує щось інше — звичайне щастя, пристрасті людей, краса природи, — повторює повеснений Камю за Камю передвоєнним. — Саме тут і криється коріння, що його історія відкидає, і Європа, відірвавшись від нього, нині перетворилась на пустелю».

В цій абсолютній поляризації громадянської історії та людяності полягає фатальна помилка письменника, найбільш уразлива ланка всього «абсурдного мислення». Неспроможний підвестись над суспільством, що руйнується і таїть у собі катастрофи, Камю на свій лад був у нього в полоні. Незбагненною таємницею лишилась для нього революційна істина XX сторіччя: лише в самому русі історії може бути знайдений вихід до царства справжньої людяності. Уроки історії лише почасти збігаються з уроками притчі, яку розповів Камю в «Чумі». Прирівнявши будь-який струс суспільства до кари, що її наслано на людське стадо, творець «Чуми» різко звернув з шляху, спрямованого до тверезого розуміння історичної ситуації, про яку так недвозначно натякають епізоди його хроніки. Камю притаманна проникливість, коли він щиро говорить про прірву, що пролягла нині на Заході між особою, яка шукає щастя, і склеротичним світоустроєм з його святенницькими засадами та приступами людиноненависництва. Йому притаманна прозорливість, коли він попереджає: чому не викоренено. І він наймовірніше короткозорий, коли пророкує: чому неможливо викоренити.

* * *

Якби Камю обмежився констатацією загальної безглуздості буття і прокльонами на адресу погано зрозумілої йому історії, ми мали б справу лише з ще одним оплакуванням занепаду цивілізації, яких багато лунало за останні півстоліття з університетських кафедр і театральних підмостків, з кіноекранів і навіть церковних амвонів Заходу. Але Камю ще в одній з своїх ранніх статей про

роман Сартра «Нудота», проголосив, що відкриття абсурду — ні в якому разі не кінцевий результат філософських висновків, а лише найпопередніше посилення, вихідна точка дальшої побудови, покликаної створити «мораль абсурду».

Саме «Міф про Сізіфа» був намаганням виконати цю обіцянку. Есе починається визивною сентенцією: «Існує лише одна дійсно серйозна проблема філософії — проблема самогубства». Справді якщо життя позбавлене сенсу і надія марна, хіба не логічно відмовитись від обтяжливої лямки?» Аж ніяк, відповідає Камю. В очах Камю вічний трудівник Сізіф з античного переказу осяяний ореолом героїчної величі. Неправедні боги прирекли його до лютої кари: він мусив вкочувати на гору уламок скелі, але щоразу, коли він діставався вершини, брила зривалась, і все доводилось починати спочатку. Спускаючись до підніжжя, «пролетар богів, безсилий і бунтівний», усвідомлював до кінця всю несправедливість своєї долі, і сама ясність цього усвідомлення була вже його перемогою. Сізіф не стогнав, не вимолював пощади, він зневажав своїх катів. Не в силі уникнути кари, він перетворив свій подвиг на кричуще обвинувачення їхньої нікчемності, на свідчення могутності непокірливого духу.

Умудрений стражданнями Сізіф та його інфантильна подоба — Мерсо, як ми бачили, можуть стати в пригоді при розвінчанні фальсифікованої, фарисейської «чесноти». Але з допомогою цих «чужих» навряд чи можна сконструювати хоч трохи задовільну систему справжньої моральності. На той час, коли у Камю народжувався задум «Чужого» та «Міфа про Сізіфа», інший французький письменник-мораліст Антуан де Сент-Екзюпері, в ліричному есе «Земля людей» (1939) наполегливо задавав схоже питання: що керує вчинками людини? Його герої, льотчики поштових ліній, зазнавши аварії десь в горах чи в пустелі, неодноразово втрачали надію на порятунок і, коли сили вичерпувались, коли від виснаження та спраги потьмарювався розум, від-

чували потребу лягти, забутись, поринути у «ніжну байдужість світу». Самогубство для них теж у певний момент стає приналежною спокуюсою, і вони теж його відкидають. Але не тому, що зневажають абсурдний фатум, не тому, що хочуть кинути виклик долі. Самого лише «сходження на вершину» недостатньо, щоб вчинити подвиг. Друг Сент-Екзюпері льотчик Гійоме розповідає, що в найкритичніші хвилини його опановували думки цілком «тутешні»: «Після двох, трьох, чотирьох днів ходіння — мрієш лише про сон. Я мріяв про нього, але казав собі: дружина, коли вірить, що я живий, — вірить, що я йду. Товариші вірять, що я йду. Всі вони довіряють мені. Негідником я буду, якщо зупинюсь». І письменник коментує: «Велич його душі — в усвідомленні відповідальності». Не підмінювання дійсних людських зв'язків бійкою з вітрянками абсурду, а визнання обов'язку людини на землі — такий наріжний камінь моральності Сент-Екзюпері. Оскільки ранній Камю усуває з кодексу «абсурдної моралі» будь-які цінності, будь-які ланки, що міцно поєднують людей одне з одним, в його тогочасній філософії відчувається неприхований аморалізм.

Аналізом наслідків «абсурдної моралі» є трагедія Камю «Калігула», написана 1938 року в Алжирі для аматорської трупи «Театр де л'Екіп», але опублікована значно пізніше, в 1944 році.

Збагнувши над трупом своєї сестри та коханої всевладність смерті, юний римський імператор Калігула перетворюється з розсудливого правителя у найлогічнішого безумця, котрий насмілюється кинути виклик всевітньому абсурдові. «Цей світ — такий, який він є — нестерпний, — каже він своєму другові, — отже, мені потрібний Місяць, або щастя, або безсмертя, або що-небудь, що, можливо, є безумством, але не належить світові сьому. Віднині і навіки моя свобода безмежна». І щоб лишилася наука підданам і нащадкам, імператор страчує безневинних людей. Але насильство неспроможне подолати одвічний

фатум, воно лише в стократ збільшує людські злигодні. «Я обрав не той шлях, — каже перед смертю всевладний фігляр, — він веде в нікуди. Моя свобода неспроможна».

Коло, в такий спосіб, замкнулося. Вустами «абсурдного тирана» Калігули Камю визнавав, що суперечка людини з долею неминуче заганає у безвихідь. Метафізичний бунт стає злочинним підсобником руйнування і смерті. Незабаром події у найзловісніший, аж ніяк не уможлидний спосіб potwierдили справедливості цих висновків. Злодіяння новоявлених Калігул, які «прозріли» в мюнхенських пивницях, коштували народам кількох років організованого страхіття. І Камю чудово усвідомлює, що біснуватий фіурер та його ідеологічні поплічники недарма вимагали переглянути «уявні гуманістичні ілюзії», визнати остаточну безглуздість буття і пропагувати безмежну ніцшеанську свободу «голої людини». Письменник був занадто освіченим, щоб не знати, з якого спільного джерела черпають аргументи «білєві бестії» в мундирах із свастикою і він сам, апостол «абсурдного мислення».

А вони опинились з різних боків фронту. Камю, який залишив Францію після її розгрому і недовго влаштувався в Орані, 1942 року знову приїхав до Ліона. Тут він встановив зв'язок з підпільною групою інтелігентів-антифашистів, став співробітником їхньої нелегальної газети «Комба» (згодом — її головним редактором). На шпальтах «Комба» підпільники закликали французів до зброї. Але яку користь міг дати партизанам макі, конспіраторам підпілля або в'язням концтаборів набір заповідей про всевітній абсурд? Перед Камю постало нагальне завдання переглянути своє філософське оснащення, розмежуватися з тими, хто, так само, як він, вважав своїми духовними отцями Кіркегора, Ніцше та Хейдеггера, і, нарешті, повернути права громадянства зневаженим у свій час цінностям. Камю не зрікся до кінця метафізики «Міфа про Сізіфа». Але в її межах він висунув ряд незаперечних моральних імперативів, що, по

суті, підривали зсередини систему, частиною якої вони були. Внаслідок виникло досить примхливе нагромадження нашвидку зліплених різнорідних понять, що нагадувало дерево з засохлим стовбуром, до якого однак прищеплені здорові зелені паростки, викохані на ґрунті Опору.

В 1943—1944 роках Камю опублікував у патріотичній пресі серію статей, виданих після звільнення окремою книжкою, — «Листи до німецького друга». Так само як «Міф про Сізіфа» для раннього періоду його творчості, «Листи» — філософське кредо Камю, учасника боротьби проти гітлерівської навали.

Важка і героїчна праця в Опорі вельми розхитала споруду «абсурдної метафізики», примусила її творця взятися до раніш відкинутих ним будівельних матеріалів. Думка Альбера Камю, якщо й не скидає зовсім екзистенціалістські закони, то принаймні звільняється від найобтяжливіших з них, — тих, що досі заважали їй прилучитися до моральних цінностей, вироблених гуманістичною традицією на протязі століть.

* * *

Саме в ці літа, літа нелегкого цілющого зламу в свідомості багатьох французьких інтелігентів, в тому числі і Камю, в чернетці «Чуми» остаточно вимальовуються профілі тих, хто не зігнувся під ударами нещастя, що спіткало Оран. Переворот у свідомості одного з них — журналіста Рамбера — це перенесена на сторінки хроніки історія духовного змужніння не лише самого письменника, а й багатьох його однодумців.

Однолінійність побудови більшості образів усієї хроніки, яка на тлі сучасної західної прози взагалі справляє враження виняткової простоти, навіть елементарності, викликала чимало закидів Камю-художників. Багато разів дорікали йому, що «Чума» — книжка холодна, не перейнята почуттям; що нечисленні ліричні проблєски гинуть від безстрастності хроніста; що замість драматичного розгортання подій у нього — ілюстративна демонстрація; що зображення портретів скидає-

ться на перелік прикмет розшукуваних осіб, біографії — на анкетні дані; що героям не вистачає рельєфності; нарешті, що книжка недостатньо цікава, нудувата. Претензії справедливі, але тільки на перший погляд. «Чума» — не роман, в неї своя поетика, свої джерела «цікавості», і для її оцінки звичайні критерії непридатні.

Камю вкрай скупий, коли розповідає про вчинки. Його книжка — не про боротьбу в точному розумінні цього слова, не про її перипетії, поразки та успіхи. Ще більш стриманий він, коли доводиться ненароком торкнутись таємниць серця своїх героїв. Про Тарру або Панелу читачеві нічого не відомо, крім їхніх поглядів на загальні проблеми буття. Заслону над суто особистими переживаннями Рамбера, Рію або Грана майже не піднято. Камю не тільки не показує індивідуальних, у кожного по-своєму примхливих шляхів думки, які ведуть до рішення, а взагалі дуже мало уваги приділяє виліпленню багатограних неповторних характерів. Диалоги в «Чумі», хоч би хто брав у них участь, майже зовсім позбавлені мовної своєрідності, персонажі говорять нейтральною мовою освічених мислителів, схильних до афористичної стислості формул, ремарки між репліками — підкреслено багатозначні:

«— Що навчило вас цього, докторе?»

Відповідь дано було негайно:

— Злидні».

Бесіди, подібні до вищенаведеної, а також і коментарі хроніста, написані у стилізовано-інтелектуальної манері, не дають ніякого уявлення про індивідуальність персонажа. Чума — суворий іспит, який робить всіх рівними і відкидає будь-які нюанси, вона ставить кожному два запитання, які стосуються всіх чисто: що таке життя? що означає зберегти гідність перед стихійним злом? Ніхто не може ухилитись од відповіді. Зіставлення поглядів дає підсумок — кодекс честі, сумарне осмислення буття та вихідних принципів істинно людської поведінки. «Чума» черпає свою поезію в напруженому обговоренні і

афористично відточені оцінки становища людини в світі. Камо в цій книжці не дбає про живописання звичаїв, не оповідає про історію, не відкриває психологічних таємниць; він мораліст-аналітик, захоплений філософським дослідженням долі і обов'язку людини. Поряд з Сент-Екзюпері він в середині ХХ сторіччя на свій кшталт намагається повернути французькій прозі її давню і начебто вичерпану зі смертю Анатоля Франса традицію — традицію Монтеня, Паскаля, Ларошфуко, Монтеск'є, Вольтера.

Життєвська трагедія в «Чумі» — втрата близьких, насильне відправлення хворих до шпиталю, відрив од сім'ї, навіть жаклива смерть сина слідчого Отона — важливі не самі собою, а як поштовх, що викликає не менш болісні інтелектуальні колізії. Кожен з героїв хроніки в якійсь мірі охоплений нестримним прагненням дібрати морально-філософську відмічку до подій, зробити сам факт елементом стрункої системи інтерпретації світу і, виходячи з цієї системи, збагнути загальну ідею навіть найдовільнішого свого вчинку.

Найбільш «зримий», найбільш рельєфний з оранців в «Чумі» — Гран. Завжди скупий на портретні прикмети, Камо не шкодує їх, коли йдеться про цього худорлявого літнього чиновника в круглому капелюсі, надто широкому костюмі, із запалим ротом та густими вусами. Але важливою є не виразність зовнішності, а значущість: навіть людині, яка нічого не знає про Грана, при зустрічі з ним зрозуміло, що «він ніби народився, щоб виконувати непомітні, але конче потрібні обов'язки молодшого службовця з періодичною оплатою». Невдаха на службі, невдаха у родинному житті, в душі якого поховано чимало розбитих надій, Гран, на думку Камо, це та сама людина з натовпу, на життєвому шляху якої трапляються лише прикраси. Але через те, що повсякденна недосконалість світу не була для нього таємницею навіть до пришестья чуми, він, не мудруючи лукаво і не вдаючись до загального осмислення людської долі, як Рійо,

добровільно зголошується вести статистику епідемії, сумлінно виконує свою невелику, але таку необхідну справу, пойнятий непохитним і великодушним інстинктом. Якщо для Рійо рятування людей — надто високе поняття, Гран навіть не замислюється над ним: «Якщо є чума, треба захищатись — це ясно. Ах! Якби все було таким простим!» Скривджений долею, ображений начальством, незрозумілий для близьких дивак насправді ж, в очах письменника, є носієм нескореності, що не згасає в душі маленького чесного службовця, завжди вірного своєму людському покликанию в безглуздо побудованому житті.

Дух непохитного противлення шквалові, що сіє смерть, — це й є завоювання, яким Камо завдячує Опові. Саме цей дух ставить «Чуму» вище за всі нинішні твори, які виростили на ґрунті тієї ж філософії абсурду — такі, як скажімо горезвісна п'єса Ежена Йонеско «Носоріг» (1959).

Багато що споріднює «Чуму» з «Носорогом». Знов-таки на провінціальне містечко спала епідемія — цього разу не існуючого в природі «носорогериту». Ця хвороба перетворює жителів на носорогів, табуни яких із страшним ревінням гасаять по вулицях. Знов-таки у цей «фарс-кошмар» повкраплювано натяки на недавнє минуле, що дозволило французькому актору і режисерові Жану-Луї Барро поставити його в паризькому «Одеоні» як вбивчий памфлет на фашистське «збудження» обивателя. І знов-таки історичний переключ «поглиблено» метафізичним підтекстом, який розширює п'єсу до алегоричної притчі про зіткнення людини з лютою стихією долі. Ідея «Носорога» не лише вельми відрізняється, а навіть полемічно загострена проти «Чуми». Згідно з моральним кодексом доктора Рійо опір — обов'язок людини, такий самий очевидний, як те, що $2 \times 2 = 4$. Йонеско бере на себе невдячну місію довести, що 2×2 ні в якому разі не становить 4, що порочність і слабкість людської натури робить опір неможливим.

У Йонеско прагнення перевті-

литися у носорогів охопило спочатку найбільш пихатих і дурних жителів містечка, але незабаром їх почали наслідувати й інші. Чума у Камо згуртувала людей, котрі в скрутний час відчували свою причетність до спільної долі і стали на бік життя проти смерті. У Йонеско під натиском табуна носорогів розпадаються всі зв'язки поміж людьми: не кажучи вже про громадянську солідарність, що повалилася, немов солом'яна хатка, від першого зіткнення з небезпекою, на загибель приречено і дружбу, і родинні прив'язання, і любов. Один по одному скидають з себе людську подобу добродетелі прихильники здорового глузду і заздрісні демагоги, всезнаючі скептики і палкі коханці. Навіть ті, що починають з пристрасних клятв і закликів до мужності, незмінно закінчують тим, що вбачають у приєднанні до бидла найвищу мудрість, а в несамовитому ревінні носорогів — чують витончену музику.

Незабаром у всьому містечку лишається тільки одна людина, що не бажає «оносорожуватись», — пан Беранже. Затувивши вуха, замкнувшись на ключ, він злякано бігає по кімнаті, стіни якої двигтять від тупоту носорогів. Аж ось його погляд зупиняється на дзеркалі, поряд з вікном, куди зазирають мерзенні морди його колишніх сусідів. І раптом він розгублено відсахується: власне обличчя починає здаватись йому ще брудкішою пикою, бо на пласкому лобі нема схожої на ріг гулі, а шкіра не нагадує шершаву зеленкувату кору. І тоді він теж робить спробу заревти, як носоріг. Але надто пізно: скинути з себе людську подобу йому не судилося. Беранже у розпачі вигукує останню репліку, в яку він сам навряд чи вірить: «Проти всього світу — я захищатимусь. Я — остання людина, і я захищатимусь до кінця. Я не здаюся!»

В цьому істеричному зойку зацькованого одинака важко вбачати заклик до непокірливості, який часто приписують Йонеско. Адже в душі Беранже капітулював, визнавши, що носороги — це норма, а його власна людиноподібність — аномалія. І лише прикінцевий трюк драматурга,

котрий не дав героєві змоги поділити спільну долю, рятує «останнього могиканина» людяності від прийняття моралі скорених «з носорогами жити — по-носорожому ревіти». Не зраджуй своїй гідності, не ставай на коліна, хоч би як це було важко, лікуй, якщо навіть нема надії на остаточне видужання, — ось чого вчить Камю в «Чумі», і доктор Рію із соратниками мають достатній для цього запас душевних сил. Зраджуй гідність чи не зраджуй, однаково станеш навкарачки — така мораль «Носорога». У злигоднях стає зрозумілим: «люди значно більш заслуговують на захоплення, аніж на презирство», — так підсумовує свій літопис оранської чуми Камю. «Рід людський здебільшого складається з потенціальних тварюк», — істеричує Йонеско.

Між суворим стоїцизмом «Чуми» та панічною мізантропією «Носорога» — чимала відстань. Однак недовіра Камю до історії, відмовлення визнати в ній хоч би якісь моральні засади виявляється пасткою для нього як письменника-мораліста, змушеного раз у раз суперечити самому собі, заводить його у безвихідь. Природно, що Камю — мислитель і художник — не міг спокійно примиритися з цим, не зробивши спробу звести кінці з кінцями, зв'язати їх у міцний вузол. Саме це найвідповідальніше завдання в «Чумі» і «доручено» Тарру — «святому великомученику без бога».

Тарру — зразковий «скромний ясновидець». «Мені майже нема чого вчитись», — рекомендує себе цей приїжджий, тільки-но з'явившись на сторінках книжки, щоб запропонувати Рію свої послуги в організації санітарних загонів. Всі інші — ще на шляху до прозріння, в Тарру воно вже позаду: істина спочиває в кишені до слухного часу. Настає момент, і він витягне її на світ божий.

Місія Тарру була першим відгуком Камю на проблеми, висунуті повоевним життям. Це немовби пролог, що містить зародок програми тієї «праведності», апостолом якої проголосив себе пись-

менник через кілька років. До певного часу застаріла неприязнь Камю до історії, хоч це парадоксально, допомагала йому сяк-так іти в ногу з тими, на чиему боці була історична правота. Для французів 1941—1944 років дійовими осябами історії виявились мотомеханізовані дивізії іноземних солдатів та есесівські патрулі на вулицях Парижа. Історію і справді робили «інші», і вона була замахом на саму людяність. Обов'язок кожного чесного громадянина полягав в обороні проти цього вторгнення варварської стихії у впорядковане життя, полягав у тім, щоб перешкодити зловісним силам історії скинути світ у прірву, уготовану йому гітлерівцями. І заклик Камю до непохитного противлення чумі, навіть якщо він був обтяжений сумнівами щодо цілковитої перемоги, приєднувався до голосу Франції, яка не стала на коліна. Але письменник вельми помилявся, вважаючи, нібито люди, що боролися в макі та підпіллі, — лише жертви історії. Вони були водночас її будівничими, носіями її творчої справедливості. Епоха примусила їх зайняти кругову оборону, але незабаром вони перейшли в наступ, відвели загрозу знищення дорогих для них цінностей, і опинилися перед перспективою змінити існуючий порядок речей, взятися до його історичного перебудування. Саме тоді стала помітна чітка межа між ними та творцем «Чуми» — межа, переступити яку не давали Камю передсуду «абсурдного мислення».

По трьох книжках «Злободених нотаток» (сюди увійшли журналістські виступи Камю 1944—1958 рр.), по п'єсі «Праведники» (1949) та історико-теоретичному есе «Обурена людина» (1951) можна наочно простежити, як виникла і ставала все більш нездоланною ця межа. Гортаючи одну по одній сторінки, наче заглиблюючися у щоденник логічних помилок і, що значно гірше, політичних провалів мислителя, який виходить із засади, нібито вся «сучасна історія робиться силами поліції та силами грошей проти інтересів народів і правди людини».

Як встановив письменник вусами Тарру, на всякій історичній дії лежить прокляття первісного гріха, тим-то найголовніше, за Камю, — не ловитися на гачок «історичистів», ні в якому разі не розпочинати нічого, що могло б «затягти в авантюру» перетворення світу. Позицію пророка, котрому лишилося тільки усамітнитися в пустелі і звідти вирікати незаперечні істини, статечну роль наставника нерозумного людства, — людства, охопленого небезпечною суетою, обрав Камю на останньому десятиріччі свого життя.

На цій ниві він швидко зажив слави. Віртуоз слова і митець карбованих афоризмів, Камю ралітом постав перед співвітчизниками в ореолі мудреця. Він відцурався бога, як істинний спадкоємець галльського вільнодумства, і тужив за святістю. Він старанно вихолощував з поняття душевної чистоти будь-яку історичну наповненість і, намагаючись вивести його з вкрай замкнутої в самій собі свідомості, скочувався до гидливості. Він накладав анафему на всевладність фальшивих чеснот та прихованого варварства в буржуазному світі і словесами про вічно бунтівний дух правив панахиду по революційних минулих і теперішніх. Захисник маленької правди Мерсо проти кричущої неправди благословенного церквою та законом святенництва, схаменувшись, почав боронити крихітну неправду обивателя проти історичної правди століття. Письменник, котрий за часів національного лиха закликав до непохитного опору чумі фашизму, за часів «холодної війни» вніс свою лепту у міф про неминучість переродження Прометея в Цезаря. Одне слово, наприкінці життя Альбер Камю вступив в останню фазу того циклу, кінцеві межі якого він сам начебто передбачив на порозі свідомого життя: «В глибині мого бунту дрімало примирення».

Праведницьке мудрування пізнього Камю, звісно, не заперечує ані розвінчання єзуїтської «громадянськості», що ворожа людяності («Чужий»), ані, тим більш, героїчного стоїцизму «Чуми». Так

само як легітимістські ілюзії Бальзака не заперечують правди «Людської комедії», схематика Гегеля — його діалектики, а толстовське непротівленство не перекреслює Толстого. Звичайно, аналогії — річ небезпечна, але вони мають одну корисну властивість: вони допомагають тверезо поглянути на деякі упередження, зіставивши їх з тими, які вже розвіяло життя. Адже Камю вчився не лише в Кіркегора та Ніцше. Процес Мерсо в «Чужому» неодноразово нагадує суд над Катюшею Масловою в толстовському «Воскресінні».

Твори Достоевського були серед настільних книжок Камю, який незадовго перед смертю інсценізував «Бісів». І якщо у пізніх творах Камю переспівує автора «Бісів» в його паплюженні ре-

волюціонерів, то в раннього Камю часто-густо натрапляєш на відзвуки зовсім інших думок Достоевського. Сама письменницька манера Камю, який вміє вилуштити приховане зерно моральної колізії і в зіткненні різних поглядів остаточно її вичерпати, — склалася не лише під впливом французьких моралістів минулих століть, але, очевидно, і не без впливу художника-мислителя Достоевського. В «Міфі про Сізіфа» саме формула анархічного свавілля, кинута Іваном Карамазовим — «якщо бога нема, значить, все дозволено», — виявилась відправною для всіх роздумів Камю. У «Чумі» богоборний виклик небу того ж таки Івана, котрий зрікається «вищої гармонії», бо «не варта вона сльозинки навіть однієї тільки замученої дитини», —

став вузлом основної суперечки твору — між церковником Панелу та атеїстом Рію. Але, зрештою, річ не в ремінісценціях, — їх перелік можна було б продовжувати. Річ у нашому підході до суперечливого, іноді долаючого самого себе художника, в душі якого безнастанно точиться боротьба «за і проти».

У спадщині Камю є чимало сторінок і цілих творів, породжених догматикою екзистенціалізму, і їх треба аргументовано відкинути. Але з-поміж написаного ним є також книжки, які мають бути «продовжені» вільною творчою думкою. В них є з чим сперечатись, але є також те, що допомагає дихати на повні груди, і насамперед таке зерно проросло в «Чумі», створеній на хвилі французького Опору.

АЛЬБЕР КАМЮ

Уривки з твору „ЧУМА“

Кінець першого місяця чуми було позначено різким посиленням епідемії. Тоді ж виступив з палкою проповіддю отець Панелу, єзуїт, котрий молився біля ложа старого Мішеля, коли той захворів. Панелу вже зажив слави як співробітник бюлетеня Оранського географічного товариства; вміле відновлення стародавніх написів дало йому авторитет науковця. А втім, прочитавши кілька лекцій про сучасний індивідуалізм, він здобув аудиторію, значно ширшу за ту, що її мають вчені-спеціалісти. Він виступив як палкий захисник вимогливого християнства, однаково далекого і від сучасної розбещеності і від обскурантизму минулих століть. Він не обрушував на аудиторію жорстоких істин, і це створило йому певну репутацію.

Отже, наприкінці місяця церковні власті нашого міста вирішили боротися проти чуми власними засобами і організували «тиждень колективних молебнів». Демонстрація громадського благочестя мала закінчитись у неділю урочистою месою на честь св. Роха, заступника зачумлених. З цього приводу отця Панелу попросили виголосити проповідь. Тижнів за два перед месою він відклав дальшу роботу над працями про св. Августина та Африканську церкву, завдяки яким посів неабияке місце в своєму ордені. Він прийняв покладену на нього місію рішуче, як і личить людині, що має таку пристрасну, палку вдачу. Задовго до проповіді про неї говорили в місті, і вона справді стала важливою подією в історії даного періоду.

«Тиждень» зібрав численну публіку. І не тому, що наші співгромадяни взагалі були побожні: приміром, щонеділі морські купання серйозно конкурували з месою. Не можна також сказати, що на них раптово низійшла благодать віри. Але морські купання стали недоступними, бо місто і порт було закрито, до того ж, наші співгромадяни перебували у надзвичайному, особливому настрої: несвідомо сприймаючи глибинами душі жахливі, приголомшливі події, вони, очевидно, відчували досить ясно — щось змінилось. Було, правда, багато таких, котрі сподівались, що епідемія припиниться і зараза помилує їх та їхні родини. Тим-то вони не відчували, що на них лежить якийсь обов'язок. Чума була для них лише неприємною гостею, котра піде собі так само, як прийшла. Для них, наляканих, але не зневірених, ще не настав момент, коли чума перетвориться на саму форму їхнього існування і примусить забути про життя, яке вони провадили раніш. Словом, вони очікували. Що ж до релігії та багатьох інших проблем, чума надала їхнім думкам своєрідного напрямку — однаково далекого і від пристрасті і від байдужості. Його досить точно можна було б визначити терміном «об'єктивність». Більшість з тих, що взяли участь у «тижні молебнів», могли б вважати своїми слова одного з віруючих, котрий сказав докторові Рійо:

— В усякому разі, це не зашкодить.

Навіть Тарру, занотувавши в записній книжці, що китайці в таких випадках б'ють у тамбурин, схилившись перед генієм чуми, пише, що нема ніякої можливості дізнатись, чи справді тамбурин ефективніший за профілактичні заходи. Він додає, що правильно розв'язати це питання можна, лише з'ясувавши, чи існує геній чуми, а наше невідання щодо цього робить всі суперечки марними.

Хоч би там що, а в нашому кафедральному соборі цілий тиждень було повно віруючих. В перші дні багато жителів ще залишались у гранатових та пальмових садах, розташованих перед порталом, щоб слухати хвилі молитовних закликів та співів, що долинали звідти. У неділю густий натовп заповнив собор, навіть паперть до останньої сходинки. З учорашнього дня небо було запнуто хмарами, дощ лив, як з рукава. Ті, що стояли надворі, розкрили парасольки. Запах ладану та мокрою одягу стояв у соборі, коли на кафедру зійшов отець Панелу.

Він був невисокий, але кремезний, і, коли спирався на край кафедри своїми великими руками, присутні бачили суцільне чорне громаддя, увінчане двома багровіючими плямами щік під сталевими окулярами. Він мав дужий, навіть здалеку добре чутий пристрастний голос, і, коли кинув пастві карбовану і палку фразу: «Брати мої, ви у біді,

і ви заслужили на неї!» — відрух перебіг у натовпі аж до паперті.

Те, що сталося по цьому патетичному вступі, здавалося б, не мало логічного зв'язку з ним. Лише слухаючи проповідь далі, наші співгромадяни збагнули, що отець Панелу майстерним ораторським прийомом зосередив у короткому і могутньому ударі тему всієї своєї проповіді. Одрозу ж після цієї фрази отець Панелу процитував текст з книги Виходу, що стосується чуми єгипетської, і сказав:

— Вперше в історії цей бич божий з'явився, щоб уразити ворогів божих. Фараон опирався передвічним законам, а чума поставила його навколішки. Від самого початку історії бич божий звалює сліпих і пойнятих гордотою. Подумайте про це та припадіть ниць.

Доц за стінами полив з ще більшою силою, і ця фраза, виголошена над завмерлим у мовчанні натовпом, ще урочистіша на тлі ударів зливи по вітражах, пролунала так владно, що деякі, повагавшись трохи, зіслизнули із стільців на молитовні ослінчики. Інші подумали, що треба зробити так само, і поступово весь натовп майже нечутно — лише де-не-де потріскували стільці — попадав навколішки. Панелу випростався, перевів дух і провадив далі ще пристрастніше:

— І ось зараз ви зустрілись з чумою вічна-віч, бо настав час схаменутись. Праведним нема чого боятись, але грішникам воістину слід тремтіти. На безмежному току все-світу неблаганний бич молотитиме хліб людський, доки не відокремить зерна від соломи. Буде більше соломи, аніж зерна, більше званих, аніж вибраних, і цієї біди не бажав господь. Та надто довго світ сей потопав у злі, надто довго звирявся він на ласку божу. Достатньо було покаятись — і все дозволялося. Кожен відчував, що може покаятись. Ні, так далі тривати не може! Господь, котрий довго схиляв до жителів цього міста свій милосердний лик, втомився від чекання. Ошуканий у своїй вічній надії, він одвертає від нас свій погляд. І ось, залишені без божественного світла, ми надовго поринули у морок чуми!

У церкві хтось захропив, як нетерплячий кінь. Після короткої паузи отець Панелу вів далі, децю стишивши голос:

— Написано в Золотій легенді, що за часів Гумберта, короля Ломбардії, в Італії лютувала чума, така жорстока, що не вистачало живих, щоб ховати мертвих. Особливо сплюндрувала вона Рим та Павію. І з'явився навч добрий янгол, котрий панував над бунтівним янголом, озброєним мисливською рогатиною. І наказав йому добрий янгол уразити оселі цих міст. І скільки ударів рога-

тиною впало на кожну оселю, стільки мерців виносили звідти.

Панелу простягнув до паперті короткі руки, немовби вказуючи на щось, приховане за мінливою завісою дощу.

— Брати мої! — вигукнув він з силою, — ось він, янгол чуми, демонічно-яскравий, як саме зло, прекрасний, як Люцифер, звівся над вашими покрівлями, замірявшись криваво-червоною рогатиною у правій руці, а лівою вказуючи на одну з ваших осель. Може, в цю хвилину його перст вже простягнувся до ваших дверей, і рогатина стукає по дереву стіни. Ще хвилина, і чума увійде до вашої оселі, вмоється у вашій кімнаті, чекаючи на ваше повернення. Вона тут, вона терпляче жде, непохитна, як світовий порядок. Ніяка сила земна, і навіть, запам'ятайте це як слід, усі намагання науки людської неспроможні врятувати від її руки, простягнутої до вас. Пообмолочуваних на кривавому току страждань, вас буде відсіяно разом із соломою.

Тут преподобний отець ще яскравіше змалював образ бича. І слухачі немов побачили, який він величезний, як б'є наосліп, і звивається, закривавлений, розбризкуючи кров та страждання людські, добираючи зерно, «з котрого проростає злак для жнив істини».

Наприкінці довгого періоду отець Панелу зупинився. Волосся його скуйовдилось, по тілу перебігав дроз, і від цього тремтіла кафедра, на яку спиралися його руки. Він вів далі тихше, але тоном обвинувача:

— Так, настала пора схаменутись. Ви вважали — досить вам приходити до господи у неділю, щоб решту днів бути вільними. Ви вважали, що можна спокутувати злочинну безжурність, ставши кілька разів навколішки. Але господові не все одно. Ці поодинокі зустрічі не можуть утолити його всепоглинаючої ніжності. Він хоче, щоб ви більше держалися його. Така його любов. І, воістину, лише так слід любити. Ось чому, втомившись чекати, доки ви прийдете, він дозволив бичу повернутися до вас, як наvertався він до всіх грішних міст відтоді, як виникла історія людства. Ви збагнули тепер, що таке гріх, як збагнули це Каїн та його сини, як збагнули фараон та Іов, і всі, кого бог відцурався. І саме так, як це було з нами, з того дня, як вас замкнули в цьому місті разом з бичом божим, і ви інакше почали ставитись до людей і до світу. Тепер ви, нарешті, дізнались, що прийшло найголовніше.

В цю хвилину вологий вітер рвучко вдерся в собор, і вогники свічок почали коливатись. Густий запах воску, кашель та чханьня донесли до отця Панелу. Він вів далі дуже спокійно:

— Я знаю, багато хто з вас думає про те, на що я верну. Я хочу привести вас до істи-

ни і навчити вас звеселитись, незважаючи на все, що я вам сказав. Тепер уже не той час, коли братерської руки або поради було достатньо, щоб спрямувати вас на шлях добра. Сьогодні наказує істина. Закривавлена рогатина вказує вам шлях до врятування і штовхає вас на нього. І, нарешті, в цьому, брати мої, прояв божественного милосердя, яке в усе існуюче вклало добро і зло, кару і ласку, чуму і порятунок. Цей бич, терзаючи вас, звеличує вас і вказує вам шлях. Багато років тому абіссінські християни вважали, що чума має божественне походження і є могутнім засобом для досягнення вічного спасіння. Ті з них, котрих зараза поминула, загортались у плащі зачумлених, прирікаючи себе на загибель. Зрозуміло, така несамовита жадоба душевного спасіння не може стати прикладом. Вона свідчить про гідну жалю покvapність, близьку до гордоти. Не слід квапитись більше за господи, і все, що намагається прискорити незмінний порядок, встановлений раз назавжди для всіх, призводить до ересі. А втім, цей приклад має правити за науку. Нашому більш освіченому розумові він дозволяє оцінити той чистий відблиск вічності, який криється в глибині всякого страждання. Він освітлює, цей відблиск, похмурі шляхи, що ведуть до визволення. Він показує божественну ласку, що невтомно перетворює зло на добро. І сьогодні вона веде нас цією долиною смерті, туги та зойків до вічної тиші і пізнання суті життя. Ось, брати мої, та величезна втіха, яку я хотів дати вам, щоб, ідучи звідси, ви могли понести з собою не лише гнівні слова, а й глагол умирення.

Присутні подумали, що Панелу скінчив. Дощ на вулиці вщух. Сповнені вологи та сонця небеса проливали на площу струмені юного світла. З вулиці долинали голоси, шум машин — всі звуки міста, яке почало пожвавлюватись. Скориставшись з цього, слухачі вирішили непомітно повернутись до своїх справ. Однак преподобний отець заговорив знову і зазначив, що, розкривши божественне походження і каральну суть бича, він закінчує, бо не хотів би вдаватись до красномовства, недоречного в такій трагедії. Йому здається, що всі і без цього повинні все зрозуміти. Він хотів лише нагадати, як Матьє Марє, автор хроніки про чуму в Марселі, скаржився, що жити в такий спосіб, не маючи ні допомоги, ні надії — все одно, що опинитися в пеклі. Так от: Матьє Марє був сліпий. Отець Панелу відчув тепер, як ніколи, божественну допомогу та християнську надію, даровану всім. Він сподівається, що, незважаючи на страхіття цих днів, незважаючи на зойки конаючих, наші співгромадяни піднесуть у небеса єдине слово, притаманне християнинові, — слово любові. Решту довершить господь.

* *
*

Важко сказати, чи мала якийсь вплив на наших співгромадян ця проповідь. Месьє Отон, судовий слідчий, заявив докторові Рійо, що вважає виступ отця Панелу «абсолютно незаперечним». Однак не всі додержувались такої категоричної думки. Просто ця проповідь примусила багатьох з'ясувати для себе досить-таки невиразну раніш думку — що вони приречені, невідомо за що, на таке ув'язнення, якого навіть уявити собі не могли. Дізнавшись про це, дехто, як і перше, провадив своє буденне життя, пристосовуючись до тюремного режиму; а інші відтоді могли думати лише про те, як втекти з цього полону.

Спочатку люди погодились миритися з тим, що їх відрізано від зовнішнього світу — так само, як вони поставилися б до будь-яких тимчасових невідгод, які порушували б їхні звички. Та нагло усвідомили, що вони начебто накриті небом, в якому вже починало палати літо, і невиразно відчували, що цей полон ставить під загрозу все їхнє життя. Вечорами, разом з прохолодою, до них поверталась енергія і спонукала їх іноді до відчайдушних вчинків.

Може, це було просто збігом обставин, але, саме починаючи з цієї неділі, в нашому місті виникнув якийсь своєрідний страх, в достатній мірі сильний і вселюдний, щоб викликати підозру: а може, наші співгромадяни справді почали розуміти своє становище? З цього погляду атмосфера нашого міста зробилась зовсім іншою. Але де сталися зміни — в атмосфері чи серцях — саме це невідомо.

Того вечора, чекаючи на Тарру, Рійо дивився на матір, що спокійно сиділа на стільці в кутку їдальні. Там вона проводила години свого дозвілля, впоравшись з господарськими справами. Вона чекала, склавши руки на колінах. Рійо навіть не був певен, що саме він — той, на кого вона чекає. І все ж, коли він з'являвся, щось змінювалося в материнім обличчі. Здавалось, пожвавлення перемогло тоді мовчазність, яка за багато років трудового життя стала звичкою. Потім мати поверталась у тишу. Того вечора вона дивилася крізь вікно на вулицю, тепер безлюдну. Нічне освітлення скоротили на дві третини. Поодинокі лампи кидали тьмяні відблиски на темні будинки.

— Невже таке тьмяне світло залишать до кінця чуми? — спитала мадам Рійо.

— Можливо.

— Хоч би це не тривало до зими — буде надто сумно.

— Так, — сказав Рійо.

Він бачив, що мати дивиться на його чоло.

Він знав, що турботи і перевтома останнього часу порили зморшками його обличчя.

— Що, погано сьогодні? — спитала мадам Рійо.

— О! Як завжди.

Як завжди! Це означало, що нова сиворотка, привезена з Парижа, виявилась менш ефективною, ніж перша, і смертність зростала. Профілактичні щеплення ще й досі можна було робити лише в сім'ях, зачеплених хворобою. Щоб застосування сиворотки стало загальним, треба було виробляти її у величезній кількості. Здебільшого бубони не встигали розрізувати до періоду затвердіння, і вони завдавали хворим страждань.

З учорашнього дня в місті було два випадки нової форми епідемії. Чума ставала легеневою.

Того самого дня зібрались змучені лікарі; вони зажадали і домоглись від розгубленого префекта нових заходів для запобігання заразі, яка, при легеневій формі, передавалась через дихання.

Рійо дивився на матір. Погляд її гарних очей пробуджував у ньому спогади дитинства.

— Ти не боїшся, мамо?

— В моєму віці багато чого вже не боїться.

— Дні подовшали, а я майже не буваю вдома.

— Мені не нудно чекати, коли я знаю, що ти прийдеш. А поки тебе тут немає, я думаю про те, що ти робиш. Є якісь новини?

— Так, усе гаразд, якщо вірити останній телеграмі. Але я знаю, вона так пише, щоб заспокоїти мене.

Біля дверей пролунав дзвоник. Доктор посміхнувся до матері і пішов відчиняти. У присмерку, що панував на сходах, Тарру нагадував великого сірого ведмеда. Рійо посадив відвідувача біля письмового стола. Сам він стояв, спираючись на крісло. Їх розділяла лише засвічена лампа на письмовому столі.

— Я знаю, — без вступу почав Тарру, — що я можу говорити з вами відверто.

Рійо потвердив це мовчанням.

— Через два тижні або через місяць ви будете тут непотрібні.

— Це правда, — сказав Рійо.

— Санітарну службу організовано погано, вам не вистачає ні людей, ні часу.

Рійо знову визнав, що це правда.

— Я чув, що префектура хоче запровадити щось на зразок цивільної мобілізації, щоб зобов'язати здорових людей взяти участь у загальному рятуванні.

— Ви добре обізнані. Але невдоволення і без того досить велике, префект вагається.

— Чому б не запропонувати цю службу добровольцям?

— Це було зроблено, але результати мізерні.

— Це було зроблено в офіційний спосіб, без серйозних сподівань на успіх. Уява — ось чого бракує властям. Вони ніколи не зможуть збагнути масштабів стихійного лиха. Засоби, які існують в їхній уяві, придатні хіба що для нежиті. Коли ми покладемося на чиновників, вони загинуть, і ми разом з ними.

— Цілком можливо, — відповів Рійо. — Повинен вам сказати, що вони збиралися також використати в'язнів, так би мовити, для чорної роботи.

— Я хотів би, щоб це були вільні люди.

— Я також. Але, власне, чому?

— Мене жахають смертні вироки.

Рійо подивився на Тарру.

— Отже... — сказав він.

— Отже, я маю план організації добровільних санітарних дружин. Доручіть мені взятися до цього, і обличмо адміністрацію. А втім, у неї і без того сила-силенна справ. Я майже скрізь маю приятелів. З них складатиметься основне ядро. Природно, що і я буду в ньому.

— Звісно, — сказав Рійо. — Ви, звичайно, розумієте, що я залюбки погоджуюсь. Допомога конче потрібна, особливо в цьому. Беруся змусити префектуру погодитись на цю ідею. Зрештою, в неї нема вибору. Але...

Рійо замислився.

— Але на цій роботі можна померти. Ви знаєте це. В усякому разі, я повинен попередити вас. Ви добре все обміркували?

Тарру дивився на нього спокійними сірими очима.

— Якої ви думки щодо проповіді отця Панелу, доктор?

Він запитав це дуже просто, і Рійо відповів так само просто:

— Я надто багато часу провів у лікарнях, щоб полюбити ідею колективної кари. Але, розумієте, християни іноді кажуть так, насправді цього не думаючи. Вони кращі, ніж здаються.

— Однак ви, так само як Панелу, вважаєте, що чума, в певному розумінні, добродійна, що вона розкриває очі, примушує мислити.

Доктор нетерпляче похитав головою.

— Як усі хвороби в цьому світі... Але те, що стосується усякого лиха цього світу, так само стосується і чуми. Вона може сприяти звеличенню деяких душ. Проте коли бачиш злигодні і страждання, яких вона завдає, треба бути божевільним, сліпим або боягузом, щоб примиритись з нею.

Рійо лише трохи підвищив голос, але Тарру зробив жест, немовби бажаючи заспокоїти його. Він посміхнувся.

— Звичайно, — сказав Рійо, знижуючи плечима. — Проте ви не відповіли мені. Ви все зважили?

Тарру зручніше вмовстився у кріслі і нахилив голову так, що вона опинилась у смузі світла.

— Докторе, ви вірите в бога?

Він знов-таки запитав це дуже просто. Але цього разу Рійо відповів лише по невеличкій паузі.

— Ні. Але що це означає? Навколо мене ніч, а я намагаюсь щось розгледіти. Я давно вже перестав вважати це оригінальністю.

— Може, це й відрізняє вас від Панелу?

— Не думаю. Панелу — людина кабінетна. Він мало бачив помираючих, а тому і говорить в ім'я істини. Але найскромніший сільський священик, котрий причащає своїх парафіян і приймає останній віддих вмираючого, мислить так само, як я. Він воліє боротися проти лиха, аніж доводити його рятівність.

— Обличмо це, — сказав Рійо. — Отже, ви не хочете відповісти на моє запитання?

Тарру посміхався.

— Ви дозволите відповісти вам запитанням?

Доктор і собі посміхнувся.

— Вам подобається таємничість, — сказав він. — Кажіть.

— Так от, — промовив Тарру. — Чому ви самі, не віруючи в бога, йдете на таку самопожертву? Можливо, ваша відповідь допоможе відповісти і мені.

Рійо заговорив. Мовляв, він уже пояснював, що якби повірив у всевладного бога, то кинув би лікувати людей, віддавши цей клопіт всевишньому. Але ніхто в усьому світі — в тому числі і Панелу, який вірить, нібито вірить, — не вірить у такого бога, бо ніхто не покладається на нього цілковито. Тим-то він, Рійо, вірить, що він, принаймні, на правильному шляху, якщо бореться проти світу такого, яким він є зараз.

— А! — сказав Тарру. — Так от як ви уявляєте собі власне ремесло!

— Приблизно так, — відповів доктор і став під промінь світла.

Тарру тихенько свиснув, і доктор подивився на нього.

— Так, — сказав Рійо. — Вам здається — яку гордість треба мати для цього! Повірте, в мене — ніякої гордості, окрім тієї, яку треба мати. Я не знаю ані того, що на мене чекає, ані того, що настане по всьому. Тепер є хворі, і їх треба лікувати. Потім вони матимуть час подумати, і я — також. Проте найневідкладніша справа — вилікувати їх. Я захищаю їх, як можу, і край.

— Від кого?

Рійо одвернувся до вікна. В густій пільмі на обрії вгадувалося море. Він не відчував нічого, крім втоми, але водночас боровся з раптовим та нерозважливим бажанням звертись на цього дивного чоловіка, в якому він вбачав брата.

— Я нічого не знаю, Тарру! Присягаюсь, що нічого не знаю! Обравши цю професію, я зробив це, так би мовити, абстрактно, бо це було мені конче потрібне, бо це давало певне становище, таке, якого домагаються молоді люди. Можливо, ще тому, що мені, синові робітника, це було особливо важко. А потім довелось бачити помираючих. Чи знаєте ви, що є люди, які відмовляються помирати? Ви чули хоч раз, як жінка, конаючи, кричить: «Не хочу!» Я чув. І пересвідчився тоді, що не можу до цього звикнути. Я був тоді молодий і вважав, що моя огида спрямована проти самого світового ладу. З того часу я став скромніший. Просто і досі ніяк не можу звикнути до видовища смерті. Більш я нічого не знаю. Але, зрештою...

Рійо замовк і заспокоївся. Він відчував, що йому пересохло в роті.

— Зрештою? — тихо спитав Тарру.

— Зрештою... — знов заговорив доктор і затнувся, уважно подивившись на Тарру, — така людина, як ви, може це зрозуміти (правда ж?), і оскільки світовий лад встановлено смертю, мабуть, для самого бога краще, щоб у нього не вірили, а щосили боролися б проти смерті, не зводячи очей на небеса, де він мовчить.

— Так, — погодився Тарру, — я можу це зрозуміти. Але ваші перемоги завжди будуть тимчасовими, та й годі.

Обличчя в Рійо потьмарилося.

— Завжди, я знаю. Це не є підставою для припинення боротьби.

— Так, це не є підставою. Але уявляю собі чим, у такому разі, є для вас ця чума.

— Так, — сказав Рійо, — нескінченною поразкою.

Тарру пильно подивився на доктора, потім встав і, важко ступаючи, попрямував до дверей. Рійо рушив за ним. Коли вони опинились поряд, Тарру, який дивився собі під ноги, спитав:

— Що навчило вас цього, докторе?

Відповідь дано було негайно:

— Злидні.

Рійо відчинив двері кабінету. У передпокої він сказав Тарру, що теж вийде: йому треба навідати одного хворого в передмісті. Тарру запропонував піти разом. Доктор погодився. Виходячи з передпокою, вони зустрілись з мадам Рійо. Доктор відрекомендував їй Тарру.

— Це друг, — сказав він.

— А! — промовила мадам Рійо. — Дуже рада познайомитися з вами.

Коли вона вийшла, Тарру подивився їй услід.

На площадці доктор марно намагався увімкнути електрику. Сходи потопали в темряві. «Що це? Нові заходи економії?» — подумав доктор. З'ясувати це було неможливо. Протягом останнього часу в усіх будинках і в

усьому місті безнастанно щось псувалося. Мабуть, просто через те, що консьєржі і взагалі всі наші співгромадяни нічим уже не цікавились. Проте доктор не мав часу поміркувати над цим, бо позаду пролунав голос Тарру:

— Ще одне слово, докторе, навіть якщо це видається вам смішним: ви маєте цілковиту рацію:

Рійо в темряві знизав плечима.

— Я справді нічого не знаю. А що знаєте ви?

— О! — спокійнісінько відповів Тарру, — мені майже нема чого вчитись.

Доктор несподівано зупинився, і нога Тарру зісковзнула з приступки, але він втримався, схопивши Рійо за плече.

— Ви вважаєте, що знаєте про життя все? — спитав доктор.

Той самий спокійний голос доніс з темряви відповідь:

— Так.

Опинившись на вулиці, вони зрозуміли, що вже досить пізно—мабуть, близько одиннадцятої. Сповнене самими шерехами, місто було німе. Десь пролунала сирена швидкої допомоги. Вони сіли в машину, і Рійо ввімкнув мотор.

— Завтра ви маєте прийти до госпіталю на профілактичне щеплення, — сказав він. — Але щоб покінчити з цим питанням і перш ніж встряти в цю історію, подумайте про те, що у вас один шанс з трьох, щоб виплутатись з неї.

— Ці обчислення, докторе, не мають сенсу. Ви знаєте це краще, аніж я. Сто років тому чума знищила всіх жителів одного персидського міста, крім обмивача трупів, котрий весь час не кидав свого ремесла.

— На його долю припав шанс, один з трьох, — відповів Рійо. Раптом голос його став тихший. — А втім, ваша правда, поки що ми нічого про це не знаємо.

Вони в'їхали у передмістя. Фари освітлювали безлюдні вулиці. Вони зупинились. Вийшовши з машини, Рійо спитав Тарру, чи не хоче він також зайти разом з ним; той не заперечував. Відблиск неба освітив їхні обличчя. Раптом Рійо приязно розсміявся:

— Скажіть-но, Тарру, що вас примусило взятися до цього?

— Далєбі, не знаю. Певно, моя мораль.

— В чому ж вона полягає?

— В розумінні.

Тарру відвернувся до будинку, і Рійо не бачив його обличчя, аж поки вони не опинились у старого астматика.

* *
*

Наступного дня Тарру взявся до роботи і організував першу команду, за зразком якої мали створити ще чимало інших.

Однак оповідач не збирається надавати цим санітарним загонам значення більшого, аніж вони мали насправді. Звичайно, багато хто з наших співвітчизників на його місці не встояв би нині проти спокуси перебільшити роль цих загонів. Але оповідач схиляється до того, що, зрештою, переоцінювання добрих діл — це, в якійсь мірі, звеличення зла, бо виходить, що добрі діла ціняться так високо лише тому, що трапляються рідко, а вчинками людей найчастіше керують байдужість та злоба. Такої думки оповідач ні в якому разі не поділяє. Все зло, що існує в світі, майже завжди походить від неуцтва, і добра воля, якщо тільки вона не проїнята свідомістю, може зашкодити так само, як і злоба. Люди скорше добрі, аніж злі, і, воістину, річ не в тім. Але, не розуміючи суті, вони називають це або пороком або чеснотою. Найбезнадійніший порок — це неуцтво, яке вірить, що воно все знає, і тому дозволяє собі вбивати. Душа вбивці — сліпа, а без мінімальної ясності розуму нема в світі ані щирої приязні, ані справжньої любові.

Ось чому роботу наших санітарних загонів, створених завдяки Тарру, треба оцінювати схвально, але об'єктивно. Ось чому оповідач не має наміру надто красномовно оспівувати добру волю та героїзм, яким він надає значення не більшого, аніж це дозволяє розум. Він і надалі буде історіографом тих змучених та жагучих сердець наших співгромадян, якими зробила їх чума.

Не слід дуже уславляти тих, котрі вступають до санітарних загонів, бо вони вважали, що саме це треба робити, і, навпаки, — якби хтось не погодився з цим, така думка здалася б їм неймовірною. Ці загони допомогли нашим співгромадянам краще збагнути чуму і в якійсь мірі переконали їх: якщо існує хвороба, слід робити все необхідне, щоб з нею боротись.

Це добре. Проте ніхто не вітатиме вчителя з тим, що він вчить: «Двічі по два — чотири». Якщо його вітатимуть, то лише з тим, що він обрав прекрасну професію. Отже, вельми похвально, що Тарру та інші взялися довести саме те, що два та два становлять чотири, а не навпаки, але мусимо додати, що їхня добра воля була така сама, як у вчителя та й в усіх інших, хто мав таке саме серце, як учитель. Таких людей, на честь людства, значно більше, аніж звикли вважати — цього принаймні певен оповідач. Він, звичайно, розуміє: йому можуть заперечити, що ці люди ризикували життям. Однак історія знає такі часи, коли будь-кого, хто насмільється сказати, що двічі по два — чотири, карають смертю. Вчителям це добре відомо. Але питання не в тім, щоб знати, якої кари або нагороди слід чекати за такий висновок. Питання в тім, щоб знати, чи справді двічі по два — чотири, так чи ні. Ті

наші співгромадяни, котрі ризикували тоді життям, мали вирішити: чи живуть вони за умов чуми — так чи ні, і чи треба з нею боротись — так чи ні?

Багато які новоявлені моралісти відходили в затінок, кажучи, що все марно і лишається тільки стати навколішки. Тарру, Рійо та їхні друзі могли б по-різному відповідати на це, але висновок у них завжди був той самий: вони знали — треба боротись в будь-який спосіб, але не ставати навколішки. Питання полягало в тому, щоб не дати загинути якомога більшій кількості людей. Для цього існував лише один засіб — подолати чуму. В цій істині не було нічого дивного, вона була лише логічним висновком.

Тому цілком природно, що старий Кастель працював з усією своєю сумлінністю та енергією, виготовляючи нову сировотку з матеріалу, що був під рукою. Вони з Рійо сподівались, що сировотка, виготовлена з культури саме тих мікробів, що тут спричиняли хворобу, буде ефективнішою, аніж надіслана звідкись, — оскільки цей мікроб де-що відрізнявся від класичної чумної бацили. Кастель сподівався одержати першу партію сировотки досить-таки скоро.

Так само, природне й те, що Гран, в якому не було нічого героїчного, став головною опорою секретаріату санітарних загонів. Частина команд, організованих Тарру, присвятила себе профілактичній службі у перенаселених кварталах. Там намагались створити певні санітарні умови, брали на облік горища та підвали, де ще не було зроблено дезинфекцію. Інші команди супроводили лікарів під час оглядів хворих удома, забезпечували транспорт для зачумлених і навіть пізніше, коли не було відповідного персоналу, виконували обов'язки шоферів під час перевезення хворих та мертвих. У всій цій роботі потрібна була реєстрація та статистика, і Гран узявся за це.

З певного погляду, на думку оповідача, Гран більш, ніж Тарру та Рійо, втілював ту спокійну мужність, що надихала санітарні загони. Він вирішив працювати без вагань, керуючись лише своєю доброю волею. Він просив тільки не залучати його до важких робіт. Для цього він надто старий. Він може віддавати свій час від вісімнадцятої до двадцятої години. Коли Рійо палко подякував йому, Гран здивувався: «Не це найскладніше. Якщо є чума, треба захищатись — це ясно. Ах! Якби все було таким простим!» Іноді вечорами, коли картки вже було заповнено, Рійо розмовляв з Граном. Потім у цих розмовах взяв участь і Тарру, і помітно було, що Гран залюбки довіряє свої думки обом товаришам, і вони з інтересом стежили за копіткою працею, що її Гран не лишав і в розпалі чуми. Зрештою, вони теж вбачали в цьому якийсь відпочинок.

Подеколи здавалось, що він стомлений ще більше за Рійо. Але він так само запопадливо працював над обчисленнями та зведеннями, потрібними для санітарних загонів. Щовечора він терпляче впорядковував картки, вимальовував криві, намагаючись якнайточніше відобразити становище. Досить часто він разом з Рійо відвідував лікарні і просив дати йому стіл в якомусь кабінеті або палаті. Він вмощувався із своїми паперами так само, як вмощувався у себе в мерії, і, щоб висохло чорнило, помахував аркушиками в повітрі, смердючому від запаху хворих та дезінфекції.

Між іншим, якщо правда, що людям потрібні зразки та приклади, які вони називають героїчними, і якщо вкрай потрібно, щоб і ця історія мала героя, — оповідач пропонує саме цього непомітного і безбарвного героя, в котрого нічого не було, крім доброго серця і справді безглузлого ідеалу. Цим ми віддамо істині те, що їй належить, а саме — що два та два дорівнюють в сумі чотири, і поставимо героїзм на відповідне — другорядне — місце: завжди після, і аж ніяк не попереду благородної потреби в щасті. В такий спосіб наша хроніка набуде свого справжнього характеру; це — характеру звіту, написаного з хорошими почуттями, тобто такими, що не є явно поганими і водночас не відштовхують екзальтованістю театрального видовища.

А саме такими здавались докторові Рійо бадьорі заклики, які він слухав по радіо або читав у газетах, що потрапляли до зачумленого міста із зовнішнього світу. Водночас з допомогою, що їй надсилали повітрям та наземними дорогами, щовечора через ефір чи пресу на самотнє місто спадали потоки захоплених або співчутливих промов, і щоразу їхній епічний або пишномовний стиль дратував доктора. Звичайно, він розумів, що це співчуття щире. Але говорити про нього можна було лише тією загальноприйнятою мовою, якою люди завжди намагаються висловити те, що пов'язує їх одне з одним. І цією загальноприйнятою мовою годі було розповісти про ті маленькі зусилля, яких, приміром, щодня докладав Гран, або пояснити, яку визначну роль відіграв Гран під час чуми.

Іноді опівночі, перш ніж лягти у ліжку і поринути в надто короткий сон, Рійо вмикав у глибокій тиші пустинного міста свій приймач. І з усіх кінців землі, через тисячі кілометрів, і чужі і рідні голоси намагались говорити про солідарність, і справді говорили про неї, але водночас доводили жахливу безпорадність людини, котра намагається поділити страждання, далеке від неї. «Оран, Оран!» Марно поклик летів через моря, марно Рійо був на сторожі. Тієї ж миті здіймалася хвиля крас-

номовства, яка з ще більшою силою підкреслювала відчуженість між Граном і оратором.

«Оран, Оран!»

«Ні, — думав доктор, — любити і помирати — разом. Іншого засобу нема. Вони надто далеко».

Сиворотку доктора Кастеля випробували наприкінці жовтня. Практично, це була остання надія Рійо. Доктор знав, що в разі нової невдачі місто буде віддано на поталу епідемії, яка або діятиме ще протягом багатьох місяців або вирішить зупинитись, невідомо чому.

Напередодні того дня, коли Кастель навідав Рійо, захворів син месьє Отона, і вся родина мала піти у карантин. Мати, котра допіру вийшла звідти, вдруге опинилась в ізоляції. Виконуючи існуючий наказ, слідчий викликав доктора, тільки-но розпізнав на тілі дитини симптоми хвороби. Коли Рійо приїхав, батьки стояли у хворого в ногах. Хлопчик був у пригніченому стані і не скаржився, коли його оглядали. Підвівши голову, доктор зустрівся поглядом з месьє Отоном, з-за спини якого видно було бліде обличчя дружини; затуляючи рот носовою хусточкою, вона стежила за кожним докторовим порухом широко розкритими очима.

— Саме те, правда ж? — холодно спитав слідчий.

— Так, — сказав Рійо, знов дивлячись на дитину.

Очі матері стали величезними, але вона, як і перше, нічого не говорила. Слідчий теж мовчав. Потім сказав, трохи тихше:

— Що ж, докторе, ми маємо виконувати наказ.

Рійо намагався не дивитись на матір.

— Це буде зроблено швидко, — промовив він нерішуче, — якщо є звідки подзвонити.

Месьє Отон сказав, що проведе його до телефону. Але Рійо обернувся до жінки:

— Мені дуже прикро. Вам слід зібрати деякі речі. Адже ви розумієте, що це таке.

Мадам Отон, здавалося, скам'яніла. Вона дивилась у землю.

— Гарзд, — сказала вона, хитнувши головою, — зараз усе зроблю.

Вже ідучи, Рійо не міг стриматись і спитав, чи не потребують вони чогось. Жінка, як і раніш, мовчазно дивилась перед себе. Але слідчий цього разу відвів погляд.

— Ні, — сказала вона і проковтнула слину. — Але врятуйте моє дитя.

Спочатку карантин був простою формальністю, а тепер Рамбер і Рійо організували його на суворих засадах. Зокрема, члени однієї родини мали бути ізольовані одне від одного. Рійо пояснив, нащо це робиться, судовому слідчому, і той визнав аргумент

грунтовним. Однак і він і його дружина дивились одне на одного так, що доктор відчув, на яку самотність прирікає їх майбутня розлука. Мадам Отон та її доньку можна було примістити в готелі, яким відав Рамбер. А для слідчого не було іншого місця, крім організованого префектурою ізоляційного табору на міському стадіоні. Рійо перепрошував за це, але слідчий сказав, що правила однакові для всіх, і він вважає цілком справедливим додержувати їх.

Що ж до хлопчика, його перевезли у допоміжний госпіталь і поклали у колишньому класі, де стояло десять ліжок. Коли минуло двадцять годин, Рійо визнав випадок безнадійним. Інфекція жерла маленьке тіло, яке зовсім не опиралося їй. Ще малесенькі, а такі болючі бубони скували суглоби слабеньких кінцівок. Дитина була приречена. Ось чому Рійо вирішив випробувати на ній сиворотку Кастеля. Того ж вечора вони зробили довготермінове щеплення, яке не викликало у дитини ніякої реакції. Вдосвіта всі зібрались коло ліжка хворого, щоб обговорити результати цього вирішального експерименту.

Хлопчик, вийшовши із заціпеніння, корчився на простирадлах. Рійо, Кастель і Тарру з четвертої години ранку не відходили од нього, пильнуючи, як прогресує та ненадовго відступає хвороба. В головах, трохи згорбившись, стояв Тарру. В ногах, сидючи біля Рійо, котрий теж стояв, зовні абсолютно спокійний Кастель читав якусь книжку. Потроху в старому шкільному класі з'являлись і всі інші. Панелу стояв по той бік ліжка, навпроти Тарру, прихилившись до стіни. Гіркота і втома всіх цих днів покарбували глибокими зморшками його багрове обличчя. Прийшов Жозеф Гран. Була вже сьома година. Чиновник попросив пробачення за те, що так поспішає, він може затриматись лише на хвилинку; можливо, відомо щось певне? Рійо мовчки показав рукою на хлопчика. Тіло його було нерухоме, очі заплющені. З останніх сил, зціпивши зуби, із спотвореним обличчям, він безнастанно повертав голову то вправо, то вліво на подушці. Коли настільки розвиднілося, що стали помітні на чорній класній дошці в кутку кімнати сліди рівнянь, прийшов Рамбер. Він сперся на спинку сусіднього ліжка і вийняв пачку сигарет. Але, подивившись на хлопчика, знову поклав її в кишеню.

Кастель, не змінюючи пози, глянув поверх окулярів на Рійо.

— Що чути про батька?

— Нічого, — сказав Рійо. — Він в ізоляційному таборі.

Доктор міцно стиснув спинку ліжка. Він не зводив очей з хворого, котрий болісно напружився і, знову зціпивши зуби, раптом нібито зламався в попереку, поволі розвівши

руки і ноги. Від солдатської ковдри, що прикривала голе дитяче тільце, гостро тхнуло потом і шерстю. Потроху тіло хлопчика знов стало м'яким, і він підтягнув руки і ноги до центра ліжка, як і перше лишаючись сліпим і німим. Здавалося, дихання його прискорилось. Рійо помітив, як Тарру відвів очі.

Вони вже не раз бачили, як помирають діти. Але ще ніколи не спостерігали вони їхніх страждань безперервно, як цього ранку. І, звичайно, незаслужені муки цих безневинних завжди були в очах Рійо та його друзів тим, чим вони є насправді — тобто обурливою ганьбою. Проте досі їхнє обурення було, в певній мірі, абстрактним, бо ніколи ще вони не бачили так довго і так близько агонію безневинного.

Хлопчик знову зігнувся з жалісним зойком, наче його поранило в живіт. Він лишався так протягом довгих секунд, охоплений ознобом і корчами, ніби лютий вітер чуми струшував його ламкий кістяк, і той тремтів під цими поривами. Судорога минулася, хворий трохи заспокоївся, лихоманка, здавалось, відступила та покинула його, засапаного, на вогкому і отруйному березі, де відпочинок був уже подібний до смерті. Коли гаряча хвиля наздогнала його втретє і піднесла, хлопчик скорчився і відкотився вглиб ліжка, пойнятий жахом перед полум'ям, що спалювало його, рвучко засовав головою і відкинув ковдру. Сльози, що стояли під його запаленими повіками, рясно потекли по сірому обличчю, і хлопчик, знесилившись наприкінці приступу, розкинув руки і ноги, на яких за сорок вісім годин наче розтанули м'язи, і завмер на потолоченій постелі в гротескній позі розп'ятого.

Тарру нахилився і вітер своєю важкою рукою піт і сльози на маленькому личку. Кастель закрив книжку і дивився на хворого; він почав був говорити, але мусив відкашлятися, щоб закінчити фразу, бо голос раптом затремтів.

— В нього не було ранкової ремісії¹, правда ж, Рійо?

Рійо відповів, що полегшення не було, організм опирається довше, ніж звичайно. Панелу, прихилившись до стіни, стиха промовив:

— Якщо він все одно має померти, йому доведеться довше страждати.

Рійо рвучко повернувся до нього і відкрив рота, щоб щось сказати, але промовчав і, зробивши помітне зусилля, щоб опанувати себе, знов почав дивитись на дитину.

В палаті ставало видніше. На п'ятьох інших ліжках постаті заворушилися і стогнали, але дуже стримано. Лише з протилежного кінця класу долинали через певні проміжки часу

¹ Тимчасове ослаблення явищ хвороби (прим. ред.).

чийсь слабкі зойки, в яких відчувався скоріше подив, аніж біль. Здавалось, що у самих хворих вже не було такого страху, як у перші дні. Навіть щось примирливе було в їхньому ставленні до хвороби. Лише дитина опиралася щосили. Рійо час від часу перевіряв пульс — без потреби, скорше для того, щоб вийти з безпорадної нерухомоті — і відчував, заплющивши очі, як це биття зливається з бунтом його власної крові. Він і сам зливався тоді із змученою дитиною і намагався підтримати її всіма силами, які ще лишались в нього. Але, з'єднуючись на мить, ці два серця розлучались, хлопчик вислизав від нього. Тоді Рійо випускав тоненьку ручку з своєї руки і повертався на місце.

На побілених вапном стінах замість рожевого світла з'явилося жовте. За вікном починав палати сухим вогнем ранок гарячого дня. Вони майже не почули слів Грана, коли той, ідучи, сказав, що повернеться. Всі чекали. Хлопчик, котрий, як і раніш, лежав із заплющеними очима, здавалось, трохи заспокоївся. Пальці, схожі на пазури, тихо дряпали ліжко. Потім вони піднялись вище, шарпаючи ковдру на колінах, і раптом хворий зігнув ноги, притиснув коліна до живота і завмер. Тоді він уперше розплющив очі і подивився на Рійо, що стояв перед ним.

Нагло здригнулося обличчя, застигло, наче сіра глина, відкрився рот, і майже ту ж мить з нього вирвався протяжлий крик, змінюваний диханням, крик сліпого протесту, в якому так мало було людського, що, здавалось, це кричить усе людство водночас. Рійо зціпив зуби, Тарру відвернувся. Рамбер підійшов до ліжка, зупинився біля Кастеля. Панелу став навколішки, і всі визнали за природне, що на тлі нескінченного плачу пролунав його приглушений, але чіткий голос: «Боже, врятуй це дитя!»

Але дитина кричала, і всі хворі навколо неї почали хвилюватись. Той, що безнастанно стогнав в іншому кінці кімнати, прискорив ритм своєї скарги, яка поступово перетворилася на суцільний зойк, інші стогнали дедалі голосніше. Приплив ридань розтікся по класу, заглушуючи голос Панелу, а Рійо, вчепившись у спинку ліжка, заплющив очі, п'яний від втоми та огиди.

Коли він розплющив їх, Тарру стояв поряд.

— Мені треба іти, — сказав Рійо, — я вже неспроможний бачити це.

Але раптом решта хворих замовкла. Доктор зрозумів тоді, що крик дитини став дедалі слабшати і припинився остаточно. Знову стало чути зойки, але вони звучали глухо, наче даленіючий відгомін минулого бою. Бо бій уже минув. Кастель підійшов до ліжка з іншого боку і сказав: «Кінець». З відкритим, але вже німим ротом, хлопчик, раптом дивно поменшавши, спочивав на зім'ятій ковдрі. На його обличчі ще лишались сліди сліз.

Панелу наблизився і перехрестив його. Потім він підібрав сутану і вийшов центральним проходом.

— Треба буде все починати спочатку? — спитав Тарру в Кастеля.

— Можливо, — відповів той, криво усміхнувшись. — Але ж він довго опирався.

Рійо вже виходив з кімнати так швидко і з таким обличчям, що Панелу, якого він майже випередив, простягнув руку, щоб затримати його.

— Що ви, докторе? — сказав він.

Повернувшись до нього так само рвучко, Рійо кинув із злістю:

— Адже цей, принаймні, був безневинний! Ви це чудово знаєте!

Потім він одвернувся і, проскочивши у двері раніше за Панелу, пройшов у глиб шкільного двору. Він сів на лавку між двома припорошеними деревами і витер піт, що заливав йому очі. Йому хотілось кричати, щоб хоч трохи послабити зашморг, який боляче затиснув його серце.

Спека поволі спускалась крізь листя фікусів. Блакитне ранкове небо швидко запиналося білястою плівкою, що робила повітря ще більш задушливим. Рійо ліг на лаву. Він дивився на небо, на гілля, потроху заспокоюючи дихання, поступово долаючи втому.

— Чому ви говорили зі мною так сердито? — спитав голос позад нього. — Це видо-вище і для мене було тяжким.

Рійо обернувся до Панелу.

— Ви маєте рацію, — сказав він. — Вибачте мені. Але втома — те саме, що божевілля. І в цьому місті трапляються години, коли я не відчуваю нічого, крім власного обурення.

— Розумію, — пробурмотів Панелу. — Це обурливо, тому що воно — понад наші сили. А втім, можливо, ми повинні любити те, що недоступне нашому розумінню.

Рійо підхопився з місця. Він кинув на Панелу погляд, вклавши у нього всю силу та пристрасть, на які був здатний, і похитав головою.

— Ні, отче, — сказав він. — Я зовсім інакше уявляю собі любов. І доки я живий, я відмовляюсь любити світ, в якому мучать дітей.

По обличчю Панелу перебігла судорога.

— Ах, докторе, — промовив він сумно, — я тепер зрозумів, що таке благодать.

Але Рійо знов ліг на лаву. До нього повернулася втома. Він відповів уже лагідніше:

— Я знаю, що в мені її немає. Але я не хочу сперечатися з вами про це. Ми працюємо разом над тим, що об'єднує нас, попри всі прокляття і молитви. Лише це важливо.

Панелу сів поряд доктора. Вигляд у нього був схвильований.

— Так, — сказав він, — ви теж працюєте для рятування людини.

Рійо спробував посміхнутись.

— Рятування людини — надто пишний вислів, на мій погляд. Я не йду так далеко. Здоров'я людини — ось що мене цікавить. Перш за все — здоров'я.

— Докторе, — сказав Панелу нерішуче і зупинився. По його чолу теж почав текти піт. Він пробурмотів: — До побачення! — Очі його блищали, коли він підводився. Уже хотів йти, коли замислений Рійо також устав і ступнув до нього.

— Ще раз, пробачте мені, — сказав він. — Цей вибух більш не повториться.

Панелу простягнув руку і промовив сумовито:

— Все ж таки я вас не переконав.

— Хіба не однаково? — сказав Рійо. — Я ненавиджу смерть і зло — і ви це добре знаєте. І бажаєте ви цього чи ні, ми з вами разом і в стражданнях, і в боротьбі.

Хоч який несподіваний був цей відступ хвороби, наші співгромадяни не поспішали радіти. Минулі місяці, протягом яких прагнення визволитись весь час зростало, навчили їх розсудливості, і вони звикли якнайменш сподіватись на швидке припинення епідемії. Однак про цю подію говорили всі, і в кожному серці прокинулася прихована надія. Все інше відійшло на другорядний план. Нові жертви чуми не могли потьмарити цієї грандіозної новини: статистика показала зменшення! Однією з ознак ери здоров'я, — якої потай ждали, хоч і не висловлювали цього вголос, — було те, що наші співгромадяни охоче почали обговорювати (хоч і з удаваною байдужістю), як влаштуватись після чуми.

Всі погоджувались, що вигоди попереднього життя не повернуться одразу і що руйнувати легше, аніж відбудувувати. Сподівались лише, що покращає постачання, і в такий спосіб буде усунуто найголовніший клопіт. Але насправді під цими незначними фразами буяла така безумна надія, що часом наші співгромадяни стримували себе і одразу ж казали, що визволення, в усякому разі, не може прийти завтра.

І справді, наступного дня чума не вщухла, але вона слабшала швидше, аніж дозволяла сподіватись розсудливості. На початку січня настала надзвичайно стійка холоднеча. Мороз, здавалося, кристалізувався над містом. Проте ще ніколи небо не було таким синім. Станінький день це крижане сяйво безстанно виливало на місто струмені світла. Чума, за три тижні зазнавши кількох поразок, в чистому повітрі, очевидно, втрачала сили, і шеренги трупів ставали дедалі коротші. Свою міць, нагромаджену протягом мі-

сяців, вона втратила за небагато днів. Траплялось, що вона випускала з рук намічену здобич — приміром, Грана та дівчину з лікарні Рійо. Зосередившись на два-три дні в деяких кварталах, вона зовсім зникала з інших; примноживши кількість жертв у понеділок, вона майже всіх випускала з пазурів у середу.

Спостерігаючи, як вона задихалась і борсалась, можна було сказати, що дезорганізована власною нервозністю і втому, чума разом із самовладанням втрачала також ту суверенну, математичну результативність, в якій полягала її головна сила. Сиворотка Кастеля здобула ряд перемог, які до цього часу були неможливі. Кожний із заходів, вживаних лікарями і раніше марних, почав раптом діяти успішно. Здавалося, чуму теж зацьковано, і її раптова слабкість надала сили не дуже гострій зброї, якою з нею до цього часу боролись. Лише іноді хворобі вдавалося підбадьоритись, і вона одним ударом наосліп скошувала трьох-чотирьох хворих, на видужання котрих можна було сподіватись. Саме так сталося із слідчим Отоном, якого довелося евакуювати з карантинного табору.

Але загалом чума відступала по всьому фронту, і комюніке префектури, які спочатку лише пробуджували несміливі сподівання, тепер сповнювали людей впевненості, що перемогу здобуто і хвороба залишає свої позиції. Щоправда, важко вирішити, чи то дійсно була перемога. Можна лише констатувати факт, що чума іде собі так само, як прийшла. Протиставлена їй стратегія не змінилась, але, не ефективна вчора, сьогодні ця стратегія тріумфувала. Створювалось враження, що хвороба вичерпала себе або просто пішла геть, домігшись своєї мети. В усякому разі, вона відіграла свою роль до кінця.

У непроникній оболонці, що довгий час оповивала місто, з'явилась проточина, і щопонеділка, коли радіо передавало останні вісті, кожен міг відчути, що проточина дедалі більшає, і, нарешті, буде можливість дихати. Отже, коли раніше звістку про те, що з вокзала відійшов поїзд, або що в порт прибув пароплав, або що знову буде дозволено їздити в автомобілях, сприйняли б дещо недовірливо, тепер, в середині січня, звістка про такі події нікого не здивувала б. Безперечно, цього замало, але ці незначні нюанси відображали величезний прогрес, здійснений нашими співгромадянами на шляху надії. Можна сказати, що з того часу, коли для населення стали реальними хоча б найскромніші сподівання, всевладдя чуми закінчилось.

Незважаючи на це, реакція наших співгромадян протягом усього січня була супереч-

лива. Точніше кажучи, вони раз у раз переходили від надмірного збудження до депресії. Приміром, були зареєстровані нові спроби втекти з міста, і саме тоді, коли статистичні дані були найбільш заспокійливі. Це вкрай здивувало міські власті і, — судячи з того, що здебільшого втікачам щастило, — також і охорону. Але ті, що тікали в цей час, по суті, керувалися найприроднішим почуттям. В одних чума лишила глибокий скептицизм, якого їм дуже важко було позбутись. Надія вже остаточно втратила для них будь-яку ціну. Навіть тепер, коли часи чуми минули, ці люди, як і раніш, жили відповідно до її норм. Вони просто відстали од подій. А в тих, що були розлучені із своїми коханими, вітер надії, що знявся після довгого періоду ув'язнення і гноблення, розпалював гарячкове нетерпіння, яке позбавило їх будь-якого самовладання. Їх поїняла паніка від думки, що вони можуть померти тепер, коли мета так близько, можуть не зустрітись з тією істотою, котру так палко кохали, і не будуть винагороджені за довгі страждання. Цілі місяці, наперекір вигнанню та ув'язненню, вони з похмурою витримкою напружено чекали; але достатньо було першого повію надії, щоб повалилось те, чого не могли зруйнувати ані страх, ані розпука. Наче навіжені, прагнули вони випередити чуму, так і не навчившись пристосовуватись до швидкості її руху.

На той час виявились стихійні ознаки оптимізму. Наприклад, було відзначено помітне зниження цін. З суто економічного погляду це важко було пояснити. Труднощі лишалися ті самі, біля міської брами, як і раніш, додержували всіх формальностей карантину, і постачання продуктів анітрохи не покращало. Ми спостерігали явище суто морального характеру — нібито відступ чуми неминуче мав позначитись на всьому. Водночас оптимізм охопив усі колективи, які колись жили разом і мусили відокремитись лише внаслідок чуми. Обидва наші монастирі поступово повертались до колишнього стану, і спільне життя могло в них поновитись. Так само сталося і з військовими, яких знову зібрали у казармах. Ці незначні факти мали величезне симптоматичне значення.

В такому прихованому хвилюванні населення прожило до 25 січня. За цей тиждень крива захворювань впала настільки низько, що, порадившись з медичною комісією, префектура оголосила: епідемію можна вважати ліквідованою. А втім, у комюніке додавалось, що з метою обережності, яку звичайно схвалить населення, міську браму буде зачинено ще два тижні, а профілактичні заходи триватимуть ще місяць. Але однаково ввечері 25 січня радісне збудження поїняло все місто. Префект наказав поновити нормальне міське освітлення, і галасливий на-

товп наших співгромадян вилився на освітлені вулиці під холодним і чистим небом.

Звичайно, в багатьох оселях віконниці не було відчинено, і багато сімей мовчазно проводили цей переддень свята, який інші сповнювали гучними криками. Проте навіть ці, заглиблені у жалобу істоти відчували неймовірну полегкість, почасти тому, що власна доля вже не хвилювала їх. Але, безперечно, найбільш чужими цій радості були ті родини, в яких хтось, захворівши на чуму, досі не повернувся з лікарні. Ці сім'ї з острахом чекали в карантині або вдома, що бич ще покарає їх, як уже покарав інших. Звичайно, і вони мали надію, але ця надія була, наче непорушний запас, якого намагаються не торкатись, доки не здобудуть на це право. Це очікування, це мовчазне перебування на грані між агонією і радістю здавалось їм ще більш жорстоким серед загального радіння.

Проте ці винятки анітрохи не зменшували задоволення решти людей. Безперечно, чума ще не скінчилась, і на те були докази. Однак в уяві, котра лінула вперед, через тижні, поїзди вже пронизливо свистіли на зникаючих у далечині коліях, і кораблі борознили сліпуче море. На другий день думки стануть спокійніші, і сумніви пробудяться знов. Але сьогодні все місто сколихнулося. Цього вечора Тарру, Рійо, Рамбер та інші блукали серед натовпу і так само, як усі, не відчували землі під ногами. І навіть тоді, коли Тарру і Рійо, покинувши бульвари, ходили вуличками, де віконниці ще були позачинювані, до них долинав відгомін цієї радості. Мабуть, через втому вони не могли відокремити страждання, причаєне за тими віконницями, від радості, що сповнювала сусідні вулиці. На обличчі вже близької своди посмішка змішувалась із сльозами.

В той момент, коли гомін став ще гучніший і радісніший, Тарру раптом зупинився. По темному бруку легко майнула якась тінь. Це була кішка — перша, яку побачив з весни. Вона стала на середині вулиці, погайалась, лизнула лапку, хутко провела за правим вухом, потім знов побігла і зникла у темряві. Тарру усміхнувся.

Через день, коли до відчинення брами лишалося вже кілька днів, Рійо, повертаючись опівдні додому, думав про те, чи не прибула, нарешті, телеграма. Хоч дні його були сповнені такої самої виснажливої праці, як у найсуворіший період чуми, надія на швидке визволення розігнала всю його втому. Він сподівався тепер і радів з того, що сподівався. Неможливо тримати волю в постійному напруженні, неможливо завжди бути підтягнутим; навіть у тім полягало щастя, що можна, нарешті, розв'язати міцний вузол, який стягував, наче у сніп, всі сили, зібрані

для боротьби. Якщо жадана телеграма теж буде щасливою, він зможе почати все з самого початку. Він вважав, що всі почнуть з самого початку.

Він проходив повз комірчину консьєржа. Новий консьєрж, припавши до свого віконечка, всміхнувся йому. Ідучи сходами, Рійо все ще бачив його обличчя, бліде від втоми та злигоднів.

Так, він почне з початку, якщо йому хоч трохи пощастить... Тільки-но він встиг відчинити двері, як мати вийшла йому назустріч і повідомила, що месьє Тарру нездужає: він встав уранці, але не зміг вийти і знову ліг. Мадам Рійо була стурбована.

— Можливо, нічого серйозного, — сказав син.

Тарру лежав, випроставшись на весь зріст. Масивне чоло губилося в подушці, могутні груди вимальовувались під товстою ковдрою. Йому страшенно боліла голова, безнастанно тіпала лихоманка. Він сказав Рійо, що є невиразні симптоми, які, цілком можливо, можуть виявитись симптомами чуми.

— Нічого певного ще нема, — сказав Рійо, оглянувши його.

Але Тарру мучила спрага. У передпокої доктор пояснив матері, що це схоже на початок чуми.

— О, — промовила вона, — це неймовірно. Тепер!

І одразу додала:

— Залишімо його тут, Бернар.

Рійо вагався.

— Я не маю права, — сказав він. — Але браму ось-ось відчинять. Я, звичайно, вперше в житті скористався б із свого становища, якби тебе не було тут.

— Бернар, залиш тут нас обох. Адже ти знаєш, мені допіру робили нове щеплення.

Доктор сказав, що Тарру також робили. Хоча, можливо, він так втомився, що пропустив останнє щеплення і забув про обережність.

Доктор пройшов до свого кабінету. Коли він повернувся, Тарру побачив в його руках величезні ампули сиворотки.

— А, значить, вона, — сказав Тарру.

— Ні. Треба вжити запобіжних заходів.

Тарру, не відповідаючи, простягнув руку і витірів нескінченне вливання, подібне до того, яке він сам робив хворим.

— Подивимось, що буде ввечері, — сказав Рійо, зазирнувши Тарру в очі.

— А ізоляція, Рійо?

— Я зовсім не певен, що у вас чума.

Тарру силувано посміхнувся.

— Вперше спостерігаю ін'єкцію сиворотки без одночасного наказу про ізоляцію. Рійо одвернувся.

— Ми з матір'ю доглядатимемо вас. Тут вам буде краще.

Тарру замовкнув, а доктор Рійо, який складав ампули, не обертався, чекаючи, що той заговорить. Врешті він підійшов до ліжка.

Хворий дивився на нього. Обличчя в нього було втомлене, але сірі очі дивились спокійно. Рійо всміхнувся.

— Засніть, якщо можете. Я незабаром повернусь.

Підходячи до дверей, він почув, що Тарру кличе його.

Здавалося, Тарру було неймовірно важко висловити те, що він хотів сказати.

— Рійо, — промовив він, нарешті, дуже виразно, — треба говорити мені абсолютно все. Це мені конче потрібно.

— Обіцяю вам.

Ледь помітна гримаса — подоба посмішки — спотворила обличчя Тарру.

— Дякую. Мені не хочеться вмирати, і я боротимусь. Але, якщо я програю партію, то хотів би принаймні правильно закінчити її.

Рійо нахилився і поклав йому руку на плече.

— Ні, — сказав він, — щоб стати святим, треба жити. Боріться.

Серед дня холод, досить-таки відчутний, трохи поменшав, але почалася злива із градом. Смерком небо трохи очистилось, і холод став ще дошкульніший. Рійо повернувся додому ввечері. Не скидаючи пальта, він увійшов до кімнати свого друга. В руках у мадам Рійо було плетиво. Тарру, здавалось, за весь день навіть не ворухнувся, але його побілілі від хвороби губи наче промовляли про боротьбу, яку йому доводилось витримувати.

— Ну, як? — спитав доктор.

Тарру злегка здвигнув широкими плечима.

— Ну ось, — сказав він, — я програю партію.

Доктор нахилився до нього. Залози розпухли під палаючою шкірою. В грудях, здавалось, стугоніло, наче в кузні. У Тарру в якийсь дивний спосіб поєдналися симптоми обох форм хвороби. Випроставшись, Рійо сказав, що минуло надто мало часу, щоб сиворотка могла подіяти. Тарру хотів відповісти, але хвилі жару, що клекотіли в його горлі, поглинули слова, які він намагався вимовити.

Після вечері доктор разом з матір'ю сиділи біля ліжка хворого. Ніч починалася для нього боротьбою, і Рійо знав, що ця запекла битва з ангелом чуми триватиме до світанку. І найкращою зброєю у цій битві були не широкі груди і могутні плечі Тарру, а скорше його кров, допіру взята шприцем Рійо, і щось, приховане в цій крові, ще більш невловне, аніж душа — те, чого досі не збагнула ще жодна наука. А Рійо лишалось

тільки дивитись, як бореться його друг. Власне, тепер єдиним завданням Рію було— надати можливість вирішувати випадкові, бо випадок надто часто не бажає втручатись, якщо його не запрошують. А конче потрібно було, щоб він втрутився. Тому, що Рію знов стояв перед ликом чуми, який жахав його. Не один раз заманювала вона на хибний шлях спрямовані проти неї стратегічні операції, з'являючись не там, де її чекали, і зникаючи з тих місць, де вона, начебто, уже оселилась. І ось вона ще раз збиралася здивувати своїх ворогів.

Тарру боровся, лишаючись нерухомим. Жодного разу за всю ніч шалені атаки чуми не примусили його відповісти на них звуком або порухом. Він щосили бився з хворобою усією могутністю свого мовчання. Він не промовив ані слова, визнаючи цим, на свій лад, що відриватися йому вже не можна. Рію міг спостерігати фази бою лише по очах свого друга. Очі ці то розплющувались, то заплющувались, повіки міцно затискували очне яблуко або, навпаки, широко розкривались, і погляд тоді зупинявся на якійсь речі або втуплювався в доктора і його матір. Щоразу, коли доктор зустрічався з ним очима, Тарру на превелику силу посміхався до нього.

На вулиці пролунали квапливі кроки. Наче хтось тікав від далекого грому, що поступово наблизився і сповнив вулицю своїм гуркотом. Знов почався дощ, до нього приєднався град, який застукотів по тротуару. Великі гардини на вікнах здимались, наче хвилі. Відвернений на хвилину дощем, Рію знов подивився з темного кутка на свого друга, освітлюваного настільною лампою. Мати плела, часом підводячи голову і уважно придивляючись до хворого. Доктор зробив уже все, що можна було зробити. Після дощу в кімнаті зависла тиша, наповнена німою бурєю незримої війни. Докторові, який згорбився від безсоння, раптом здалося, що в напруженій тиші він чує тихий, рівномірний свист, який не давав йому спокою під час епідемії. Він жестом запропонував матері, щоб вона пішла спати. Вона заперечливо похитала головою, і очі в неї заблищали. Потім вона уважно перевірила петлю на дротуку. Рію встав, щоб напоїти хворого, і знову сів.

Перехожі, скориставшись з прояснення, швидко пройшли тротуаром. Кроки стихали, віддаляючись. І вперше доктор пізнав цю ніч: пізні перехожі, не чути сирени швидкої допомоги... Ця ніч була схожа на ті, колишні ночі. Це була ніч, вільна від чуми. Здавалось, що хвороба, зацькована холодом, світлом і людським натовпом, тікала з міста і заховалась тут, у цій теплій кімнаті, щоб завдати останнього удару нерухомому тілу Тарру.

Страшний бич більше не розтинав неба над містом. Він тихо свистів у задушливому повітрі кімнати. Це його свист Рію чув уже кілька годин. Треба було чекати, доки він зупиниться, доки і тут чума визнає себе переможеною.

Незадовго перед світанком Рію схилився до матері.

— Ти повинна поспати, бо не зможеш заступити мене о восьмій годині. Пополощи горло, перш ніж лягти.

Мадам Рію встала, взяла своє плетиво і підійшла до ліжка. Тарру лежав із заплющеними очима. Волосся, що спадало на його масивне чоло, кучерявилось від поту. Мадам Рію зітхнула, і хворий розплющив очі. Він побачив на собою лагідне обличчя; крізь хвилі лихоманки знов проступала напружена посмішка. Але очі відразу ж заплющилися. Лишившись наодинці з хворим, Рію вмостився у кріслі, в якому допіру сиділа його мати. Вулиця була німа. Стояла цілковита тиша. У кімнаті повіяло передранішнім холодом.

Доктор задрімав, але вдосвіта торохтіння першого воза вивело його з сонного забуття. Рію стрепенувся і поглянув на Тарру. Він зрозумів, що настала пауза і що хворий теж заснув. Дерево та залізо воза ще гримотіли у далині. За вікном було темно. Коли доктор підійшов до ліжка, Тарру подивився на нього без будь-якого виразу, ніби крізь сон.

— Ви спали, правда ж? — спитав Рію.

— Так.

— Вам легше дихати?

— Трошки. Це про щось свідчить?

Рію мовчав. Потім, через хвилину, сказав:

— Ні, Тарру, це ні про що не свідчить. Вам, так само як мені, відомо, що таке ранкова ремісія.

Тарру кивнув головою.

— Дякую, — сказав він, — завжди відповідайте мені точно.

Рію сів на ліжку. Він відчував поряд з собою ноги хворого, випростані та негнучкі, як у помираючого. Тарру почав прискорено дихати.

— Температура знов підвищується, правда? — промовив він, задихаючись.

— Так. Але опівдні вона зупиниться.

Тарру заплющив очі. Очевидно, він збирав сили. Його обличчя було виснажене. Він чекав посилення лихоманки, яка вже поставала в глибині його тіла. Коли він розплющив очі, погляд в нього був тьмяний і застиглий. Він став ясніший лише тоді, коли Тарру помітив, що доктор нахилився до нього.

— Пийте, — сказав Рію.

Той випив і відкинувся на подушку.

— Як довго, — сказав він.

Рійо взяв його за руку, але Тарру вже не реагував; погляд хворого було спрямовано кудись убік. Раптом жар залив його всього, навіть чоло, неначе хвороба десь всередині прорвала греблю. Коли погляд Тарру знов зупинився на докторові, Рійо спробував виразом обличчя підбадьорити хворого. Жалюгідна подоба посмішки ледь-ледь торкнулась стиснутих щелеп та посірілих губ, вкритих білястою піною. Але в очах його на кам'яніючому обличчі ще не згасала відвага.

О сьомій годині мадам Рійо увійшла до кімнати. Доктор пішов у свій кабінет подзвонити до лікарні, і попросив, щоб його кимось замінили. На мить він ліг на диван, але одразу встав і повернувся до хворого. Погляд Тарру був спрямований на матір. Він дивився на маленьку тинь, яка сиділа біля нього, склавши руки на колінах. Тарру так довго не зводив з неї очей, що вона приклала палець до губ і, підвівшись, вимкнула настільну лампу. Але світло дедалі сильніше почало проходити крізь штори, і, коли обличчя хворого знов виринуло з темряви, він так само невідривно дивився на неї. Мадам Рійо схлилась до нього, поправила подушку і поклала руку на його скуйовджене і мокре волосся. Тоді вона почувала глухий голос, який наче линув здалеку і дякував їй, і казав, що тепер усе гаразд. Коли вона знову сіла, Тарру заплющив очі, і на його змученому обличчі знову промайнула жалюгідна подоба посмішки.

Опівдні жар дійшов краю. Глибокий кашель струшував тіло хворого. В нього почалося кровохаркання. Залози вже не наривали. Вони були тверді, наче гайки, вкручені у суглоби, і Рійо зрозумів, що розрізати їх неможливо. У перервах між нападами кашлю та лихоманки Тарру зрідка озирає друзів. Але незабаром очі його почали розплющуватись дедалі рідше, і світло, що осявало спустошене обличчя, дедалі тьмянішало. Блискавки грози, яка підкидала його тіло поривами конвульсій, спалахували чимраз рідше, і Тарру дедалі глибше занурювався у бурхливі хвилі. Перед Рійо лишалася тільки нерухома машкара, з якої зникла посмішка. Ця рідна йому людина, прохромлена ударом рогатини, обпалена пекельною мукою, спотворена злісними вихорами розгніваних небес, на очах в Рійо занурювалася у пучину чуми, і доктор неспроможний був відвернути катастрофу.

Ще раз він мусив проводити, лишаючись на березі з безпорадними руками, з боєм у серці, беззбройний, нізвідки не дожидаючи допомоги, безсилий перед цією катастрофою. І коли настав кінець, сльози не дали Рійо побачити, як Тарру раптом повернувся до стіни, востаннє зітхнувши якимось жалісно, наче десь у ньому урвалася струна.

Наступна ніч вже не була ніччю боротьби. То була ніч мовчання. Ще раніш Рійо думав про дивну тишу, що здіймалася від ложа людей, яким він дозволив померти. Завжди та сама пауза, та сама урочиста перерва, те саме умирення, що настає після бою, і це була тиша поразки. Але тиша, яка оповила зараз його друга, була така густа, так узгоджувалась з мовчанням міста, визволеного від чуми, що Рійо відчув — це остання, остаточна поразка, яка завершує війни і самий спокій перетворює на незціленне страждання. Докторові було невідомо, чи знайшов Тарру, нарешті, спокій, але, принаймні тоді, він був впевнений, що для нього самого вже ніколи не буде спокою, як немає його для матері, що втратила сина, або для чоловіка, що поховав друга.

За вікном була така сама холодна ніч, крижані зірки у морозному та ясному небі. У напівтемній кімнаті відчувався холод, могутній повів полярної ночі. Мадам Рійо сиділа біля ліжка у звичній позі, освітлена настільною лампою. Посеред кімнати, у густій темряві, Рійо сидів у кріслі і чекав. Він весь час намагався не думати про дружину.

Підбори перехожих простукотили у нічному холоді.

— Ти про все подбав? — спитала мадам Рійо.

— Так, я вже зателефонував.

Їхнє мовчання тривало. Мадам Рійо часом дивилася на сина. Перехопивши один з цих поглядів, він посміхнувся до неї. Звичайні нічні звуки лунали на вулиці. Хоча офіційного дозволу ще не було, містом вже бігало чимало машин. Вони швидко прослизали бруком, зчезали, з'являлися знов. Голоси, оклик, знов мовчання, цокання кінських копит, два трамваї проскреготили на повороті, невиразний гомін і знов-таки — німотне дихання ночі.

— Бернар?!

— Так, мамо.

— Ти не втомився?

— Ні.

Він знав, про що думала мати і як вона любила його в цю хвилину. Але він знав також, що це не так вже й багато — когось любити, і що любов ніколи не буває такою сильною, щоб знайти для себе потрібні слова. Тому він і його мати завжди любили одне одного мовчки. Вона помре, або помре він, так ніколи й не зумівши піти далі у висловленні своєї ніжності. Саме так жив він поряд Тарру, і ось той помер, сьогодні ввечері, і їхній дружбі не вистачило часу, щоб жити своїм справжнім життям. Тарру програв партію, як він висловився. А він, Рійо, що виграв? Він виграв лише те, що познайомився з чумою і пам'ятає її, відчув друж-

бу і пам'ятає її, відчув ніжність, і настане час, коли згадуватиме її. Все, що може виграти людина у грі з чумою, — це пізнання і пам'ять. Може, саме це Тарру називав виграною партією?

Знову промчав автомобіль, і мадам Рійо ворухнулась на стільці. Доктор посміхнувся до неї. Вона сказала, що не втомилась, і додала:

— Тобі слід було б поїхати відпочити в гори. Туди.

— Звичайно, мамо.

Так, він відпочине там. А чому ні? Це буде також живленням для пам'яті. Але якщо це означає виграти партію, як прикро жити лише тим, що ти знаєш і про що згадуєш, позбавленому всього, на що сподіваєшся. Безперечно, саме так жив Тарру, і він розумів, яке марне життя без ілюзій. Нема спокою в душі без надії, і Тарру, який не визнавав за людьми права засуджувати когось, і знаючи, однак, що ніхто не спроможний втриматись від того, щоб не проголошувати вироків, і що навіть жертвам доводиться іноді бути катами, — Тарру перебував у розбраті з собою, терзаючись у суперечностях; він ніколи не відчував надії. Може, саме тому він хотів досягти святості і шукав собі спокою, служачи людям? Рійо цього не знав, але це і не було важливо. Людина, яка береться за кермо автомобіля, щоб спрямувати його дужою рукою, і могутнє тіло, нерухомо розпростерте на ліжку. Тільки ці образи Тарру лишаться в його душі. Тепло життя та образ смерті — це й було знанням.

Мабуть, саме тому вранці цього дня доктор Рійо спокійно сприйняв звістку про смерть дружини. Він був у себе в кабінеті. Мати майже бігцем принесла йому телеграму. Потім вийшла дати чайові листоноші. Коли вона повернулась, син тримав у руці розпечатану телеграму. Мати подивилась на нього, але доктор споглядав чудовий ранок, що поставав за його вікном.

— Бернар, — сказала мадам Рійо.

Доктор подивився на неї розгубленим поглядом.

— Що в телеграмі? — спитала вона.

— Так, — відповів Рійо. — Вісім днів тому.

Мадам Рійо відвернулась до вікна. Доктор мовчав. Потім він сказав матері, що не треба плакати, що він цього чекав, але все одно дуже тяжко. Кажучи це, він просто знав, що в його стражданні нема несподіванки. Адже той самий білз тривав уже багато місяців і два останні дні.

* * *

Нарешті настав чудовий лютневий ранок, коли міську браму відчинили. Цю подію було зустрінuto привітанням від населення, га-

зет, радіо і комюніке префектури. Оповідачеві лишається стати хронікером щасливих годин, хоча сам він був одним з тих, хто не мав свободи, потрібної на те, щоб цілком поділити спільну радість.

Було організовано святкування, що тривало день і ніч. Паровози почали димити на вокзалі, а кораблі, що прийшли з далеких морів, взяли вже курс на нашу гавань, відзначаючи цим самим, що для всіх, хто стояв, скаржачись на розлуку, настав великий день побачення.

Легко уявити собі, що відчували тепер наші співгромадяни після такої тривалої розлуки. Поїзди, що ціліснікий день прибували до нашого міста, були так само переповнені, як ті, що йшли звідси. За час двотижневої затримки кожен заздалегідь придбав квитка на цей день, тремтячи від страху, що постанову префектури буде анульовано. Ті, що під'їздили до нашого міста, теж не були цілком спокійні, бо хоч загалом знали про долю найбільш близьких людей, їм нічого не було відомо про інших і про саме місто, яке лякало їх. Але це стосується лише тих, кого за ці місяці не спалювала пристрасть.

Справді, закоханих цілком заповнила думка про любов. Лише одне змінилось для них: якщо у вигнанні їм хотілося підштовхнути час, примусити його плинути швидше, то тепер, коли вони вже наближались до міста, їм, навпаки, хотілося уповільнити, зупинити час. Невиразне, але гостре почуття, котре томило їх всі ці місяці, втрачені для кохання, мимоволі примушувало вимагати певної компенсації, тобто щоб час у дні радості спливав удвоє повільніше, аніж у дні чекання. І ті, що дожидали у себе вдома, і ті, що, як Рамбер (дружина котрого, попереджена за кілька тижнів, зробила все необхідне, щоб приїхати), чекали на пероні, — всі були пойняті таким самим нетерпінням, такою самою тривоگوю. Рамбер схвильовано ждав миті, коли любов і ніжність, перетворені місяцями чуми на абстракцію, зустрінуться віч-навіч з істотою із плоті та крові, на яку вони були спрямовані.

Йому хотілося б знову стати тією людиною, котру на початку епідемії нездоланий порив гнав з міста назустріч коханій. Але він розумів, що це вже неможливо. Чума посіяла в ньому розгубленість, і хоча він, що сили намагався її знищити, відчував її у собі, як приглушену тугу. Йому здавалося, що чума скінчилась надто раптово, і він ще не отямився. Щастя летіло щодоуху, темп подій був швидший, аніж темп очікування. Рамбер розумів, що все повернеться до нього одразу, і що радість обпалить його, не даючи часу натішитися нею.

Всі відчували те саме, що й Рамбер, в тій чи тій мірі усвідомлюючи це, — отже, треба

говорити про всіх. На пероні, де знову починалось їхнє особисте життя, вони ще відчували спільність і обмінювались посмішками та поглядами. Але з тієї хвилини, коли вони угледіли дим паровоза, їхні спогади про вигнання миттю згасли під зливою радості, котра бентежила і приголомшувала. Коли поїзд зупинився, нескінченна розлука, що для багатьох почалася саме на цьому пероні, скінчилася в ту мить, коли з тріумфуючою жадібністю руки обняли тіло, живу форму якого було вже забуто. У Рамбера не вистачило часу подивитись на цю форму, що бігла до нього — вона вже тремтіла у нього на грудях. І, палко обіймаючи її, пригортаючи до грудей голову і бачачи лише коси, такі знайомі, Рамбер не стримував сліз, не знаючи, чим їх викликано—нинішнім щастям або надто довго поборюваним стражданням, знаючи лише, що вони заважають йому дізнатись, чиє обличчя припало до його плеча: те, про яке він стільки мріяв, чи обличчя чужої йому жінки.

Потім він дізнається, чи справедливі його сумніви. Зараз йому хотілося чинити так само, як чинили всі, котрі, здавалось, вірили, що чума може прийти і піти собі, не лишивши змін в людських серцях.

Всі повертались додому, щільно пригорнувшись одне до одного, сліпі до всього на світі, тріумфуючи над чумою, забувши всі поневіряння, забувши і тих, що приїхали цим самим поїздом і, не зустрінуті ніким, бачили тепер, повернувшись додому, що правдились погані передчуття, зроджені тривалим мовчанням.

В цих бідолашних не лишилося жодного супутника життя, крім нової туги, вони поринули цієї хвилини в спогади про зниклу істоту; все було зовсім іншим для цих людей, і відчуття розлуки досягло в них найвищого напруження. Для матерів, чоловіків, коханців, що навіки втратили щастя разом з тими, кого було кинуто у незнану прірву або перетворено на жменю попелу, чума все ще тривала.

Але хто думав про цих самотніх? Опівдні сонце подолало холодні вихори, що зранку порушували спокій повітря, і тепер виливало на місто нескінченні струмені нерухомого світла. День зупинився. З фортів, розташованих на пагорбах, безнастанно гуркотіли гармати, стріляючи у застигле небо. Все місто висипало на вулиці святкувати цю коротку мить, коли час страждань скінчився, а час забуття не почався.

На всіх площах танцювали. З дня на день вуличний рух зростав, і автомобілі, яких стало значно більше, ледве просувались крізь людський натовп. З полудня і до ночі лунало веселе, вібруюче калатання дзвонів. У церквах правили подячні молебні. Водно-

час сила-силенна людей розважалась, і власники кафе, не дбаючи про майбутнє, розпродували останні запаси вин і горілки. Поряд з прилавками галасував збуджений натовп, в якому мигтіли, міцно обнявшись, пари, котрі не соромились того, що на них дивляться. Всі вигукували щось і реготали. Нині люди витрачали запаси життя, зроблені протягом довгих місяців, наче цей день був для них останній. Завтра почнеться буденне існування — розсудливе, обережне. А зараз найрізніші люди браталися і разом прощтовхувались крізь натовп. Радість визволення, бодай на кілька годин, встановила поміж ними рівність, якої не могла дати навіть присутність смерті.

Але це банальне розкошування — ще не все; люди, що разом з Рамбером ходили по вулицях, нерідко тишилися більш вишукано, ховаючи це під зовнішньою незворушністю. Здавалось, всі ці сім'ї і пари просто спокійно прогулюються. Насправді, більшість з них здійснювала витончене паломництво до місць свого страждання. Вони хотіли показати новоприбулим явні або приховані ознаки чуми, сліди її історії. Деякі задовольнялись роллю досвідченого гіда, сучасників чуми, і розповідали про небезпеку, не викликаючи остраху. То була безневинна вітха. Але інші обирали більш хвилюючі маршрути, на яких коханець, поринувши у солодку тугу спогадів, міг сказати своїй подрузі: «Ось тут, в такий самий час, я так тебе жадав, а тебе не було зі мною». Цим туристам пристрасті легко було впізнавати одне одного, і їхній шепіт, і тихі освідчення були острівцями у бурхливому натовпі, крізь який вони продирались. Краще за оркестри, що грали на кожному перехресті, вони свідчили про справжнє визволення. Бо ці захоплені, скупі на слова пари, що йшли обнявшись, стверджували посеред усієї цієї метушні, з усім тріумфом і егоїзмом щастя, що чума закінчилась і жахливі часи минули. Вони спокійно заперечували, проти очевидності, що ми колись знали цей божевільний світ, де вбити людину було так само просто, як вбити муху, де здичавіння набуло завершених форм, де марення було розважливо точне, де позбавлення волі призводило до страхітливої свободи відносно всього, чого тоді не було в наявності, де запах смерті дурманив усіх тих, кого вона не вбила; вони начисто заперечували, що ми колись були народом, котрий жив у безперервному приголомшенні, народом, частина якого щодня потрапляла у жерло печі та перетворювалася на смердючий дим, а решта, потрясаючи кайданами безсилля і страху, очікували своєї черги.

В усякому разі, саме це постало перед очима доктора Рію, який, поспішаючи на

околицю, самотньо йшов посеред калатання дзвонів, гуркоту гармат, приглушених вигуків і музики. Його робота тривала: хвороби не дають хворим відпустки. До ніжного світла, яке мерехтіло над містом, здіймався забутий аромат смаженого м'яса та анісової настоянки. Навкруги — радісні погляди звертались до небес. Мужчини та жінки, з палаючими обличчями, вчіплялися одне в одне із зойком жадання. Так разом з чумою закінчився і жах, і ці сплетені руки виразно промовляли про те, що чума була розлукою і вигнанням у найглибшому розумінні цього слова.

Вперше Рійо міг точно визначити, що саме протягом нескінченних місяців робило обличчя всіх перехожих подібними одне до одного, наче вони були родичами. Йому достатньо було роздивитись навкруги.

Пройшовши через муки і поневіряння чуми, всі ці люди наприкінці вбралися відповідно до тієї ролі, яку вони давно грали, — ролі емігрантів. Перш за все, їхні обличчя, потім одяг промовляли про те, що вони самотні, і батьківщина далеко. З того дня, коли чума зачинила міську браму, вони були розлучені, відірвані від людського тепла, яке примушує все забути. Хоч і не в однакоій мірі, всі чоловіки і жінки в усьому місті сподівались на з'єднання, яке мало для кожного з них різне значення, але було однаково недоступне. Більшість з усієї сили волала до відсутніх, прагнула теплоти людського тіла, ніжності. Деякі, іноді не розуміючи цього, тужили за людською приязню, страждали від того, що навіть засоби, які вона звичайно використовує, — листи, кораблі, поїзди, — не можуть з'єднати їх з друзями. Інші — нечисленні, такі, мабуть, як Тарру — прагнули з'єднання з тим, чого вони самі не могли точно визначити, але що здавалось їм єдиним жаданим благом у світі. Іноді, не знаходячи іншого слова, вони називали це спокоєм.

Рійо йшов. Йому здавалось, що передмістя, куди він прямував, не наближається, а відступає — чим більше він просувався вперед; гомін посилювався, а натовп навкруги зростав. Потроху він занурювався у це величезне, ревуче тіло, крик якого він дедалі краще розумів, бо, принаймні почасти, це був його власний крик. І тілом, і душею всі разом були пригнічені цими важкими канікулами, цим гірким вигнанням, цією вічною, невгамовною спрагою. Посеред зростаючих куп мертвяків, сигналів швидкої допомоги, пересторог з боку того, що звичайно називають долею, безнастанного почуття страху і величезного обурення в їхніх серцях, ці збожеволілі від жаху люди чули нестихаючий могутній заклик — знову знайти свою справжню батьківщину. Для них усіх справ-

жня батьківщина була поза межами цього гинучого міста. Запашний чагарник на пагорбах, море, вільні країни, сила кохання — це була їхня справжня батьківщина. І до неї, до цієї країни, до щастя поривалися вони, зрікаючись решти.

Який сенс був прихований у цьому вигнанні і жадобі з'єднання, Рійо не знав. Ідучи далі, проштовхуючись крізь густий натовп, він дістався кінець кінцем до менш людних вулиць і подумав, що, зрештою, не має значення, є в усьому цьому якийсь сенс чи ні, треба лише бачити те, що відповідає людським сподіванням.

Віднині він знав, що їм відповідало, і ще краще помічав це на перших, майже пустинних вулицях передмістя. Ті, що потребували небагато, хотіли лише одного: повернутись до оселі свого кохання, — і іноді їм щастило. Зрозуміло, деякі з них самотньо блукали містом, втративши істоту, якої вони чекали. Ті, що, як Рійо, легковажно сподівались на час, були розлучені назавжди. Але такі, як Рамбер, котрому доктор сьогодні вранці сказав, прощаючись: «Сміливіше, саме тепер потрібна справедливість», не вагаючись знайшли свою, здавалось б, втрачену подругу, і принаймні якийсь час раюватимуть. Тепер вони знали, що коли існує щось, чого можна завжди прагнути і іноді діставати, — це людська ніжність.

Але для тих, що через голови людей звертались до того, чого вони й самі не могли собі уявити, — не було відповіді. Тарру, здавалось, досягнув того недоступного спокою, про який говорив, але знайшов його тільки у смерті, коли спокій вже не був йому потрібен. Якщо ті, що пристрасно обіймались на порогах будинків, освітлені призахідним сонцем, і знайшли те, чого бажали, це сталося лише тому, що вони просили для себе тільки того, що залежало від них самих.

Повертаючи на вулицю, де жили Коттар і Гран, Рійо подумав, що було б справедливо, коли б хоч зрідка радість винагороджувала тих, хто задовольняється людиною та її жалюгідним і нестямним коханням.

* *
*

Наша хроніка наближається до кінця. Настав час докторові Рійо признатись, що він — її автор. Але перш ніж розповісти про останні події, він хотів би принаймні виправдатись і пояснити, чому повинен був провадити розповідь тонем об'єктивного свідка. Протягом усієї епідемії сама його професія змушувала його зустрічатись з багатьма нашими співгромадянами і вислухувати їхні зв'ярвання. Тим-то він вважає за свій обов'яз-

зок дати звіт про все побачене і почуте. Але він волів би зробити це з бажаною в даному разі стриманістю. Взагалі, він намагався говорити лише про те, що бачив на власні очі, і не приписувати своїм товаришам по чумі якісь інші думки, окрім тих, що дійсно могли в них з'явитись. Єдине, що він собі дозволив — це скористатись з текстів, які випадково або через нещастя потрапили до його рук.

Покликаний свідчити з приводу, так би мовити, злочину, він був стриманий, як і належить добросовісному свідкові. Але водночас, за велінням серця, він добровільно став на бік жертв і захотів поділити з нашими співгромадянами єдине, що було істинним і спільним для них усіх: любов, страждання та вигнання. Отже, не було такого горя в наших співгромадян, якого б він не поділив, і не було такої ситуації, яка не була б його власною ситуацією.

Щоб лишатись правдивим свідком, він повинен був викладати, головним чином, документи, вчинки та чутки. Йому слід було б також мовчати про власні надії та випробування. Якщо він розповів про них, то лише для того, щоб самому зрозуміти або зробити зрозумілими почуття своїх співгромадян або щоб надати якнайточнішої форми тому, що вони майже весь час відчували невиразно. Правду кажучи, ці зусилля розуму не були занадто важкі для нього. Тільки-но він відчував спокусу чесно приєднати свої власні признання до голосів тисяч зачумлених, його зупиняла думка, що він не відчуває такого страждання, яке б не було стражданням інших, і що в цьому світі, де горе майже завжди самотнє, — це є чималою перевагою. Ні, ясно було, що він мав говорити за всіх.

Коли Рійо прийшов до свого давнього хворого, ніч уже оповила все небо. До кімнати долинав далекий гомін свободи, а старий, як і раніш, в такому самому настрої перебирав горошини.

— Це добре, що вони веселяться, — сказав він, — в світі повинно бути все. А ваш колега, докторе, що з ним тепер?

Пролунали два постріли, але вони були мирні: діти бавилися хлопавками.

— Він помер, — відповів доктор, прислухаючись до хрипів у грудях хворого.

— Тобто як? — здивовано спитав старий.

— Від чуми, — додав Рійо.

— Так, — кивнув старий по паузі, — найкращі помирають. Таким є життя. Але то була людина, котра знала, чого вона хоче.

— Чому ви так кажете? — спитав доктор, ховаючи стетоскоп.

— Просто так. Він не говорив пустих слів. І взагалі, він мені подобався. Але так завжди. Різні там базіки кажуть: «Це чума, у нас була чума». Ще трохи — і вони вимагатимуть орденів. Але що це означає — чума? Це життя, і край.

— Регулярно робіть ваші інгаляції.

— О, не турбуйтеся. Мене ще надовго вистачить. Я ще побачу, як вони всі помирять. А я — я вмю жити.

Здалека, наче на відповідь, долинули радісні крики. Доктор зупинився посеред кімнати.

— Вам не заважатиме, якщо я пройду на терасу?

— Ні, звичайно. Ви хочете подивитись на них згори? Прошу ласкаво. Але вони завжди однакові.

Рійо попрямував до сходів.

— Скажіть, докторе, правда, що хочуть поставити пам'ятник тим, хто загинув від чуми?

— Так сказано в газетах.

— Я так і знав. І виголошуватимуть промови, — старий задихався від сміху. — Наче чую їх: «Наші загиблі...» А потім подадуться жертви.

Але Рійо вже йшов сходами нагору. Величезне холодне небо іскрилося над будинками і за пагорбами, зірки були тверді, наче кремінь. Ця ніч не дуже відрізнялась від тієї, коли вони з Тарру вийшли на цю терасу, щоб забути про чуму. Море біля підніжжя скель було сьогодні бурхливіше. Звільнившись від нечистого подиху, що його приносив повітря теплої осені, повітря було легке і нерухоме. Гомін міста хвилями бився у підніжжя тераси. Але ця ніч була ніччю визволення, а не бунту. Далека червоняста заграда показувала, де розташовані бульвари та ілюміновані площі. У цій, тепер вже визволеній ночі, жадання скинуло пута, і його ревіння долиняло до Рійо.

Над темним портом знялись перші ракети офіційного святкування. Місто зустріло їх протяглим і глухим вітанням. Коттара, Тарру, всіх тих і ту, кого любив і втратив Рійо, всіх загиблих і всіх винуватих вже забули. Старий мав рацію: люди завжди однакові. Але в цьому була їхня сила, в цьому була їхня безневинність; незважаючи на страждання, Рійо відчував, що він з ними. Слухаючи вигуки, які з подвоєною силою, у багато разів помножуючись луною, досягали підніжжя терас, дивлячись, як дедалі більше різнокольорових снопів здіймається у небо, Рійо вирішив написати хроніку, котра вже завершується, щоб не бути одним з тих, хто мовчить, а свідчити на користь отих зачумлених, щоб принаймні лишився спогад, якої несправедливості і насильства вони зазнали,

і щоб просто сказати про те, чого можна навчитися під час чуми: люди значно більш заслуговують на захоплення, аніж на презирство.

А втім, він знав, що ця хроніка не може точно відобразити, як було здобуто остаточної перемоги. Це лише повість про те, що довелося здійснити, і, безперечно, ще доведеться здійснювати в боротьбі з ще не подоланим терором усім тим, котрі, не в силі стати святими і не погоджуючись визнати владу бича, намагаються бути лікарями.

Прислухаючись до радісних вигуків, які

долинали з міста, Рію пам'ятав, що цій радості завжди загрожує небезпека. Бо він знав, що таке натовп, щасливий у своєму невіданні, він знав те, про що можна прочитати у книжках: бацила чуми ніколи не вмирає і не щезає, десятки років може вона дрімати у меблях або в білизні, вона терпляче вичікує в кімнатах, погребках, чемаданах, хустках, паперах, і, можливо, настане день, коли на лихо й науку людям чума розбудить своїх пацюків і пошле їх конати у щасливе місто.

Переклад з французької.

КАЛЕНДАР КОЛО ВСЕСВІТУ

БЕЗ БЮРОКРАТИЗМУ. Власті аргентинського міста Тукуман запровадили нові меблі для всіх державних установ. Столи, стільці, письмове приладдя — все має різнитися в залежності від рангу того або іншого службовця і чиновника. Мовляв, кожний відвідувач повинен відразу ж, глянувши на меблі, безпомилково визначити, до кого він має звертатися у своїй справі.

У вестибюлі кожної установи мають бути вивішені, для ознайомлення відвідувачів, описи меблів чиновників всіх рангів.

ВАГОМІ ІНСТРУМЕНТИ. «Справжній шматок життя» поклав на музику французький композитор Жан Баттіст Горас. Його нова «симфонія» виконується виключно ударами молотків різних розмірів по вальцях механічного катка, яким звичайно утюжать свіжий асфальт.

Композитор скаржиться, що сучасні естрадні сцени не пристосовані для подібних «музичних інструментів» й тому він поки що виконує свою «симфонію» на автостраді.

У КОЖНОГО — СВИЙ БОГ. У Сполучених Штатах зареєстровано понад двісті різних релігійних сект. Серед них є й такі, що мають лише по 10—15 членів.

А недавно власті Брукліна зареєстрували ще одну секту, яка поки що складається з... самого лише її апостола, якогось, як він себе називає, «прямого нащадка Христа». Нова секта має своє приміщення, велику вівіску і фірменні бланки. Немає лише жодного прихильника.

ХТО Ж БІЛЬШІ БОЯГУЗИ? Американський вчений-психіатр Джордж Енгель, на підставі багаторічних дослідів і спостережень твердить, що чоловіки набагато полохливіші, ніж жінки. Наприклад, під час показу так званих «фільмів жахів», на кожну тисячу жінок лише одна непритомніє. У чоловіків це число становить аж 47!

НАЗАД, ДО АВТОМОБІЛЬНИХ ПРЕДКІВ! Розкішні «каділлаки» та інші коштовні автомобілі новітніх марок чомусь стали виходити з моди. Серед американських товстосумів тепер, наприклад, вважається особливим «шиком» їздити на автомобілях 1920—30 років і навіть ще старіших зразків. Ціни на подібні допотопні машини значно зросли. Цим, звичайно, вже скористалися різні спритні ділки. Вони випускають «справжні» автомобілі початку нашого сторіччя, роблячи на цьому непоганий бізнес.

НА ЗАХИСТ ЧОЛОВІКІВ. У Сполучених Штатах засновано нове «Національне об'єднання боротьби за рівноправність чоловіків». Статут цього дивного об'єднання проголошує нещадну боротьбу за визволення чоловіків від тиранії їхніх дружин, а старих холостяків — від свавілля економок, куховарок, будинкових ворогтарок тощо.

Керівники нового об'єднання заявили, що вони мають намір домогтися введення спеціального законодавства з цього питання.

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ЗАЛУЧАЮТЬСЯ ДО СУЧАСНОЇ МОДИ. Американські черниці рішуче заперестували проти свого традиційного одягу і зажадали більш модного вбрання.

Заповзятливі американські бізнесмени не примушували себе довго переконувати. Салони мод у Нью-Йорку, Чикаго та деяких інших містах вже розробили нові зразки одягу для служительниць господа-бога. Незабаром вони з'являться на вулицях у цілком сучасних костюмах, що, як запевняє реклама, «не приховують природних форм» Христових наречених.

ПОРАЗКА ЧЕМПІОНА. Італієць Феліче Альбероні завдяки своїм 204 кілограмам довгий час носив титул «Синьйор товстун», яким його нагородили на так званому конкурсі «ваговитих людей». Найважча людина в Італії!

Тепер Альбероні змушений поступитися своєю першістю 29-річній Маргеріті Кауде, що важить 206 кілограмів. Чемпіонесі присуджено звання «Синьйора товстуха», яким вона дуже пишається.

ДОГОРИ НОГАМИ. Черговий «рекорд» світу встановили 16 студентів університету Родса (Південно-Африканська Республіка): вони пройшли на руках 1 милью (1609 метрів) за 31 хвилину 46 секунд.

МАСШТАБИ! Порушення правил вуличного руху в Нью-Йорку набуло таких розмірів, що поліція не встигає збирати штрафи. Заборгованість по таких штрафах у Нью-Йорку досягла астрономічної цифри — 50 мільйонів доларів.

Рольф Ліберман (праворуч) задоволений своєю симфонією. Вона не приносить насолоди слухачам, зате приносить добрі прибутки авторові.

„СИМФОНІЯ ТОВАРООБМІНУ“

За увертюру править сухий дріб електричних друкарських машинок. Потім, як висловлюються музиканти, вступають касові апарати. Їм вторують лічильні машини, спочатку звичайні, маленькі, за ними — складні, а потім — новітні, електронні. Музичною кульмінацією є шалений дзенькіт численних телефонів. А в фіналі, на високих нотах виконують свою заключну партію об'єднані сили друкарських машинок і касових апаратів, підтримувані автомобільними сиренами...

Вся ця какофонія виконується не безсистемно, а по нотах. Однак ці ноти мають дивний вигляд. Замість звичайних нотних знаків, вони записані у формі перфорацій на стрічках, які закладають в електронні машини. Цей, з дозволу сказати, «музичний твір» має і відповідну назву «Симфонія товарообміну».

Прем'єра відбулася в день відкриття торговельної виставки у швейцарському місті Лозанні. За традицією автор дивовижної симфонії Рольф Ліберман мав би сам диригувати оркестром, що виконував його творіння, але єдине, що він міг у даному випадку зробити, це — натиснути кнопку, щоб привести в дію всі оті 156 «інструментів», на яких виконувалася його «Симфонія».

Слухачі, яким довелося познайомитися з витвором Рольфа Лібермана, твердять, що композитор все ж таки виявив певний жаль до людей: виконання «Симфонії» займає лише три хвилини. І ні в кого не виникає бажання прослухати її вдруге. Але вона виконується на виставці щодня, багато разів, у різних павільйонах.

Щоб створити той оркестр із друкарських машинок, касових апаратів, лічильних машин, телефонів і автомобільних сирен — багатьом фізікам-електронікам, математикам і механікам довелося попрацювати понад три місяці. Фінансувала цю справу велика фірма «Гермес», що виробляє канцелярське приладдя, яке правило за музичні інструменти для виконання «твору» Рольфа Лібермана. І придумав він таку симфонію саме на замовлення фірми «Гермес» для реклами її товарів.

Один із знавців «модерної» музики, який взявся серйозно розглянути творіння Рольфа Лібермана, написав, що він не зовсім відчув характер отого «товарообміну». З цього приводу кажуть, що найбільше відчув товарообмін сам автор, спритно обмінявши свою «симфонію» на чималу суму грошей. Адже фірма «Гермес» відвалила йому за таку оригінальну рекламу її виробів добрий куш.

Дзвін

на

Лайм-стріт

8 серпня 1963 року було чорним днем для страхової фірми «Ллойд». Вночі сталося знамените пограбування поштового експресу Глазго — Лондон: до рук грабіжників потрапили два з половиною мільйони фунтів стерлінгів. Майже половину цієї колосальної суми було застраховано у «Ллойда».

Та у величезному будинку на Лайм-стріт, в серці лондонського Сіті, де вже три століття знаходиться головна контора «Ллойда», про цю подію розмовляли зовсім недбало і байдуже. Адже давня традиція, якою так пишеться «Ллойд», — сплачувати величезні відшкодування, як кажуть, «не моргнувши оком».

Наприклад, коли в квітні 1906 року землетрус знищив більшу частину Сан-Франціско, кілька великих американських страхових товариств не змогли виконати своїх зобов'язань. А «Ллойд», не зважаючи справи, виплатив застрахованим сто мільйонів доларів.

Через шість років, коли загинув пароплав «Титанік» — «Ллойд» виплатив протягом двох тижнів 5 мільйонів доларів.

Тому не дивно, що назва «Ллойд» зробилася майже легендарною. Це ім'я, через його популярність, використовують як частину своєї фірмової назви різні європейські та американські страхові товариства, хоча вони з лондонським «Ллойдом» не мають нічого спільного.

Назва цієї могутньої страхової компанії походить від якогось Едварда Ллойда. У 1688 році він відкрив у Лондоні кафе. Воно знахо-

дилось поблизу Темзи, і його відвідували переважно купці та моряки. Тут вони розповідали новини, влаштовували різні свої справи.

Коли ж якийсь корабель вибрався у довгу подорож до Індії чи Америки — а це було тоді досить небезпечно — деякі купці почали робити щось на зразок сучасного страхування. Вони, за певну плату, брали на себе ризик можливої загибелі товарів, на знак чого підписували відповідний поліс. Тому їх стали називати «андеррайтерсами» — тобто «підписувачами». Ця назва збереглася й досі за членами товариства «Ллойд».

Хазяїн постачав своїм відвідувачам папір, гусячі пера, чорнила, а також останні відомості з порту. Отак ці «андеррайтерс» заснували приватний клуб, який став початком сучасного могутнього «Ллойда».

Тепер це вже не маленьке кафе. У великих мармурових залах з

штучним кліматом працюють новітні обчислювальні машини. «Ллойд» вже не обмежується страхуванням на морі. У нього можна застрахуватись від народження близнят, а також на випадок перелому ноги під час твісту. Можна застрахувати руки відомих піаністів, ноги Марлен Дітріх і голос Марії Каллас.

Американська фірма, що виготовила парашут для космонавта Шеппарда, застрахувала його у «Ллойда» на випадок нерозкриття. А в лютому минулого року запуск канадської космічної ракети з острова Барбадос відклали доти, аж поки не надійшла звістка від «Ллойда» про те, що експеримент прийнято на страхування.

Згідно з відомою англійською любов'ю до традицій непорушно зберігаються старі ллойдівські звичаї. Коли десь у морі потрапляє в небезпеку корабель, застра-

хований у «Ллойда», це повідомлення вписується до фоліантів на Лайм-стріт... гусячим пером.

1 500 агентів «Ллойда», розкиданих по цілому світу, постійно інформують Лондон про рух сотень і тисяч кораблів. Коли надходить відомість про загибель якогось судна, дзвін, що висить посередині головного Мармурового Залу в конторі «Ллойда», б'є один раз, а якщо звістка добра — два рази.

Колись цей дзвін належав англійському паруснику «Латейн», який затонув у 1799 році біля голландських берегів. Його вантаж — скрині з золотом, вартістю понад мільйон фунтів стерлінгів — був застрахований у «Ллойда».

Нелегко стати акціонером «Ллойда». Кожний новий кандидат повинен мати рекомендації шести старих акціонерів і майно вартістю не менш як 75 тисяч фунтів.

5300 «андерайтерс» «Ллойда» не дарма вважаються фінансовою елітою Англії. Серед них є 3 міністри, 52 члени парламенту, 39 графів, але... жодної жінки. В Мармуровому Залі немає навіть жінок-секретарок. Це теж традиція.

Останнім часом «Ллойду» довелося пережити чимало неприємностей. У 1954 році, коли три урагани спустошили узбережжя Західної Африки, довелося сплатити 25 мільйонів доларів страховки. Хвороба кінозірки Елізабет Тейлор під час зйомок фільму «Клеопатра» коштувала «Ллойду» 750 тисяч фунтів стерлінгів.

Але негайна виплата будь-якої суми є джерелом величезного престижу «Ллойда». Ось, наприклад, обіцяючи 100 тисяч фунтів тому, хто вилловить «чудовиське озера Лох-Несс», власник англійського цирку Бертран Мілс про всякий випадок застрахувався у «Ллойда».

Звичайно, помилково було б гадати, що акціонери «Ллойда» діють з філантропічних міркувань. Прибутків його вистачає, щоб сплачувати застрахованим будь-які суми, зберігаючи при цьому дуже високі дивіденди. Сучасний «Ллойд» — це велика капіталістична монополія, яка має неабиякий вплив на економічне життя Англії, й не одної лише Англії.

Що ж до старовинних традицій, то вони мають створювати навколо «Ллойда» вигідну для нього атмосферу якоїсь таємничості та оригінальності.

...У великому Мармуровому Залі лунає гучний удар старовинного дзвону; десь у морі щось трапилось з кораблем, застрахованим у «Ллойда». «Андерайтерсам», можливо, доведеться приготувати велику суму для сплати страховки. Та це зовсім непомітно позначиться на мільйонних прибутках цієї найбільшої страхової компанії світу.

Я узаконений БРЕХУН!

Дивний клуб, про який пише польський журналіст Богуслав Коперський, справді існує в Сполучених Штатах. Автор жартома написав листа керівникам клубу, і ось що з цього вийшло.

Якось я десь прочитав, що в містечку Барлінгтон у Сполучених Штатах існує клуб Брехунів, який навіть щороку оголошує конкурс на найвитонченішу побрехеньку. Торік, наприклад, переможцем конкурсу став чолов'яга, який заявив, ніби в його рідних місцях влітку була така посуха, що навіть найздібніші брехуни не піймали жодної рибини у висохлих ріках.

І ось я написав у Барлінгтон листа, в якому виявив бажання стати членом клубу, додавши для оцінки моїх здібностей вигадану мною брехню.

Через 10 днів я отримав відповідь. Офіційний конверт, фірмовий папір. Читаю. «Шановний пане! Ваш лист справив на нас дуже приємне враження. Ми не знали, що відомості про наш клуб так поширилися. Він існує для того, щоб дати людям можливість потішитися розповідями незвичайних історій. Скрізь у світі є такі люди, як Ви, що люблять розповідати всілякі побрехеньки. Ми заохочуємо їх і просимо надсилати свої творіння. Щороку правління нашого клубу оцінює надіслані історії, вибираючи найкращі, і як наслідок

оголошує чемпіона світу з Брехні.

Ми вважаємо, що люди тепер брешуть з двох причин: щоб обдурити чи дошкулити ближнім, або, як це робимо ми, щоб разом посміятися.

Надіславши свою «брехню», ви виконали одну з головних умов для прийому в наш клуб. З приємністю повідомляємо, що історія, надіслана Вами, висунута на конкурс на здобуття звання чемпіона світу.

Як правило, ми беремо вступний внесок у всіх нових членів нашого клубу. Але в інтересах міжнародної дружби брехунів і, беручи до уваги високий клас вашої брехні, — правління клубу одностайно ухвалило звільнити Вас від уплати цього внеску.

Віднині Ви є членом міжнародної організації, заснованої 35 років тому, що налічує 95000 членів з усіх континентів. Дякуємо за лист і бажаємо успіхів.

З пошаною

Президент клубу О. К. Полетт».

З конверту випав членський квиток. З нього я дізнався, що правління Барлінгтонського клубу брехунів після ретельного розгляду представлених творів, вважає, що Богуслав Коперський є цілком вправним Брехуном, має право користуватися усіма привілеями Брехунів і є довічним почесним членом клубу.

Copyright by Burlington Liars' Club 1936

Officers of the BURLINGTON LIARS' CLUB

After Due Consideration of Evidence
Submitted, Do Declare That

BOGUSLAW KOPERSKI

Is a full fledged LIAR, entitled to every
courtesy from Liars everywhere, and an
Honorary Member of our Club for life.

Charles
President.

BURLINGTON LIARS' CLUB
(Over)

Членський квиток клубу Брехунів, написаний на ім'я Богуслава Коперського.

Справжня історія д'Артаньяна

лих суперечок дослідники відтворили справжню історію людини, що була прототипом героя роману Дюма.

* * *

В середині квітня 1640 року, тобто через п'ятнадцять років після початку подій, змальованих в романі «Три мушкетери», майбутній д'Артаньян, тоді ще Шарль Кастельморо молодший, виїхав на старій шкапі з гасконського села Лупіак в Париж.

Маючи в гаманці лише десять екю, він ночував дорогою в порожніх сараях, харчувався в найдешевших трактирах. Шарль зітхнув з полегкістю, в'їхавши нарешті третього березня в містечко Монт-Рішар. Тут жила його далека родичка Елоїза де Брасьє, і він розраховував відпочити в її домі.

Літня дама радісно зустріла юнака. Її мало хто відвідував. Шарль швидко переконався в цьому: в холодному і брудному будинку давно не топили, сирі дрова відмовлялися горіти, спати довелося на голих дошках не роздягаючись.

Шарль виїхав від Брасьє четвертого березня вранці, похмурий, невиспаний, злий. Коли до цього додати хворобливе самолюбство, властиве бідним дворянчикам того часу, то не дивно, що юнак спробував зігнати свою злість на першому ж зустрічному. Йому здалося, що якийсь чоловік зневажливо зміряв його поглядом на базарному майдані сусіднього з Монт-Рішаром містечка Сен-Дьє, і Шарль викликав його на дуель.

Двадцятирічний Шарль — худорлявий і непоказний — виглядав значно молодше свого віку. Чоловік презирливо кинув: «З такими жовторотими не б'ються, їх просто шмагають різками».

В родині збіднілого гасконського дворянина Бертрана де Батц Кастельморо було п'ятеро хлопчиків; старший і середній чомусь мали однакові імена — Шарль. Двоє старших братів, Шарль і Поль, вступивши в королівські мушкетери, вирішили, що Кастельморо (що означає «замок мавра») — ім'я недосить гучне. І марнославні брати додали до свого прізвища назву маєтку своїх далеких родичів — д'Артаньян.

Проте славу родині приніс другий Шарль де Батц Кастельморо, герой романів Дюма, який фігурує там просто як д'Артаньян.

Далеко не всі знають, що в основу романів Дюма лягли «Мемуари кавалера д'Артаньяна», — широко відома в XVII столітті книга. Дюма запозичив фабулу мемуарів, дещо змінив, дещо додав. Але він не знав, що мемуари... фальшиві. Їх написав відставний офіцер Гатьєн Куртільє де Сандра.

Пишучи свої «мемуари», де Сандра використав ряд справжніх фактів з життя Шарля де Батц Кастельморо, яке він знав досить детально.

В результаті копіткого вивчення тексту де Сандра та архівних розвідок, після трива-

Шарль вихопив шпагу, та його тут-таки, на базарному майдані, побила юрба.

Оскільки незадовго до цього кардинал Рішельє заборонив дуелі, міська варта кинула юнака в тюрму. Шпагу його поламали. Гроші украли. Коня і єдину зміну білизни відібрала варта. А головне,— зник рекомендаційний лист до командира роти мушкетерів де Тревіля.

Ця історія і лягла в основу першого розділу «Трьох мушкетерів».

Півгора місяця просидів молодий гасконець у вогкому казематі. За середньовічним звичаєм в'язнів не годували. Іжу д'Артаньяну передавала та сама родичка, інакше йому довелось б просити милостино через ґрати. Жаліслива вдова дала також юнакові грошей на дорогу і на нову шпагу, яку він і купив собі, вийшовши з тюрми.

До Парижа Шарль добирався пішки.

Він знав адресу харчевні на вулиці Фоувар, у якій збиралися мушкетери. Тут, серед її постійних відвідувачів, він сподівався зустріти своїх старших братів.

Та юного шукача пригод чекав новий удар.

Ось як малює французький словник Ларусс королівських мушкетерів XVII століття.

Старший брат Шарль загинув, а Поль воював в Італії. Почувши сумну звістку, Шарль-молодший в пам'ять про свого покійного брата вирішив також називатися Шарлем де Батц Кастельморо д'Артаньяном. Юнак не мав у Парижі ні друзів, ні рідних. В харчевні він випадково познайомився з гасконцем — гвардійцем роти Дезесара, підрозділу, що перебував на становищі військової школи. Гвардієць мріяв перейти в роту мушкетерів. Звали його Ісааком Порто. Дюма перетворив Порто на Портоса.

Порто обіцяв познайомити свого нового приятеля з двома мушкетерами де Тре-

віля — Анрі Араміцем та Арманом де Сілек д'Атос д'Отевілем (відомими нам під іменами Атос та Араміс).

Приятелі мали намір поїхати на прогулянку в ліс, що містився неподалік від передмістя Медон. Д'Артаньян з вдячністю прийняв запрошення Порто взяти участь у прогулянці; він сподівався, що мушкетери допоможуть йому.

Мушкетери, які були особистою охороною короля, суперничали з особистою гвардією першого королівського міністра, кардинала Рішельє. Серед гвардійців кардинала визначався Жілло де Бодріє. В травні 1640 року Жілло придбав собі гаптовану золотом перев'язь, на яку зазрили всі молоді франти Парижа. Перев'язь, певно, коштувала цілий капітал, і про таку дорогу річ ніхто з мушкетерів не міг і мріяти.

Та скоро хтось помітив, що Жілло перестав скидати плащ. Виникла підозра, що перев'язь гаптована золотом тільки на грудях.

Порто, Атос та Араміс вирішили провчити пихатого франта і під час прогулянки ніби випадково зірвати з нього плащ. Для ефекту їм потрібний був сторонній свідок. На цю роль і був запрошений гасконець, який щойно прибув в Париж і нічого не знав.

Жарт мало не обернувся на трагедію. Жілло супроводили троє товаришів, також гвардійці кардинала.

Порто зірвав з Жілло червоний оксамитовий плащ, і всі побачили, що перев'язь справді гаптована золотом тільки на грудях. Пролунав сміх, розлютований гвардієць вихопив шпагу. Його товариші зробили те саме і стали поряд з ним.

Проти д'Артаньяна опинився відомий дуелянт Монжільє. Монжільє спершу навіть не схотів битися з «жовторотим», як він зневажливо назвав юнака, але д'Артаньян зовсім не був новачком у фехтуванні, і за кілька хвилин гвардієць поранений лежав на землі.

В цей час мало не загинув Атос. Його противник Ла Петрі, кращий боєць гвардії кардинала, поранив Атоса в руку і націлявся в живіт. Д'Артаньян встиг відбити зрадницький удар, і вони разом з Атосом обеззброїли Ла Петрі.

Вранці мармуровими сходами палацу на де Тревіля піднімалися два мушкетери. Між ними, тримаючи руку на ефесі шпаги, гордо йшов юнак, майже хлопчик. Тревіль був задоволений. По-перше, його люди втерли носа гвардійцям, а по-друге, люди кардинала виявилися призвідниками дуелі саме тоді, коли Рішельє під страхом смертної кари заборонив поединки. А де Тревіль, як і багато інших придворних того

Мушкет королівських стрільців.

часу, вбачав у забороні дуелей обмеження прав французького дворянства.

Сміливого юнака, можливо, негайно прийняли б до загону де Тревіля, та цьому перешкодила одна обставина.

Казна видавала особистій гвардії короля лише мушкет. Усе інше (одяг, коня, холодну зброю) майбутній мушкетер, яким міг стати тільки родовитий дворянин, купував на власні кошти. А д'Артаньян мав лише шпагу, куплену на чужі гроші, та довге прізвисьце.

Тому де Тревіль відрядив Шарля в гвардійську роту Дезесара, в якій служив новий приятель гасконця Ісаак де Порто.

За чотири роки служби в гвардії д'Артаньян відзначився у війні проти іспанців у Фландрії, разом з Порто — в облозі фортеці Ер, під час якої загинуло двісті солдатів його роти, потім д'Артаньян і Порто воювали в Піренеях. Доля берегла обох друзів. Вони не дістали жодної дряпини.

Наприкінці 1642 року помер кардинал Рішельє, який багато років повновладно керував Францією. Весною 1643 року помер король Людовік XIII. На французький престол став п'ятирічний хлопчик Людовік XIV. Правили країною мати короля Анна Австрійська та її перший міністр кардинал Мазаріні.

Незабаром був проведений новий набір в мушкетери. Серед щасливців був і гвардієць Порто.

Д'Артаньян залишився служити під командуванням Дезесара, чекаючи, коли настане і його черга стояти в формі мушкетера на варті в покоях короля.

Незважаючи на свою молодість, він уже завоював репутацію такого надійного і спритного солдата, що його послали супроводити в Англію мушкетера Араміца, який мав секретне доручення.

Про цю подорож точно відомо лише те, що в Англії д'Артаньян і Араміц двічі билися на дуелі і двічі перемогли. Ніяких відомостей про мету і результати подорожі історія не дає. Треба думати, що секретна місія була пов'язана із справами вигнаної з Англії королівської сім'ї, бо, повернувшись, Араміц і д'Артаньян відвідали англійську королеву Генрієтту, що жила тоді в Парижі у вигнанні.

Очевидно, д'Артаньян випадково опинився в курсі англійських державних таємниць, бо незабаром після відвідання королеви на

життя молодого гвардійця був вчинений замах.

Якось увечері д'Артаньян помітив, що його переслідують. Він спробував втекти від чотирьох закутаних у плащі чоловіків, що йшли за ним слідом, та за Люксембурзьким палацом потрапив у пастку. Назустріч вулицею Поганих хлопчаків ішли ще троє озброєних людей.

Притулившись до стіни, д'Артаньян прийняв бій проти сімох найманих убивців. Він був двічі поранений та, незважаючи на це, і далі чинив одчайдушний опір. На його щастя, кілька мушкетерів, що випадково проходили неподалік, почули його крики.

Усі семеро убивців знайшли свою смерть на вулиці Поганих хлопчаків. Двоє мушкетерів були поранені, а третій дістав смертельний удар у груди. Цього мушкетера звали Арман де Сілек д'Атос д'Отевіль. Атоса поховали 22 грудня 1643 року на кладовищі при церкві Сен-Сюльпіс.

В 1644 році д'Артаньян знову у Фландрії. Він бере участь у штурмі фортеці ла Байет, потім перший вдирається у форт Сан-Філіпп. Удача, як і раніш, іде поряд з ним. Він наче зачарований: капелюх пробитий, плащ продірваний, а на тілі жодної дряпини.

Нарешті, 1 листопада 1644 року здійснюється його мрія. Шарль де Батц Кастельморо д'Артаньян стає королівським мушкетером.

Кардиналу Мазаріні потрібен чоловік відважний, вірний, кмітливий і готовий віддати життя, але не виказати державної таємниці. Щоб чоловік цей вважав Мазаріні своїм благодійником, він має бути бідним, майже злидарем.

Вибір лягає на д'Артаньяна.

Дюма погрішив проти істини, твердючи, ніби гасконець ставився до Мазаріні з упевдженням. Навпаки, д'Артаньян був найвідданіший з кур'єрів першого міністра

Портрет кардинала Мазаріні.

Франції. Він виконував найскладніші і найделікатніші доручення, і, як правило, успішно. Властолюбний кардинал був непопулярний в народі. Кур'єр кардинала не тільки розвозив депеші і передавав накази, а й розвідував настрої і задуми противників Мазаріні. Це було не менш небезпечно, ніж штурмувати ворожі бастіони.

До незадоволених політикою Мазаріні належав і начальник мушкетерів пан де Тревіль. У 1647 році Мазаріні розпустив королівських мушкетерів. Більшість з них, у тому числі й їхній начальник, покинули столицю Франції. Але Шарль д'Артаньян залишився на службі у кардинала.

Мазаріні був скупий. А втім, д'Артаньян і сам не сподівався на велику нагороду. Межею бажань бідного гасконського дворянина могла бути посада лейтенанта в якомусь з французьких полків. В ті часи, щоб стати офіцером, потрібні були не тільки військовий досвід і дворянське походження, а й гроші. За офіцерське звання треба було платити.

Одного разу, коли д'Артаньян повернувся з чергової поїздки, він побачив, що Париж вкритий барикадами.

Приводом до повстання був арешт одного з радників паризького парламенту (так називалася судова палата, що перебувала в опозиції до Мазаріні). Народ вимагав звільнення арештованого і зниження податків.

Побоюючись, щоб городяни не захопили малолітнього короля, Мазаріні разом з Анною Австрійською та її сином таємно втекли з Парижа. Як завжди, поруч з каретою, у якій їхав переодягнений кардинал, скакав озброєний до зубів його вірний кур'єр Шарль д'Артаньян.

Знать усієї Франції повстала проти Мазаріні. Вона вимагає повернення привілеїв, які були відібрані у неї ще за Рішельє.

Народ не підтримав знать, і Мазаріні здобуває перемогу за перемогою. Він гадає, що зламав ворогів. Але кардинал торжествує передчасно.

В 1651 році паризький парламент, діставши підтримку вождя феодальної опозиції принца Конде, вимагає негайного вигнання Мазаріні з країни. Кардинал проголошений поза законом і позбавлений всього майна. Мазаріні вдруге таємно тікає з Парижа і вдруге поряд з ним їде Шарль де Батц Кастельморо д'Артаньян.

Шарлю тридцять два роки, він вже по-стать досить відома, та як і раніш все майно гасконця становлять плащ і довга шпага.

Покинутий прихильниками, опальний Мазаріні оселяється в містечку Брюлі поблизу

Кельна. Тільки тепер він оцінив вірність д'Артаньяна. Він би й радий дати йому чини, маєтки, золото, та саме тепер нічого цього у нього нема.

Мазаріні розгортає гарячкову діяльність. Він вербує прихильників, підкупає офіційних осіб, наймає солдатів. Д'Артаньян, як і раніш, верхи їде за ним розгрозливими дорогами Німеччини та Бельгії.

Наприкінці 1652 року в Брюль прибуває змилений гонець. На пакеті, що його він подає Мазаріні, три лілії — герб Людовіка XIV. Король, що досяг повноліття, починає боротьбу із знаттю. Він викликає до себе людину, яку Рішельє призначив своїм наступником.

Мазаріні повертається на чолі загону в шість тисяч чоловік. Ще з Брюля він пише одному з маршалів Франції: «Королева колись обіцяла мені місце лейтенанта для д'Артаньяна, сподіваюсь, що вона не забула цього». І д'Артаньян в'їжджає в Париж з нашивками лейтенанта. За них йому платити не довелося.

До слави солдата додається репутація тонкого дипломата і хитруна. «Каналія, напевне, знав, що Мазаріні повернеться», — шепочуть один одному придворні. Д'Артаньян і справді хитрий, та в Брюль його вела не хитрість, а почуття обов'язку.

Незабаром д'Артаньян дістає звання «привратника Тюїльрі». Тюїльрі — королівський палац, і на цій посаді міг бути тільки заслужений дворянин. А втім, єдиний обов'язок привратника Тюїльрі — регулярно одержувати платню. Проте спокійне життя не для д'Артаньяна. За наказом Мазаріні він скидає плащ і ботфорти і надіває чорну сутану. Під личиною єзуїтського священика він має вирушити в Англію і розвідати задуми Олівера Кромвеля. Обидві подорожі д'Артаньяна в Англію, мабуть, і наштовхнули Дюма на сюжет роману «Через двадцять років».

Мазаріні надавав особливого значення місії д'Артаньяна. Коли після доповіді вчорашній «священик», подзенькуючи острогами, вийшов з кабінету кардинала, він ніс з собою документ про те, що лейтенант і «привратник Тюїльрі» став до того ж і «охоронцем королівського пташиного двору».

Переконавшись, що й нова посада не вимагає постійного перебування в палаці, д'Артаньян відбув, нарешті, у свій полк. Він зустрів тут старого друга Ісаака Порто, який теж на цей час став лейтенантом.

Знову траншеї, знову атаки, знову гарматні залпи, марші й переходи. Порто й д'Артаньян люблять це життя серед порохового диму і бівачних вогнищ. Воно

сповнене пригод і подвигів. Незабаром обом друзям присвоюють чин капітана.

«Капітан д'Артаньян» — про це навіть мріяти не міг він у маленькому селі Лупіаку.

Війна з Іспанією. Іспанською армією командує принц Конде, колись улюбленець паризької юрби і полководець французького короля. Зрадник обложив французьку фортецю Арде і чекає, що гарнізон на чолі з губернатором Рувілем підніме білий прапор.

Якось вранці в іспанському таборі з'явився торговець, що згинався під важким тюком. Він не розумів іспанської мови і розмовляв за допомогою жестів. За чудовий фландрський тютюн він правив зовсім недорогого. Солдати швидко розкупували товар. В міру того, як тюк меншав, торговець підходив до передових постів, висунутих у бік фортеці. Ще останні покупці наповнювали свої кисети, коли торговець раптом кинув свій тюк і чимдуж побіг до фортечних воріт. З фортеці побачили білу хустку і опустили назустріч торговцеві міст.

Губернатору Рувілю торговець відреконувався капітаном Шарлем де Батц Кастельморо д'Артаньяном. Він прибув вчасно: губернатор уже оголосив жителям, що має намір здати фортецю.

Увечері того ж дня д'Артаньян у костюмі ополченця переліз стіну фортеці Арде і перепливав ріку.

Навіщо треба було за два дні до підходу військ залишати фортецю, куди він проник з такими труднощами? Цього ніхто пояснити не може.

Мнимий дезертир, щоб відвести від себе підозру, вигукував по-французьки: «Хай живе Конде!», але іспанець-вартовий вирішив, що той просить відвести його до Конде.

Д'Артаньяна привели до командуючого іспанською армією. Чи впізнав Конде д'Артаньяна? Чи відчув він, що щось негаразд? Чи просто був у поганому гуморі? Як би там не було, він наказав повісити арештованого.

Страту було призначено на ранок, але тієї ж ночі д'Артаньяну пощастило втекти. Орієнтуючись за зірками, обдертий і змучений, він дістався до своїх.

Не встиг д'Артаньян відпочити і розповісти друзям про свої пригоди, коли в табір прибув спеціальний гонець. Мазаріні вимагав, щоб його колишній кур'єр негайно виїхав у Париж.

Людовік XIV вирішив відновити роту мушкетерів з тим, щоб мати найкращий військовий загін в Європі, загін, який супроводив би короля під час пишних виїздів, зустрівачив іноземних послів, розважав кава-

Так виглядав у XVII ст. королівський палац у Версалі.

лерів і дам видовищем військових церемоній. Крім участі в церемоніях і парадах загін мусив швидко і без розголосу виконувати секретні доручення короля.

Командиром мушкетерів був призначений підполковник д'Артаньян — 37-ми років він зайняв місце де Тревіля. Рота д'Артаньяна складалася з двохсот п'ятдесяти мушкетерів, серед яких числився і сам король. Усі двісті п'ятдесят чоловік одержали однакових сірих коней з довгими хвостами і костюми мишачого кольору з подвійним срібним хрестом. Називали їх через те «сірими мушкетерами».

Незабаром д'Артаньян став графом. Так само як колись його брати присвоїли собі ім'я д'Артаньян, він присвоїв собі графський титул. Ніхто не схотів обвинувачувати командира мушкетерів у самозванстві. Підполковник був не тільки марнославним, але й безстрашним. Коли король Людовік запропонував йому посаду коменданта фортеці, в якій сиділи політичні в'язні, д'Артаньян відповів: «Я волію бути останнім солдатом Франції, ніж її першим тюремником».

В 1661 році Людовік одружився з іспанською принцесою. Шлюб відбувся в маленькому містечку на франко-іспанському кордоні. Через всю Францію перед виблискуючим золотом, коштовним камінням, кольоровим пір'ям весільним кортежем скакали двісті п'ятдесят мушкетерів на сірих конях. Королівський кортеж проїхав через Гасконь, повз село Лупіак, звідки в 1640 році вирушив у Париж скромний юнак, третій син Бертрана де Батц Кастельморо. Тепер він гарцював на сірому арабському скакуні, на чолі королівських мушкетерів, яких у народі називали «мушкетерами д'Артаньяна».

Д'Артаньян героїськи загинув у Голландії під час штурму міста Маастріхта в 1667 році.

Туристи зблизьга спостерігають Ніагару. В глибині — водопад Підкови.

Першими європейцями, що побачили Ніагару, були французи. 6 грудня 1678 року мандрівники Луї Ханнепе і Рене Роберт Кавальє де ля Саль опинилися біля берегів водопаду. Вражені і проголошені видовищем величезної маси падаючої води та її шумом, обидва впали на коліна і почали молитися...

Напевне не всі знають, що Ніагарський водопад зовсім не належить до найбільших чи найвищих водопадів світу. Своєю славою він завдячує перш за все тій мальовничій красі, якої не пошкодувала для нього природа, а крім того, і атмосфері буйної комерції, яку створила навколо цього водопаду американська реклама. Саме рекламі він зобов'язаний «оправою», яка аж ніяк його не прикрашає: водопад опинився в самому центрі 100-тисячного міста Ніагара-Фолс.

Водопад не просто гордість цього міста і його відмінна риса, він — матеріальна основа його існування. Все тут знаходиться під знаком водопаду — і пам'ятні сувеніри у вітринах магазинів, і гігантські реклами пансіонатів, готелів, ресторанів та барів, що навпе-

ПІД ШУМ НІАГАРИ

ребі закликають туристів. Потрапивши в цей гігантський туристсько-розважальний механізм, турист має дуже мало шансів вирватися звідти без відповідного викупу. Перш ніж бажаною побачити Ніагару дістанеться до вируючої безодні, він мусить пройти крізь цілу систему пасток у вигляді плати за стоянку автомашини, за різні вхідні квитки тощо. А якщо врахувати, що число туристів, які відвідують Ніагару, щороку перевищує мільйон, то, очевидно, й справді це не такий вже й поганий бізнес... Влітку знайти ночівлю в місті дуже важко, а вартість кімнати чи ліжка сягає неймовірних розмірів.

Американський звичай вимагає від молодого подружжя зробити шлюбну подорож до Ніагари. Нерідко нареченим протягом довгих місяців доводиться збирати долари, щоб оплатити цю майже обов'язкову подорож. Її фіналом є

традиційний поцілунок над водопадом поєднаний з присягою у довічній вірності і киданням монети у водяну прірву.

«Батьки» міста добре усвідомлюють, що Ніагару, як і кожному прибутковому справу, варто фінансувати. Тут вже кілька років ведеться будівництво великого парку вздовж берегів водопаду. Вже курсують електричні поїзди, що доставляють туристів на спеціальні спостережні пункти, забезпечені підзорними трубами, через які, звичайно за відповідну плату, можна спостерігати киплячий водяний вир. Недавно на американському березі Ніагари було споруджено високу спостережну башту, з вершини якої водопад виглядає як з «пташиного польоту». За п'ять доларів можна пролетіти над Ніагарою у вертольоті. Охочі мають змогу покататися на невеличкому суденці, що підпливає майже під самий водопад. Ту-

ристи, передбачливо одягнені в непромокальні комбінезони, під рясним душем з дрібною мжички, яка переломлює світло в казкову райдугу, опиняються віч-на-віч з могутньою стихією.

Ніагарський водопад відзначається не лише своєю величиною і надзвичайною красою. Маса падаючої води мають гігантську нищівну силу. Кожної секунди тут проноситься понад 6 тисяч кубометрів води (або 5,5 млн. літрів), яка стікає сюди з території майже вдвічі більшої, ніж, наприклад, територія Польщі.

Ці маси води поступово, але неухильно, призводять, внаслідок процесу зворотньої ерозії, до самознищення водопаду. Вода несе з собою численні уламки скель, каміння, щебінь; вони руйнують русло і знижують рівень водопаду. Крім того, лавина води, скочуючись з порогів, підточує скелі біля самої основи. Це призводить до великих обвалів. Водопад, таким чином, поступово відсувається назад. Так, 29 липня 1954 року, опівдні, з боку водопаду почувся могутній грім. Скеля вагою майже в 200 тисяч тонн відокремилася від берега і з гуркотом упала у водяну прірву. На цей раз обійшлося без людських жертв, бо того дня, вранці, підземний гуркіт попередив про небезпеку.

Окремою сторінкою в історії Ніагари є спроби смільчаків вступити в єдиноборство з могутнім велетнем. Задля слави, а ще більше — задля грошей нерідко ставилося на карту людське життя. Найчастішими були спроби переплисти водопад у закритій бочці. Довгий список тих, хто йшов на цей ризик, — відкриває бондар

К. Грехем, який у 80-х роках минулого століття зробив п'ять марних спроб. Більш вдалою виявилася спроба вчительки Анни Тейлор, яка вранці 4 жовтня 1901 року увійшла до великої бочки, скріпленої сталевими обручами. Бочку забили і пустили в Ніагару. Через три години її вилунали вже під водопадом. Жінка відбулася легкими подряпинами.

З часом місце смільчаків зайняли різноманітні «винахідники», які замінювали бочки спеціальними сталевими баками або гумовими поплавками.

А дехто мріяв і про те, щоб подолати Ніагарський водопад вплав. Вдалося це однак спочатку не людині, а одному песикові, який випадково впав з висоти в кілька десятків метрів на фонтан води, що відбивався вгору від скелі. Водяний струмінь відіграв роль пружини, яка пом'якшила падіння. Єдиною ж людиною, якій пощастило переплисти водопад, був дев'ятирічний хлопчик. Влітку 1961 року човен, на якому він перебував разом з сестрою, перекинувся. Дівчину встигли витягти, але хлопця підхопило течією і понесло на водопад. Гумовий рятувальний пояс, що був на ньому, підтримував малого на поверхні води. Завдяки цьому ж поясові хлопець перелетів поверх хвилі і впав у 60-метрову прірву, залишившись при цьому живим і здоровим.

Великого розголосу набули канатоходці. Відомий французький канатоходець Блондель пройшов по канату, натягнутому над водопадом, з людиною на плечах. Однак численні смертні випадки, якими закінчувалися подібні спроби, викликали протести громад-

ськості, і американські власті змушені були заборонити такі карколомні витівки. Проте ні високі штрафи, ні навіть ув'язнення не припинили тих неймовірних трюків, якими багата історія водопаду, — бо ж ці трюки стали одним з елементів реклами водопаду.

Дуже велично виглядає Ніагара і взимку. Дрібна мжичка, що розсіюється на сотні метрів навколо водопаду, осідає на деревах, кущах і скелях, перетворюючи все навкруги в казково білу феєрію. В січні і лютому вітер зносить з озера Ері тисячі тонн криги, яка падає вниз і, нагромаджуючись, утворює біля підніжжя водопаду крижаний поміст. В часи сухого закону в США якийсь заповзятливий ділок влаштував посередині помосту пересувний бар, в якому продавав алкоголь. Американським властям він пояснював, що знаходиться на території Канади, а канадським — що торгує на території США якийсь заповзятливий ділок влаштував посередині помосту пересувний бар, в якому продавав алкоголь. Американським властям він пояснював, що знаходиться на території Канади, а канадським — що торгує на території США якийсь заповзятливий ділок влаштував посередині помосту пересувний бар, в якому продавав алкоголь.

Та навіть закута в кригу Ніагара — небезпечна. Одного разу, під час сильних морозів, коли льодовий поміст видавався міцним і надійним, раптом почувся тріск. Крига розкололася. З групи туристів, що знаходилася в цей час посередині ріки, четверо опинилися на великій крижині, яку течією зносило до водопаду.

...Шумить, клекоче Ніагарський водопад. І шумить, не вщухає реклама, навколо цього дива природи, реклама, що має забезпечувати вигідний бізнес, великі прибутки.

Анна Тейлор біля бочки, в якій вона пододала водопад Підкову.

Один з багатьох дивовижних засобів пересування, за допомогою яких намагалися «здобути» Ніагару.

КАЛЕНДАР СОКОТ ВСЕСВІТУ

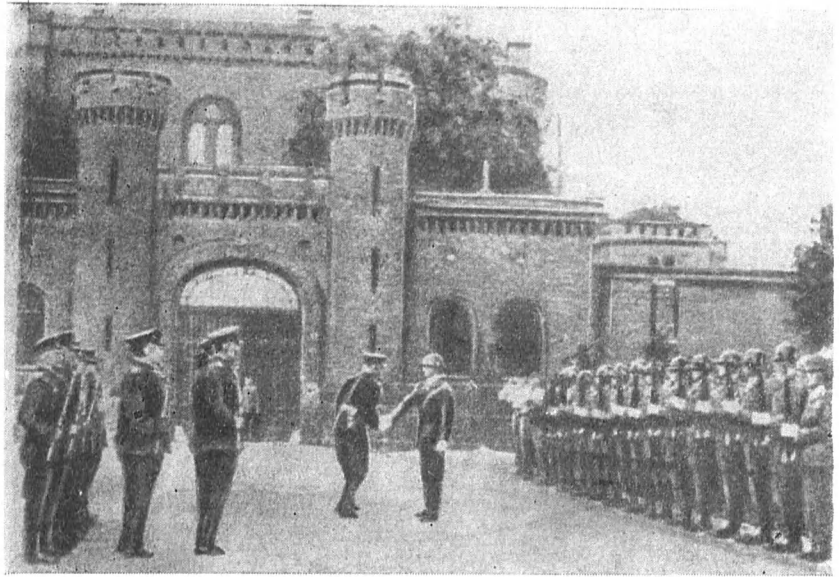
«ЛИМОННА ПРЕМІЯ». Премію з такою назвою журналісти Франції присудили відомим кіноакторам Бріжітт Бардо, Люку Годару і Алану Делону за найгірше ставлення до преси і нелюб'язність до її представників. «Апельсиновою премією», — за дружнє ставлення до газетарів, нагороджено акторів Фернандея, Клаудіу Кардінале та кінопродюсера Андре Гюннебеля.

ВДЯЧНІСТЬ. Під час маневрів американського флоту поблизу шотландського острова Арран було загублено дві учбові торпеди вартістю 224 тисячі доларів. Десять жителів острова, за дорученням американського морського командування, розшукали загублені торпеди. Їх усіх разом нагородили 40 доларами. Шотландці відмовилися прийняти «нагороду».

БУТАФОРСЬКІ НАЧАЛЬНИКИ. У службових приміщеннях дирекції японського електроконцерну «Маузіта» виставлені ляльки, що зображують начальників відділів та інших керівних працівників концерну в натуральну величину. Робітники та службовці можуть при бажанні відлущувати свого боса бамбуковими кийками — для психічної розрядки.

ВИНО З МОРЯ. Шведські водолази підняли з морського дна вантаж російського корвета, що затону в 1853 році поблизу західного узбережжя Швеції. Серед інших речей там знайшли чотири пляшки вина. Після сотні років перебування під водою вино зберегло чудовий смак.

Зміна караулу перед фортецею в Шпандау.

ТРОЄ З ФОРТЕЦІ ШПАНДАУ

Шпандау — це передмістя Західного Берліна. Тут, на Вільгельмштрассе, 24, височить споруда незвичайної архітектури, яку називають «червоною фортецею». Це в'язниця, де відбуваються покарання військові злочинці, засуджені Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі восени 1946 року.

Фортецю оточує високий мур. Навколо муру — широка смуга газонів, оповита двома рядами колючого дроту, через який пропускають електричний струм. Скрізь таблички з написом: «Фотографувати не дозволяється!», «Не наближатись, вартовий має наказ стріляти!»

Персонал в'язниці налічує 250 чоловік, і охороняють вони лише трьох в'язнів: Рудольфа Гесса, колишнього заступника Гітлера, засудженого на довічне ув'язнення, та двох його «колег», 20-річний строк покарання яких наближається до кінця — Бальдур фон Шіраха, колишнього шефа «гітлерюгенд» та Альберта Шпеера, гітлерівського міністра озброєнь.

Це, мабуть, найдорожчі в'язні світу. Адже видатки на їхнє утри-

мання становлять щороку 84 000 доларів.

Отже, 250 чоловік стежать за трьома в'язнями. Ця парадоксальна ситуація є наслідком однієї з найбільш складних проблем, які будь-коли знала історія правосуддя.

В'язниця в Шпандау є чи не останнім місцем у Німеччині, де зберігся контроль чотирьох великих держав-переможців — СРСР, США, Англії та Франції.

Ще під час Нюрнберзького процесу місцем, де відбуватимуть покарання ті підсудні, які уникнуть зашморгу, було обрано «червону фортецю» в Шпандау. Тоді ж був встановлений порядок, за яким представники кожної з чотирьох країн здійснюють по черзі управління в'язницею протягом одного місяця.

І ось незмінно кожного першого числа в'язницю берє під охорону нова варта. Так ведеться з 18 липня 1947 року. В той день об одинадцятій ранку три броньовані автомашини зупинилися перед «червоною фортецею» в Шпандау.

На варті стояли якраз радянські солдати. Вони ввели сімох в'язнів у приміщення, де ті мали залишити усі свої особисті речі. На столі у семи мішках лежали комплекти тюремного одягу. Ось як проходила церемонія його роздачі:

— Номер перший, — викликав вартовий.

З шеренги вийшла висока худорлява людина — Гесс. Він вважав, що честь мати перший номер належить, безумовно, йому.

— Ні, не цей. — Вартовий, незважаючи на протести Гесса, вручив перший пакунок Бальдуру фон Шіраху. 20 років ув'язнення за злочини проти людства.

Номер другий — грос-адмірал Карл Деніц. Колишній головнокомандуючий підводним, а потім і всім гітлерівським військово-морським флотом. 10 років тюрми за воєнні злочини.

Номер третій — барон фон Нейрат. Перший гітлерівський міністр закордонних справ, а потім «протектор Чехії та Моравії». 15 років ув'язнення за підготовку агресивної війни і злочини проти людства.

Номер четвертий — грос-адмірал Еріх Редер. Довічне ув'язнення за масові вбивства та інші воєнні злочини.

Номер п'ятий — Альберт Шпеер. 20 років ув'язнення за використання рабської праці мільйонів робітників, вивезених з окупованих країн.

Номер шостий — Вальтер Функ, колишній міністр економіки. Довічне ув'язнення за злочини проти людства.

Рудольф Гесс став у Шпандау номером сьомим...

Пролунала команда «струнко!» Вартовий зачитав розпорядок дня. Підійом о шостій, відбій — о 22-й. В'язні самі прибиратимуть свої камери і прилеглі коридори. Щодня, за винятком неділі, вони можуть займатися городництвом або іншою працею. Раз на три місяці — писати рідним. У листі не повинно бути більше 1300 слів, написаних з одного боку аркуша. Побачення з рідними — також раз на три місяці, тривалістю 15 хвилин.

В'язні мають право читати історичні твори, крім тих, в яких ідеться про часи фашизму. Читати художню літературу і газети, слухати радіо — заборонено. Є ще одне важливе обмеження — заборона в'язням розмовляти між собою.

Але точно дотримується виконання всіх пунктів режиму тільки радянська охорона. Вона і тепер не дозволяє в'язням розмовляти між собою, а англійці й американці дивляться на це кризь пальці. Необхідно, наприклад, вночі кожні 15 хвилин освітлювати ка-

мери ліхтарем, проте це роблять не всі.

Минув деякий час, і в Шпандау залишилося тільки три в'язні. Нейрата було звільнено у 1954 році через похилий вік і поганий стан здоров'я. Він помер через два роки у власному замку. Адмірал Деніц після 10 років ув'язнення вийшов на свободу. Адмірал Редер, також через похилий вік, був звільнений і помер на волі. Функа перевезли до лікарні у 1956 році, і він уже в Шпандау не повернувся — помер.

З 597 камер у фортеці сьогодні зайняті лише три. 20-річний строк ув'язнення фон Шіраха і Шпеера закінчується в майбутньому році.

А що ж станеться з Гессом, засудженим на довічне ув'язнення? Чи залишиться він у Шпандау як єдиний в'язень? Чи, може, його перевезуть в інше місце?

У камери до в'язнів мають право заходити лише чергові лікарі. Саме вони найкраще знають в'язнів і стосунки, які між ними склалися.

Найбільш дошкуляє лікарям Рудольф Гесс. Він постійно скаржиться на якісь болі. Але дослідження цього не підтверджують. Під час перебування в Англії і на процесі в Нюрнберзі Гесс симулював втрату пам'яті. Він з впертістю повторює це й в Шпандау. Симуляція поєднується у нього з явищами справжньої психопатії, і важко встановити, де кінчається одне і починається друге.

Гесс увесь час удає з себе невинного. Він твердить, що його місія ще не закінчилася, і натякає, що досі не розкрив якоїсь важливої таємниці. Він обурюється тим, що фон Шірах і Шпеер, на його думку, не віддають йому належної шанси. Гесс відмовився від побачень із своєю дружиною. «Мені не личить приймати її в цьому одязі». Він панічно боїться музики і гуркоту літаків.

Бальдур фон Шірах спробував був зблизитися з Гессом, але той ігнорує його.

Найнормальнішим серед в'язнів «червоної фортеці» вважається Альберт Шпеер. Ще на Нюрнберзькому процесі він тримався окремо від решти в'язнів. Шпеер тоді заявив, ніби намірювався здійснити замах на Гітлера, вводячи отруйний газ у вентиляційну систему бункера, де біснுவатий фюрер провів свої останні дні.

Після визволення Шпеер хоче повернутись до свого фаху архітектора. До речі, саме як архітектор він колись звернув на себе увагу Гітлера. За його проектом була збудована помпезна гітлерівська рейхсканцелярія. Як і фон Шірах, Шпеер не турбується про своє майбутнє. Він також має солідний капіталець.

КАЛЕНДАР КОЛО ВСЕСВІТУ

КИМ БУТИ? Журнал «Нью-Йорк таймс мегезін» опублікував наслідки опиту восьмикласників однієї нью-йоркської школи. На запитання «Ким би ти хотів стати?» — 86 процентів учнів відповіли: «Суперменом», тобто «надлюдиною». Таку одностайність учителі пояснили тим, що напередодні всі учні класу дивились фільм про пригоди якогось «супермена». «Це переконливий доказ нашої педагогічної безпорадності», — підкреслює журнал.

СУП З МУЗЕЙНИХ ЕКСПОНАТІВ. Незвичайна подія сталася в паризькому аеропорту Орлі. Пасажири, які обідали у тутешньому ресторані, самі того не знаючи, з'їли коштовні музейні експонати.

А було це так. В аеропорт прибули з Африки шість екземплярів рідкісної породи гігантських черепах. Їх мали перевантажити на інший літак для відправки у Лондонський зоологічний музей. Але, через недогляд, черепахи потрапили... на кухню ресторану і повари зварили з них чудовий суп. Довелося сплатити музеєві відшкодування.

СПОКІЙНО, СТРІЛЯЮ! У Сполучених Штатах не існує закону, який забороняв би продаж і зберігання вогнепальної зброї. За два долари кожен може одержати мисливський квиток, який дає право на придбання рушниці. Можна придбати і револьвер. За статистикою, 50 мільйонів жителів США мають навіть автомати й кулемети, але тільки десять процентів цієї зброї зареєстровано в поліції.

В одному з старших класів нью-йоркської школи з 44 сімнадцятирічних учнів 20, а серед них і кілька дівчат, носять при собі зброю.

З ІНОЗЕМНОГО ГУМОРУ

Вчитель звертається до учня із запитанням:
— Добре подумай,— каже він,— запитання зовсім не важке!
— Правда, не важке,— погоджується учень,— але ось відповідь...

Водій зупинив автомашину саме на пішохідній доріжці, а сам забіг на хвильку до магазину, залишивши одні дверцята відчиненими.

Коли він повернувся, поліцейський зробив йому зауваження:

— Коли вже ви зупинилися на переході, то треба було, принаймні, відчинити обоє дверцят, щоб люди могли вільно проходити.

Розмова між дітьми голлівудівських зірок:
— Скільки в тебе братів і сестер?
— Не знаю, але в мене є три татуси моєї першої мами і дві мами мого першого тата...

Перед маскарадом чоловік питає у дружини:
— Як ти гадаєш, що мені краще одягти?
— Найкраще — не пий на балу, тоді тебе, напевно, ніхто не впізнає!

— Хелло, Джек! Де ти так давно пропадав?
— Подорожував по Франції.
— О, то цікаво! Кажуть, у Франції запобігливість шанується над усе.
— Ще б пак! Франція — єдина країна в світі, де люди вибачаються ще до того, як наступлять комусь на ногу.

Суддя:
— Обвинувачення у багатожонстві з вас знято як необгрунтоване. Ви вільні і можете повернутися до своєї дружини.
Підсудний:
— А до якої?

В аптеці клієнт звертається до молоді фармацевтки:

— Кілька днів тому ви порадили мені пластир, щоб позбутися нариву.

— Ну й як, він допоміг?

— Так, але чи не могли б ви порадити також, як позбутися пластиру?!

— Чим більше я читаю, тим менше знаю.
— Який же ти нещасний! Видно, багато довелося тобі почитати в житті!

Якийсь американець, проїжджаючи з шаленою швидкістю вулицями рідного міста Шекспіра, гальмує раптом біля пішохода й питає:

— Чи потраплю я цією дорогою до будинку Шекспіра?

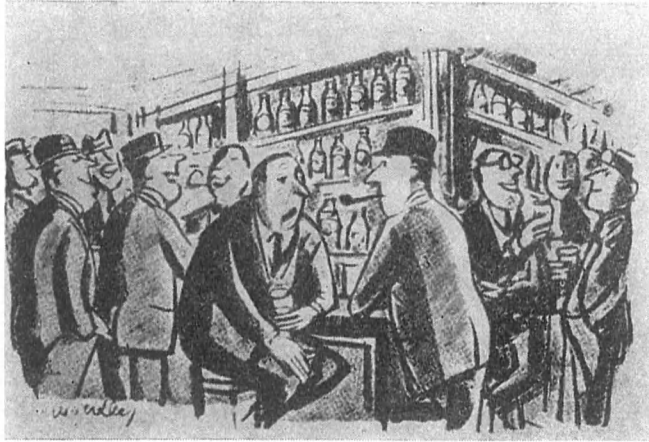
— Звичайно. Але навіщо так поспішати? Він там давно не живе!

На уроці фізики вчитель говорить учням:
— Дякуючи тому, що ми вивчили закон земного тяжіння, ви вже знаєте, що по землі можна ходити.
— А як же було тоді, коли цей закон ще не був відкритий?!

Адвокат до судді:
— Я певний, що обвинувачуваний не винний, але я подбаю про те, щоб він більше так не робив!

Літнє подружжя оглядає руїни Помпей. Вона до нього:
— Треба визнати, що американці таки перестаралися з отим бомбардуванням!

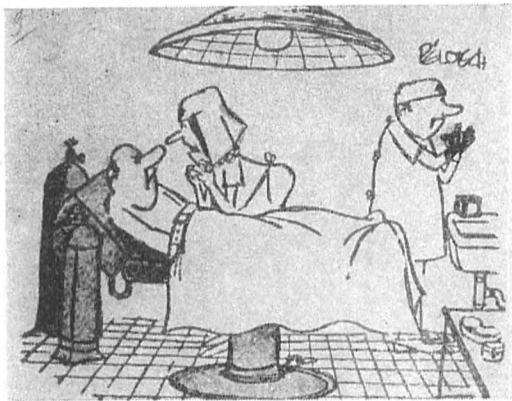
Двоє приятелів зустрілися на вулиці:
— Кого я бачу! Ти живий і здоровий?! А мені вже тричі говорили, що ти помер.
— Невже?! Що ж ти за друг, якщо й раз не прийшов на мій похорон!

— Відтоді, як у мене відібрали шоферські права, горілка втратила усякий смак.

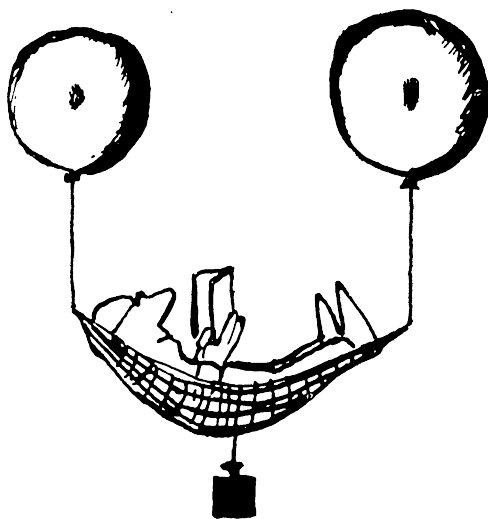
Жонглер.

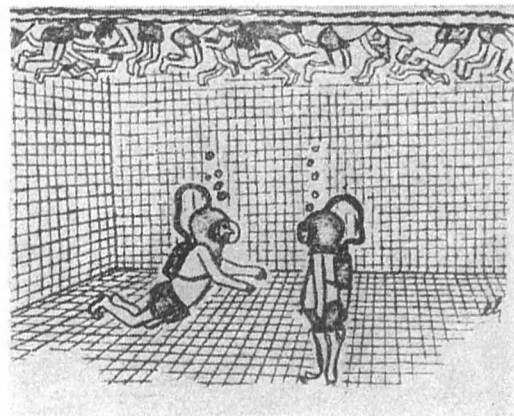
— Я знаю, що ви потрапили сюди помилково, але благаю вас, мовчіть, бо я втрачу посаду...

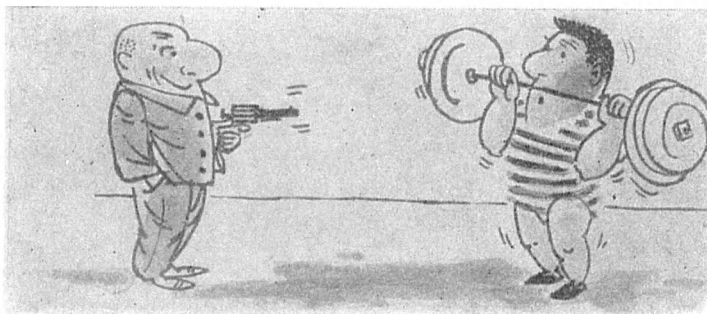
Партитура.

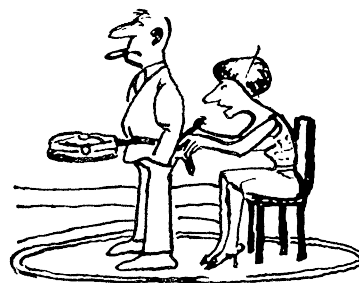
Гамак на високому технічному рівні.

— Це єдине місце в басейні, де немає отої штовханини!

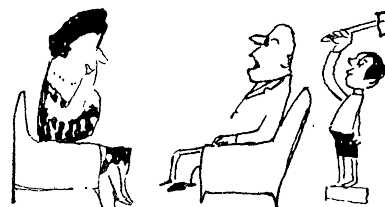
— Руки вгору!

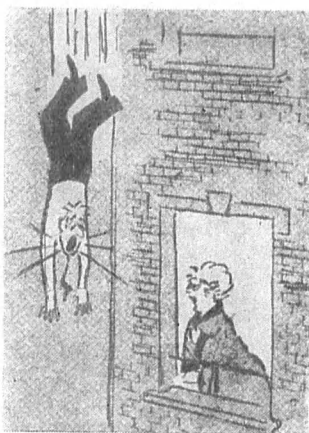
— Тепер, нарешті, ти не скидатимеш попіл на килим.

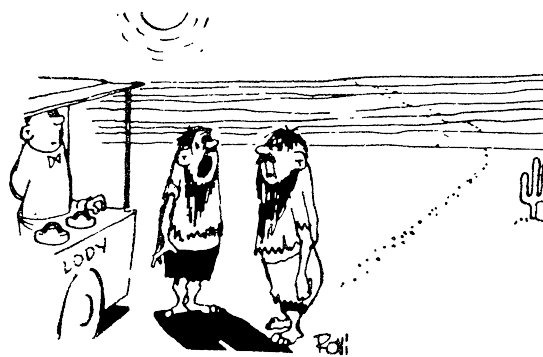
— Це найновіша модель: потужність мотора 150 верблюжих сил.

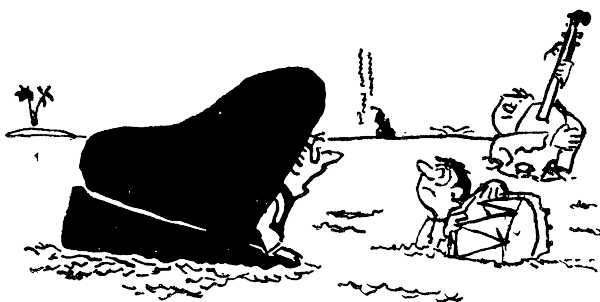
— Сидіть спокійно, дитина бавиться...

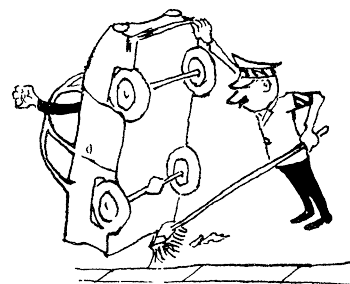
— Прошу не галасувати: вже після десятої...

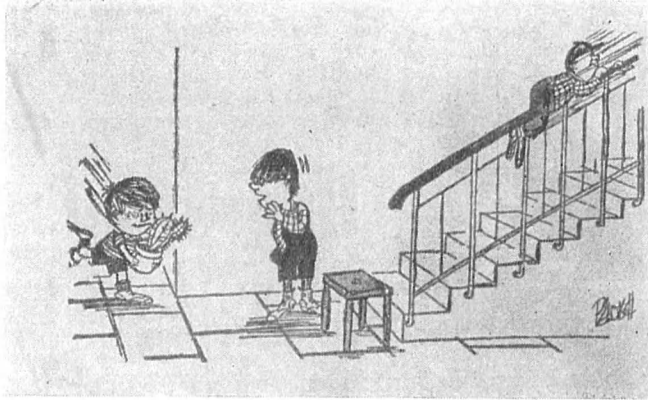
— Чорт забирай! Немає ванільного...

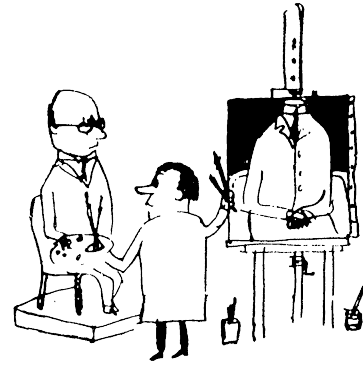
— А де наш кларнетист?

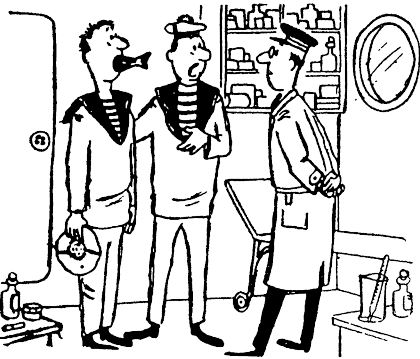
Чистота — насамперед!

— Швидше! Швидше!

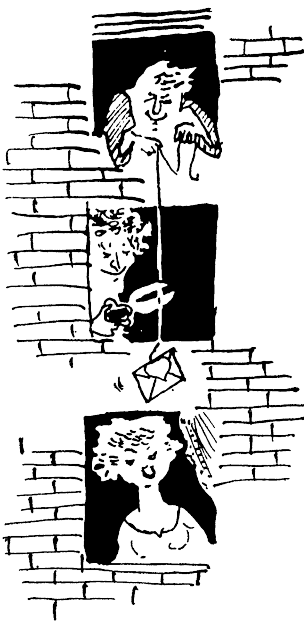
— Я погано виміряв усі пропорції, але це нічого, голову я намалюю на окремому полотні.

— Це сталося після того, як він закричав: — Дивіться, літаюча риба!

— Пане лікарю, благаю вас, пошліть її на курорт! Я дуже хворий, і мені вкрай треба відпочити!

Кохання і підступність.

— Мамо, шкарпетки вже сушаться...

КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ

ДЕРЕВО СЕЗАННА. У департаменті Буш-де-Рон на півдні Франції росте пінія, яку неодноразово малював знаменитий Сезанн. Тепер цю пінію як історичний пам'ятник оголошено заповідною і взято під державну охорону.

ЗОЛОТА МОЛОДЬ. Трое молодиків з Рима, які належали до «вищих кіл» італійської столиці, протягом тривалого часу здійснювали досить оригінальні злочинські операції. Вони запрошували на вечірку до себе багатих промисловців і торговців; поки ті розважалися, злочинці витягали з їхніх пальт ключі, блискавично підробляли їх і вирушали грабувати квартири своїх гостей. Спіймали їх «на гарячому»: хазяї повернулися додому раніше, ніж звичайно...

ЗА КРОВ — ПИВО. У лікарнях Південної Родезії не вистачає крові для переливання хворим. Лікарні, де обслуговують лише білих, змушені були навіть звернутися до чорних донорів. Але розплачуються з ними не грішми, а... пивом, за півлітра крові — півлітра пива. Як кажуть, так на так.

ЛИСТОНОШІ-ДЕТЕКТИВИ. Французьким листоношам довелося нещодавно провести чисто детективну операцію: жителю містечка Керрош П'єру Ле Стангу вручили лист із США, на конверті якого замість адреси був намальований відтиск шосо між Керрошем і Еннебоном, а замість прізвища адресата — наклеєна його маленька фотокартка. Лист був надісланий знайомим П'єра Ле Станга з часів другої світової війни, який забув адресу та прізвище свого приятеля.

Мал. І. Александровича

«Велике вухо» — річ майже загальноприступна, її можна придбати за 18 доларів у магазинах Нью-Йорка, Чикаго, Детройта. Фірма «Фюч Лайн оф Белл продактс», яка виробляє цей апарат, запевняє в проспектах, що власник «Великого вуха» одержує можливість «дізнатися багато цікавого про своїх родичів, друзів, знайомих і сусідів».

Що ж являє собою так розрекламована американська новинка? «Велике вухо» — апарат для підслухування. За його допомогою можна почути розмову на відстані до 15 метрів, навіть якщо вона ведеться пошепки, навіть якщо співрозмовники знаходяться в іншому приміщенні.

З «Великим вухом» конкурує «Велике око» — апарат для фотографування на значній відстані. Фірма, яка його виробляє, твердить, що за допомогою цієї камери можна робити знімки «непомітно, швидко, якісно».

Товар такого роду має тепер у Сполучених Штатах великий збут. Складна система підслухування й підглядання, система шпигування за громадянами набула в країні величезних масштабів. Цю систему американці називають «Великим вухом» або «Великим оком». Власники фірм, які випускають оце згадане вище шпигунське приладдя, так би мовити, приватного ко-

ристування, скористалися цими популярними назвами для своїх виробів.

Відомо, що в сейфах американської охоранки — федерального бюро розслідувань — зберігаються досє на десятки мільйонів людей і відбитки пальців ледве не всього дорослого населення Сполучених Штатів. Однак система стеження в США не обмежується лише ФБР або іншими державними установами. Великі концерни, банки, страхові компанії, приватні фірми мають свої власні шпигунські контори. В США не існує закону, який би забороняв або обмежував такого роду діяльність.

Недавно на одному з підприємств відомої фірми «Вестінгауз» робітники виявили апарати для підслухування, вмонтовані в стіни... туалетної! Знявся скандал, але адміністрація не виявила жодних ознак тривоги або, принаймні, якогось збентеження. Згодом виявилось, що на цьому і на багатьох інших підприємствах апарати для підслухування сховані під стрічками конвейерів, у верстатах, письмових столах, не кажучи вже про заводські буфети, куртки тощо.

На сторінках американських газет досить часто з'являються оголошення численних приватних детективних фірм. Ви можете найня-

ти одного шпика для стеження за вашою дружиною, або десятки шпиків, щоб стежити за робітниками вашого підприємства або за службовцями вашої контори. Все це рекламується і робиться цілком відкрито, офіційно, отже, з дозволу і повного благословення американських властей.

Великого розмаху набула в країні діяльність детективної фірми «Брунс енд компані». Засновник цієї фірми Д. Брунс колись був одним із керівних діячів ФБР. Залишивши державну службу, він зайнявся приватною практикою за своїм фахом. Тепер фірма «Брунс енд компані» має вже 38 тисяч постійних клієнтів. У рекламному проспекті так визначаються професійні якості працівників фірми:

«Вони здатні доповісти вам все про особу, яка вас цікавить. Вони діють непомітно, спритно, не викликаючи ані найменшої підозри з боку тих, за ким стежать. Для них не існує жодних секретів і таємниць, вони проникають у контори, службові кабінети й спальні приватних квартир... В їхньому розпорядженні — апаратура, що використовує новітні досягнення електронної техніки».

«Брунс енд компані» обслуговує великі банки, страхові компанії. Спеціальні агенти стежать і збирають докладні відомості про людину, яка, скажімо, звернулася до банку з проханням про кредит.

Те ж саме відбувається й з клієнтами страхових компаній. Виявивши бажання застрахувати своє життя або майно на значну суму, вони відразу ж стають об'єктом пильного стеження з боку агентів «Брунс енд компані» або якоїсь іншої детективної фірми. Тепер вже реєструється кожний їхній крок, кожна зустріч, ділові стосунки, поведінка тощо. Людина потрапляє в орбіту дії «Великого вуха» і «Великого ока»...

Чимало американських підприємств широко користуються послугами приватних детективних агентств для перевірки людей, які наймаються на роботу. Наприклад, такі великі концерни, як «Локхід, лімітед» і «Дайнемікс корпорейшн» навіть звичайного робітника приймають на роботу лише після того, як приватні детективи зберуть відповідні матеріали про нього. І весь час, працюючи на підприємствах цих концернів, людина лишається в полі зору отих шпигунів.

Американські державні органи широко користуються так званим «детектором брехні», тобто електронним апаратом, який виявляє стан людини в момент, коли вона дає якісь свідчення. Залежно від того, чи хвилюється людина, яку допитують, і як саме хвилюється,

«детектор брехні» має визначати правдивість свідчень.

Тепер цей витвір американського «способу життя» перестав бути монополією державних органів. «Детектором брехні» користуються й приватні фірми і навіть ширше, ніж державні установи. За офіційним повідомленням, минулого року судові, поліцейські та інші державні органи США піддали перевірці за допомогою «детектора брехні» 25 тисяч осіб. А приватні детективні агентства протягом минулого року познайомили з «детектором брехні» майже вдвічі більше людей!

Сам процес перевірки на цьому приладі є, звичайно, дуже образливим, принизливим для людини. Однак у Сполучених Штатах, де так полюбляють базікати про «свободу особи», «недоторканість громадянина» тощо, власті мовчазно й схвально спостерігають розгул шпигунства і стеження за громадянами. Це стеження, звичайно, насамперед, стосується політичних поглядів і симпатій жителів США. Ось, наприклад, які питання з'ясовують агенти згаданої вже фірми «Брунс енд компані», збираючи шпигунські відомості про ту чи іншу людину:

Ставлення до Кастро і кубинського питання. Погляди на проблему рівноправ'я негрів. Ставлення до Радянського Союзу. Погляди на зовнішню політику Сполучених Штатів. Ставлення до комуністів тощо.

Ось чим, насамперед, цікавляться агенти «Брунс енд компані» й, звичайно, клієнти цієї та інших детективних фірм!

Американський журналіст В. Паркард, який тривалий час вивчає шпигунську систему, що панує в країні, пише, що жодний громадянин Сполучених Штатів не гарантований від того, що його не підслуховують, що за ним не стежать — на роботі, вдома, на квартирах його друзів, у ресторанах чи в поїзді. Якщо він не став об'єктом стеження з боку держави, федерального бюро розслідувань, то за ним невідступно стежать агенти, найняті хазяїном підприємства, на якому він працює, або конкурентом, якщо він сам є власником підприємства. За ним стежать агенти, найняті банком, де він має свій поточний рахунок, або, якщо він не має рахунку в банку, за ним підглядають агенти, найняті власником будинку, в якому він хоче оселитися...

«Велике вухо» нашорощене, «Велике око» пильно вдивляється в жителів Сполучених Штатів. Це теж одна з важливих і характерних прикмет американського «способу життя».

КАЛЕНДАР КОЛО ВСЕСВІТУ

ПРОПОВІДЬ ЧИ РЕКЛАМА? В Ессені (ФРН) запроваджується нова форма богослужіння: в центрі міста на даху одного будинку встановлено шит, на якому неоновими літерами викладатимуться «релігійні думки дня». У такий спосіб гадають залучати до релігії тих, хто не має часу (або бажання) відвідувати церкву.

КАНАРКИ - МАНДРІВНИЦІ. Літаки авіакомпанії «Сабена» перевозять з Антверпена на Канарські острови й назад одних і тих самих канарок. Голландські птахівники висилають їх у Лас-Палмас, де туристи охоче купують їх на згадку про Канарські острови. Потім канарки повертаються із своїми новими хазяями до Європи...

«ПРЕМІЯ ГІРЧИЦІ». Цьогорічна «Премія гірчиці», якою відзначають у Бельгії журналістів — авторів «найпікантіших історій», була вручена репортерів брюссельського телебачення Жану Фалізу. Він отримав стільки столової гірчиці, скільки важить сам: 75,3 кг.

СИЛА ЗВИЧКИ. Водій таксі з Елльвара (Швеція) Альберт Нільссон був сповнений найтяжчих передчуттів, коли його викликали до пані Ельзи Нільссон (збіг прізвищ випадковий), яку треба було відвезти до пологового будинку. І він не помилився: пані Нільссон народила дитину в його автомобілі.

Факт сам по собі не такий вже, зрештою, надзвичайний, якби не те, що це третя дитина пані Нільссон, народжена за тих самих обставин, в тому самому таксі.

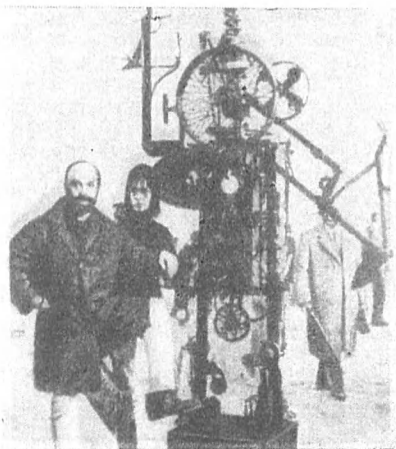

МІСЬКИЙ ПЕЙЗАЖ

У сільськогосподарських кооперативах в Німецькій Демократичній Республіці зводять будинки міського типу. На фото — новий будинок, змонтований з панелей, у селі Хемніц в окрузі Нойбранденбург.

АБСТРАКТНА МАШИНА

Це вже справжня новина в мистецтві: не абстрактний живопис і не абстрактна музика, а абстрактна машина. «Сконструював» її житель Західного Берліна Оттерзон. Машина нічого не робить і робити не може, вона лише являє собою новий вид абстрактної «скульптури». Зібрано її на складі металобрухту протягом кількох годин.

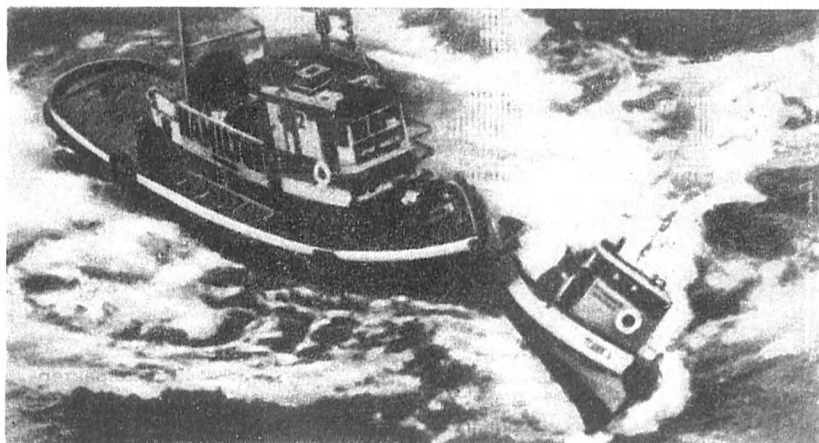
ЮВІЛЕЙНА МАРКА

Поштову марку з гумористичним малюнком випущено в США до сотої річниці поштової служби. На марці зображено листношу під парасолькою в супроводі хлопчика та собаки.

ЗМАГАННЯ В АМЕРИКАНСЬКОМУ СТИЛІ

Щороку на озері Онтаріо провадяться гонки буксирних суден. Екіпаж маленького, але швидкого «Террі С» сподівався здобути перемогу. Але більший буксир допустив тут, як кажуть судді, «порушення правил»: розвернувся і, немов випадково, ударив носом свого щасливого суперника в правий борт. «Террі С» перевернувся кілем догори. Його екіпаж відбувся на цей раз купанням у холодній воді.

ПОЛОВИНА

БУДИНКУ

У місті Шарлотті в штаті Північна Кароліна (США) власті наказали відрізати половину будинку, щоб розширити вулицю. Існуючі тут закони не дозволяють розібрати цілий будинок, а ось половину будинку власті мають право знести.

ВАННИ НА ВУЛИЦЯХ

В Аквасанті, одному з передмість Палермо, жінки, на знак протесту проти поганого забезпечення водою, розставили поперек вулиць ванни, миски, бачки та великі каструлі. Довелося на кілька годин припинити в цьому районі рух автотранспорту.

БУДИНОК-СЛИМАК

На будівельній виставці в Парижі загальну увагу привернув будинок, що своїм виглядом трохи нагадує слимака, зроблений повністю з пластмас. Незвичайна форма будинку нібито дає економію матеріалів.

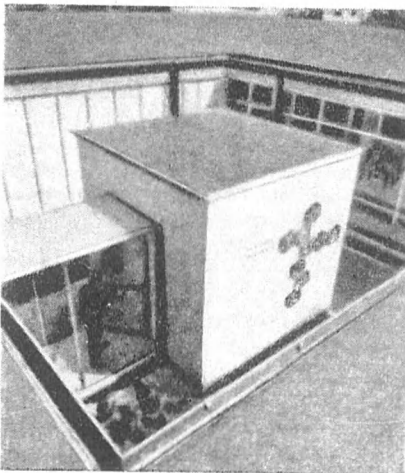
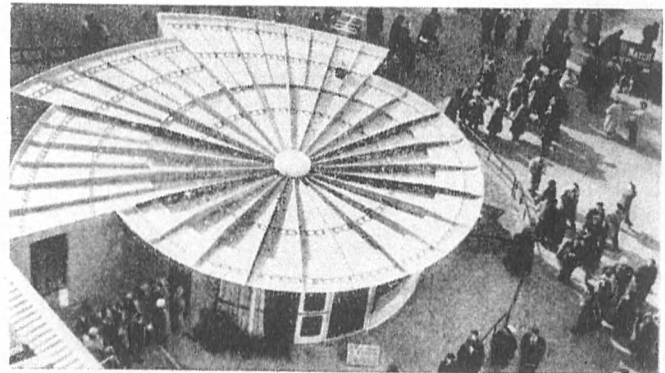
ТЕЛЕВІЗОР ЗАМІСТЬ КАМІНА

Здавна відома традиційна звичка англійців до каміна. Ця звичка навіть стала на перешкоді розповсюдженню в Англії сучасного центрального опалення, бо англійці запитують:

«А біля чого ми будемо сидіти вечорами?»

Одна будівельна фірма пропонує тепер проект будинку, в якому є традиційний камін. Але він лише зовні має вигляд каміну, бо всередині має стояти... телевізор.

Отже, привчайтеся сидіти біля телевізора!

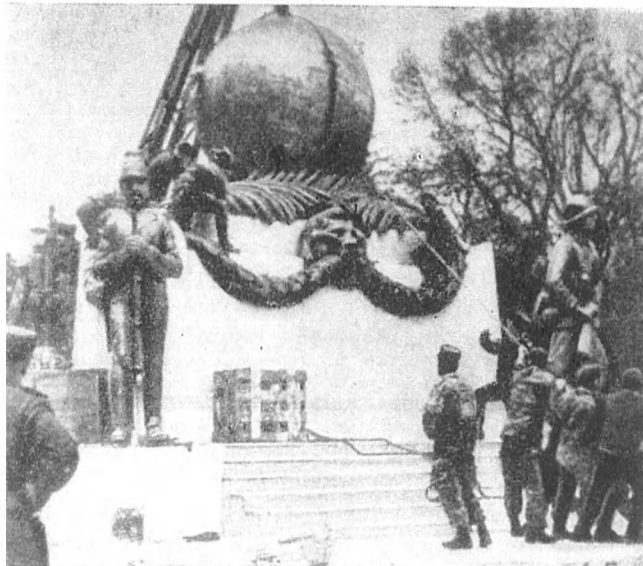

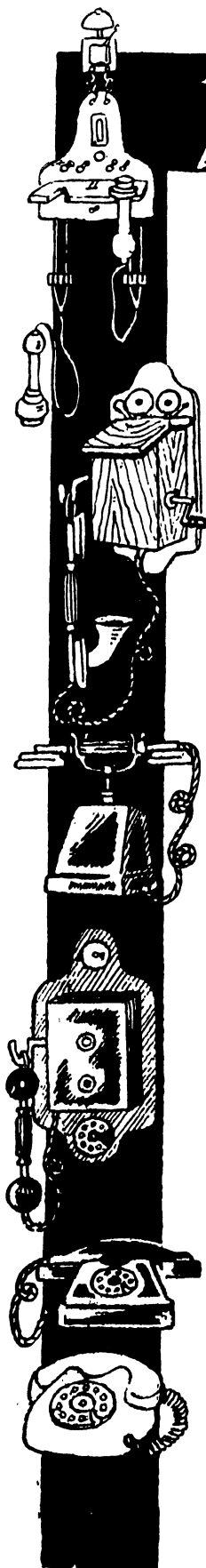
ВИНАХІДЛИВІ БАНКІРИ

Банк у Гессені (ФРН) вмістив свій головний сейф з грошми не в підвалі за кам'яними стінами та сталевими дверима, а поставив його на відкритому місці у внутрішньому дворі, де кожен може його побачити. Вночі сейф освітлюється потужними прожекторами.

СУМНІВНА СЛАВА ЗАВОЙОВНИКІВ

У Сіді-Бель-Аббесі (Алжир) демонтовано пам'ятник загиблим солдатам Іноземного легіону. Французький уряд перевіз цей пам'ятник кудись на південь Франції.

Що ви знаєте про ТЕЛЕФОН?

ХТО ЩО ЛЮБИТЬ...

В Америці найкращим подарунком вважають старий тип телефону. Особливо великим попитом користуються настінні апарати або телефони з трубкою, яка лежить на важелі, укріпленому окремо від апарату. Ціни на них коливаються між 50 і 150 доларами.

ПІД ЗАБОРОНОЮ

В Лондоні існує клуб любителів старовини. Його члени живуть у старовинних палацах і замках. Вони користуються меблями та іншими речами, винайденими або виготовленими лише до 1500 року. Недавно з клубу виключили двох його членів, які наслідки встановити в своїх житлах телефони.

КАНАДЦІ-РЕКОРДСМЕНИ

Протягом 10 останніх років Канада утримує перше місце в світі за кількістю телефонних розмов. На кожного канадця (в тому числі й дітей) припадає 551 телефонна розмова на рік, а на жителя США лише 529.

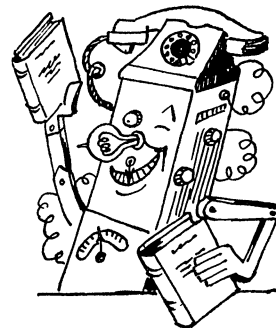

НАЙБІЛЬШЕ... У ВАТИКАНІ

Найбільшою кількістю телефонів на душу населення може похвалитися... Ватикан. На 900 жителів цієї «держави» припадає 2000 телефонних апаратів.

ЗАМІСТЬ БІБЛІОТЕКАРЯ

Роль бібліотекаря в одній з голландських бібліотек виконує... телефон. Досить набрати каталожний номер книжки — і за кілька хвилин вона у вас в руках! Робиться це так: після того як ви набрали відповідний номер, спеціальний автомат визначає місце книжки на полиці, знімає її і кладе на транспортер, який приставляє книгу замовникові.

ВСЕ РОБИТЬ АВТОМАТ

Вам, безумовно, нерідко доводиться витратити багато часу на те, щоб з'єднатися із абонентом, телефон якого буває часто зайнятий. Цю проблему розв'язала одна японська фірма. До спеціального електронного апарату вкладається картка із потрібним вам номером, зашифрованим за допомогою перфорації. Можете спокійно займатися своїми справами! Як тільки потрібний абонент звільниться, апарат негайно з'єднає вас із ним. Цей апарат дає також можливість автоматично замовити розмову на певну годину.

ОЛЕ БІНКОПП—ПЛУГАТАР МАЙБУТНЬОГО

Ервін Штріттматтер. Оле Бінкопп. Роман.
Видавництво Ауфбау. Берлін, 1963.

«Земля мчить просторами Всесвіту. Людина випускає залізних голубів і з нетерпінням чекає їх повернення. Вона жде звістки від братів з інших зірок.

Що таке село на цій землі? Воно може бути спорою на шкірці гниючої картоплини або ж червоною цяткою на освітленому сонцем боці зріючого яблука». Так починається новий роман видатного письменника НДР Ервіна Штріттматтера «Оле Бінкопп».

Ці слова звучать, як лейтмотив книги. Твір розповідає про боротьбу німецьких комуністів за те, щоб село було саме «червоною цяткою» на зріючому яблуці, а не «спорою на шкірці гниючої картоплини». Ця головна ідея майстерно вплетена в гострий, сповнений зачеплюючих сцен сюжет роману.

Після закінчення другої світової війни в селі Блюменау починається будівництво нового життя. Сільські активісти на чолі з комуністами Антоном Дюрром і Оле Ганзенном (на прізвисько Бінкопп) згідно з реформою розподілили між бідняками і колишніми наймитами землю місцевого барона. Багатії не задоволені новою владою і новими порядками на селі. В Блюменау загострюється класова бороть-

ба. Власник тартака Рамш, голова церковної ради Зерно, куркуль Тутен-Шульце організують вбивство секретаря сільського партосередку Антона Дюрра.

Вражений смертю найближчого друга, Оле Бінкопп, тепер голова комітету селянської взаємодопомоги, поклявся бути послідовником і продовжувачем справи Антона Дюрра. Він давно вже виношував думку про створення сільськогосподарської общини нового типу— на зразок колгоспів, які він бачив у Радянському Союзі, коли перебував там у полоні.

Та Оле наражається на шалений опір з боку сільських багатіїв. Долаючи великі труднощі, Бінкопп об'єднує кількох бідняків у невеличку сільськогосподарську артіль. Але організатора не підтримує ні районне, ні сільське начальство. Справа доходить навіть до того, що Оле втрачає партквиток. Проте артіль існує далі, бо члени її вже не хочуть повертатись до минулого.

«Дерево росте знизу!» — говорив перед трагічною смертю товариш і вчитель Оле Бінкоппа Антон Дюрр, маючи на увазі, що не слід чекати вказівок зверху, щоб зробити крок у майбутнє, а сміливіше проявляти ініціативу в справі побудови щасливого майбутнього.

За цим принципом діє і Оле Бінкопп. З його ініціативи, з ініціативи знизу, в селі Блюменау виникає перший у республіці сільськогосподарський кооператив. І ось ця ідея, що вже визріла серед широких селянських мас, ідею кооперування і переходу до соціалістичних методів господарювання, узагальнює партія на своїй конференції, надає їй державної ваги. Портрет Оле Бінкоппа — ініціатора нового руху — з'являється в районній газеті. До організованого ним кооперативу приєднується дедалі більше селян.

Для збільшення прибутків кооперативу Бінкопп створює велику птахоферму. Він планує збільшити поголів'я великої рогатої худоби, підвищити надої молока. Але для

цього треба спочатку підготувати кормову базу, і Оле знаходить вихід. На лузі, що колись належав його батькові, є великі поклади мергелю. Оле хоче використати їх для удобрення пасовиськ і таким чином збільшити урожайність трав.

Але на своєму шляху Бінкопп знову зустрічає багато труднощів. Прихований ворог нової влади куркуль Зерно намагається розвалити кооператив. Гальмують роботу Бінкоппа і районні та місцеві бюрократи. Спритний крутій — голова райвиконкому Віллі Краузгаар забирає з його кооперативу три тисячі ще невідгодованих качок, сподіваючись у такий спосіб замаскувати перед вищим начальством свої адміністраторські помилки. Честолюбна Фріда Замзон, ображена тим, що Оле не звертає на неї уваги, іде на повіді у куркуля; вона наказує дояреві перегнати взимку племінну худобу у відкриті стайню і зменшити їй корм. Поки Бінкоппа не було в селі — він їздив купувати екскаватор для добування мергелю — здохло шість телиць. Щоб виправдатись, Фріда разом з Краузгааром намагається звалити всю вину на Бінкоппа. Вона навіть привозить підписаний Краузгааром документ про звільнення Оле з посади голови кооперативу. Та Бінкопп заявляє, що від роботи його звільнять тільки тоді, коли він помре. Він зникає з дому і протягом трьох днів у мороз і негоду відкопує вручну мергель на лузі біля озера. Бінкоппа знаходять там уже тяжко хворого. Коли секретар райкому партії Вуншгетрой привіз нарешті в Блюменау екскаватор для добування мергелю, Оле був уже мертвий.

З манерою творчості Ервіна Штріттматтера український читач уже знайомий по першій книзі роману «Чудодій», що вийшла в 1961 році в Держлітвидаві України. В романі «Оле Бінкопп» з ще більшою силою проявилась майстерність цього своєрідного, талановитого письменника. Книга захоплює не тільки своїм гострим сюжетом, а й барвистою, змережаною яскравими образами мовою, притаманним тільки Ервіну Штріттматтеру тонким, трохи в'їдливим гумором, який, переходячи

іноді в сарказм, влучно висміює пороки й пережитки старого в поведінці героїв. Автор цілком повному підходить до розв'язання поставлених проблем. Його роман позбавлений схематизму, рис безконфліктності та прикрашення дійсності, які протягом певного часу існували в літературі НДР.

Образи роману — це живі, найрізноманітніші за вдачею люди нової Німеччини.

Оле Бінкопп — мрійник. Бінкопп мріє про справедливість і щастя для всіх. Під впливом Антона Дюрра він знаходить шлях до практичного втілення цієї мрії.

Дуже цікава еволюція секретаря райкому партії Вуншгетроя. Це чесна, віддана справі партії людина. Але його робота не позбавлена хиб. Помилки його впливають з недосвідченості, а іноді обумовлені й певними історичними факторами.

Не відразу Вуншгетрой збагнув і значення ідеї кооперування сільського господарства. Тому спочатку Оле Бінкопп не дістав у нього ніякої підтримки. Але згодом Вуншгетрой уже сам звертається по допомогу до Бінкоппа, прохає його агітувати селян за об'єднання в кооперативи. А в фіналі роману він навіть сам привозить у Блюменау екскаватор, якого не зміг дістати Бінкопп.

Яскравими фарбами змальовує автор пташницю Мертке. Це прообраз молодої будівниці нового життя. Мертке, як і Бінкопп, весь час прагне покращити навколишній світ. Вона завжди весела, працює, готова кожному прийти на допомогу.

В порівнянні з попередніми творами Ервіна Штріттматтера і навіть з «Чудодієм» роман «Оле Бінкопп» є значним кроком автора вперед по шляху творчого зростання. Тут більше, ніж у попередніх книгах, помітний благодотворний вплив на нього кращих традицій письменників-реалістів.

Вихід у світ роману «Оле Бінкопп» — велика подія в літературному житті НДР. Відразу ж після його опублікування, на підприємствах і в урядових закладах, на сторінках газет і журналів роз-

горнулася жвава дискусія, в якій взяли участь широкі кола читачів, журналісти, письменники. Особливо багато дискусійних матеріалів вмістили на своїх сторінках центральний орган Соціалістичної Єдиної партії Німеччини газета «Нейес Дейчлянд», тижневик «Зоннтаг», молодіжна газета «Форум», тижневик «Вохенпост», у якому вперше був надрукований роман «Оле Бінкопп», та ін.

Дискусії велися головним чином з таких основних питань: чи реалістично відображена в романі дійсність, чи типові герої твору та їхня доля. На сторінках газети «Форум» деякі читачі робили авторові закид, що образи твору, мовляв, надто надумані, що книга написана з антипартійних позицій, бо в ній піддані критиці керівні партійні діячі. Але переважна більшість учасників дискусії стверджує, що в період створення сільськогосподарських кооперативів події в німецькому селі відбувались саме так, як їх описує у своїй книзі Ервін Штріттматтер.

На сторінках «Форума» виступив також головний редактор видавництва «Ауфбау», яке наприкінці минулого року випустило книгу «Оле Бінкопп». Підсумовуючи дискусію, він зазначає, що роман «Оле Бінкопп» написаний з високих партійних позицій. Книга сміливо викриває недоліки в роботі окремих партійних діячів, вона дуже актуальна і має велике виховне значення.

Письменниця Алекс Веддінг, яка також взяла участь у дискусії і виступила на сторінках «Форума», порівнює роман «Оле Бінкопп» з «Битвою в дорозі» Галини Ніколаєвої. На схожість між образами Бінкоппа і Бахірева вказує також і літературознавець Хорст Гаазе, який виступив з рецензією на новий роман Штріттматтера в журналі «Нейе дейче літератур». Він також підкреслює, що зображені в книзі проблеми і конфлікти типові для періоду повоевній перебудови німецького села на соціалістичних засадах.

Схвальну оцінку новій книзі Ервіна Штріттматтера дав пленум правління Спілки письменників НДР, що відбувся наприкінці минулого року.

Ю. МИХАЙЛЮК

ТВІР МУЖНІЙ І ЩИРИЙ

Анн Філіп. Час смутку. Париж, 1963 р.

Цю маленьку білу книжку французької письменниці Анн Філіп майже неможливо було купити в книгарнях Парижа. В чому ж секрет її популярності? Чи в тому тільки, що автор її — вдова відомого всьому світові кіноактора Жерара Філіпа, а, отже, деякі читачі могли сподіватися знайти в ній якісь «інтимні», сенсаційні факти з життя Філіпа?

Але любителів пікантних подробиць з приватного життя знаменитостей цей твір не задовольнить. Не належить «Час смутку» і до модної нині на Заході течії «антироману», немає в книжці й психоаналітичних вивертів.

Настрій, думки і почуття, про які розповідає ця книга, близькі й зрозумілі всім, хто палко кохав, хто зазнав радощів справжньої дружби і кому довелося пережити втрату близької людини.

Книжка Анн Філіп приваблює своєю щирістю, простотою й великою мужністю.

«Час смутку», звичайно, не можна назвати спогадами в точному значенні цього слова. Це монолог, в якому поряд з міркуваннями про кохання, смерть, щастя й нещастя розповідаються окремі епізоди з минулого, то щасливого й безхмарного, то вже затьмареного наближенням неминучої трагедії. Саме така фрагментарність змісту дає авторові можливість писати про багато речей.

Коли читаєш книгу Анн Філіп, то весь час відчуваєш на диво приємну атмосферу взаємної поваги, довіри і делікатності, яка існувала в цій сім'ї.

Ні Анн, ні Жерар не замикалися в своєму мистецтві як у «башті з слонової кістки». Навпаки, обоє були дуже активні й діяльні, обоє відчували себе часткою великого світу. Промовисто свідчить про це такий уривок. Одної вересневої ночі Анн і Жерар повертаються з подорожі. Їхній заміський дім спить. Ніхто їх не зустрічає. Вони сідають над річкою, зачаровані красою нічного краєвиду. І їм

здається, що здійснилось усе те, про що вони мріяли.

Навіть у найтяжчі хвилини горя, коли біль стає такий великий, що часом заступає собою всі інші почуття, навіть тоді Анн не може залишитися байдужою до подій, що відбуваються довкола. «Я соромилася війни в Алжирі, заслать, сфабрикованих процесів. Я пишалася, що живу в той час, коли людина вперше проникла в космос...»

Ця цікавість до навколишнього світу, сприйняття життя в усіх його проявах допомагає Анн витримати й перемогти весь той невимовний біль, що випав на її долю, мужньо перенести хворобу й смерть друга.

Анн завжди сприймала життя як цикл «щастя — нещастя», але це було тоді, коли сама вона була щасливою, коли власне нещастя важко було навіть уявити. Та ось приходить хвороба, невиліковна, скоротечна. Анн знає жорстоку правду, але знаходить у собі досить кохання й сили, щоб ні словом, ані поглядом не розкрити її перед Жераром. Зберігаючи спокій, намагаючись весь час удавати з себе щасливу, Анн не виказує правди «навіть уві сні», вона весь час обманює Жерара, хоч обман для неї був завжди річчю абсолютно нестерпною. Нею керує

єдине бажання: «тільки б він був щасливий, тільки б він не страждав!»

Жерар помирає, й для Анн починаються дні невимовного болю. То страшна байдужість опановує її, то гарячковою діяльністю вона намагається заглушити відчай. Та життя нагадує про себе. «Коли ми говоримо про смерть, ми думаємо, що найгірше — це пережити коханого, — пише Анн Філіп. — Та коли я милуюся весною, коли я дивлюся на наших дітей, щоразу, коли я торкаюся краси життя і, коли якусь мить я втішаюся нею, забуваючи про тебе, мені спадає на думку, що з нас двох жертва — ти».

І ось, нарешті, настає день, коли Анн вперше відчуває, що не все втрачено без вороття. «Чи посмішка дитини пробудила мене?.. Чи почуття відповідальності?.. Може, мене просто захопило життя. Я існувала, я думала. Я знову хотіла брати участь у подіях... І свою дуже сумну книгу Анн Філіп завершує життєстверджуючими словами: «Я чекаю на ту мить, коли до мене знов повернеться сила. Ця мить настане. Я знаю, що мене знов захопить життя».

Анн Філіп — тонкий і уважний спостерігач, коли вона говорить про дітей. Вони починають розуміти всю безповоротність слів «ніколи більше» тільки після смерті батька, вони тужать, пишаються з того, що схожі на нього, героїзують його. Вони часто згадують одну коротеньку прогулянку, під час якої батько вбив маленьку неотруйну зміюку. В їхніх спогадах нешкідлива істота перетворюється на величезну змію, а батько — на непереможного сміливця.

Книжка Анн Філіп написана простою, виразною й прозорою мовою. В ній багато сцен, перейнятих м'яким ліризмом.

Можна не погоджуватися з окремими загальними «філософськими» висловлюваннями Анн Філіп про людське щастя, смерть, з її міркуваннями про щастя й нещастя, але «Час смутку» не залишає читача байдужим, бо це щира і правдива розповідь про людську стійкість, любов до життя, про людей, які не згинаються під ударами долі.

Н. БУКРЕЄВА

«Я ІНДІАНКА...»

Полін Джонсон (Текагюнвейк). Вибрані поезії. Вид. Львівського університету, 1962.

Про трагедію червоношкірих аборигенів Північної Америки, планомірно знищуваних білими колонізаторами, написано чимало творів. У романах американського письменника Ф. Купера, англійського письменника Майн-Ріда знаходимо яскраві сторінки боротьби індіанців проти капіталістичних хижаків. Американський поет Г. Лонгфелло в своїй знаменитій «Пісні про Гайавату» наводить численні зразки з багатющої скарбниці народної творчості корінних жителів Північної Америки, підкреслюючи тим і їх вклад у світову культуру.

Наочним свідченням свободолюбства народу є творчість Полін Джонсон (Текагюнвейк), яка серед поетів Канади кінця XIX — початку XX ст. посідає найвизначніше місце. Полін Джонсон — дочка вождя індіанського племені могавків і англійки. «Я індіанка, — гордо заявляла поетеса. — Своє перо і своє життя я присвятила своєму любимому народові. Забудьте, що я Полін Джонсон, але завжди пам'ятайте, що я Текагюнвейк, могавчанка, яка свідомо вирішила стати співцем свого народу».

У своїх віршах Полін Джонсон чудово передала лірику й легенди могавків, характерні риси життя і побуту аборигенів Канади. Її поезії сповнені глибокої любові до знедолених, ненависті до англійських колонізаторів, які в гонитві за наживою нещадно знищували індіанців. Проте мужні червоношкірі не хотіли миритися з долею рабів і сміливо боролися за свою свободу.

В поезії «Злодій» Полін Джонсон змалювала характерну сцену того часу — озвірілі колонізатори вбивають вождя Орлів, якого голод примушує красти. Поетеса ки-

дає в обличчя катам гнівні слова старої індіанки:

Його ви злодієм назвали,
забравши в нього хліб,
кати!
Ви мій народ пограбували, —
дивіться в це
страшне лице,
Зів'яле з голоду! Чи правда,
ми маєм
дякувать за це?

А в іншому вірші «Волверін» поетеса оспівує благородство індіанців, протиставляючи їх представникам «вищої раси» — англійським колонізаторам. Волверін, ризикуючи життям, врятує від голодних вовків білого мисливця, а пізніше повертає англійцям тюки, які вони загубили. Замість подяки загарбники вбивають Волверіна, цинічно кажучи:

— він не білий — ото була б
тоді біда,
А це старий вже пес індіанський —
нехай їх більше пропада.

Як не дивно, творчість канадської поетеси недавно ще була зовсім невідомою українському, навіть більше — всесоюзному читачеві. Вперше в СРСР її вірші були опубліковані в 1957 р. у журналі

«Жовтень», а через рік — у «Все-світі». А ось перед нами любовно оформлене видання Львівського університету ім. І. Франка «Вибрані поезії» Полін Джонсон. В цій збірці надруковано п'ятнадцять віршів Полін Джонсон паралельно англійською мовою і у перекладах на українську та російську мови. Половина з цих перекладів належить перу М. Коцюбинської, чотири — Д. Павличку, два — П. Махові, і по одному — членам літературної студії Львівського університету — В. Губарцю, В. Глинчану й О. Підгорному.

Звичайно, різний рівень філологічної підготовки й поетичного таланту перекладачів позначився на якості перекладів. Проте перекладачам вдалося у певній мірі зберегти зміст і форму оригіналу, знайти українські відповідники для передачі художніх засобів Полін Джонсон, зберегти красу й безпосередність індіанських легенд.

Поезія «І мовив він: «Продовжуй боротьбу!» (Теннісон)» подана у двох перекладах — М. Коцюбинської і Д. Павличка.

Слід сказати, що цей вірш — лебедина пісня канадської поетеси — написаний як відповідь на повідомлення лікаря про те, що їй залишилось уже недовго жити. Мужня поетеса продовжує боротьбу за щастя і волю «найбагороднішого народу в світі». Цей вірш нагадує нам «Contra spem spero» нашої безсмертної Лесі Українки.

Так український читач вперше познайомився, шоправда, неповно, з поезією Полін Джонсон. Отже, ми можемо тепер сказати словами вірша Д. Павличка «Біля будинку Полін Джонсон»:

Вірші твої розумію, нібито
власні рани,
Полін, я поклоняюсь мужній
і вічній тобі!
Я українське серце, повне твоєї
слави,
Кинув у бур'янища біля твоїх
дверей.
Буде лежати серце там, під
твоїм порогом,
Повне твоєї слави, що я з
України привіз.

В. ПОЛЕК

м. Івано-Франківськ.

ТРАГІЧНА АМЕРИКА

М. М. Тарновський. В заокеанській гущі.
Видавництво «Радянський письменник».
Київ, 1964.

В душні липневі дні цього року в Гарлемі, в негритянських кварталах Брукліна американські поліцаї в сталевих касках, одягнені й озброєні по тривозі № 1, розправлялися з американськими громадянами. Цього разу негрів калічили й убивали не в південних штатах, цьому оплоті расистів, а в самому серці півночі Америки, в Нью-Йорку.

Навіть буржуазна преса називає липневі події найбільшим зіткненням між негритянським населенням і поліцією за останні два десятиліття.

Расові заворушення перманентно виникають то в одному, то в другому районі Сполучених Штатів. Хіба гарлемська трагедія — це якийсь окремих випадок чи виняток, не пов'язаний з загальною атмосферою сучасної Америки? А Алабама, Міссісіпі, Рочестер, де проти борців за десегрегацію були навіть кинуті частини національної гвардії? Кров Гарлема — ось найяскравіше свідчення того, як у США запроваджується в життя «закон про громадянські права», прийнятий конгресом цього року.

І хоч пропагандисти імперіалізму і далі на різні лади розхвалюють «американський рай», «вільний світ» і свою «благословенну» псевдодемократію, стає ясно, що жителям цього «раю» стає дедалі важче дихати, дедалі важче існувати. І справді, за визнанням самої американської преси, 20 процентів жителів США не наїдаються досхочу, ще більша кількість мешкає в трущобах.

З двохсот тисяч нью-йоркських безробітних, — писала «Нью-Йорк геральд трібюн», — більшість мешкає в Гарлемі.

Сам мер Нью-Йорка Роберт Вагнер сказав про Гарлем: «Постукайте в будь-які двері, і ви знайдеге та ними знедолених людей». Отже — царство знедолених в країні високої техніки, в країні мільйонерів і мільярдерів, в країні високо-

го економічного потенціалу, нарешті в країні, яку її хазяї рекламують як «благодійницю світу»!

Але саме закони капіталізму породжують і мільйонерів і жебраків, на кількох мільйонерів — мільйони злидарів.

І людина з цього царства знедолених, позбавлена минулого, втративши надії на майбутнє, б'ється в тенетах злигоднів і молить долю, «щоб іще чогось гіршого не сталося». Саме про це й розповідає невеличка книжка Миколи Миколайовича Тарновського «В заокеанській гущі».

Автор цієї книжки не ставив собі за мету дати всебічний аналіз американського способу життя, не входило в його плани, очевидно, і створення широкого художнього полотна. В невеликих, іноді на диво лаконічних новелах письменник яскраво відтворює все те, що бачив на власні очі, все те, що довелося пережити йому самому за довгі роки поневірянь в «заокеанській гущі». Адже М. М. Тарновський майже півстоліття прожив у Сполучених Штатах Америки.

Читаючи новели і мініатюри Миколи Тарновського, глибше ро-

зумієш становище сьогоднішньої Америки, де ллється кров, де активізувались злобні сили імперіалізму і реакції. І, мабуть, головне значення книги «В заокеанській гущі» полягає саме в тому, що порушені в ній проблеми й питання дають можливість глибше зрозуміти джерело всіх суперечностей американського суспільства, досягнути масштаби трагедії трударя, який блукає в пошуках примарного щастя: знайти роботу, хай хоч тимчасову, мати дах над головою, позбавитись страху за завтрашній день. Водночас письменник устами своїх героїв переконливо доводить, що справжнє щастя сповнює людину лише тоді, коли вона, зрозумівши своє високе призначення, виривається з потворного царства темряви, щоб розпочати боротьбу за свободу.

Знаменним є той факт, що, хоч більшість новел написані багато років тому, актуальності своєї вони не втратили — здається, сьогоднішня Америка дивиться на вас зі сторінок цієї збірки.

Ми виразно чуємо голодне ревіння міста, читаючи етюд «Між хмарочосами Нью-Йорка»:

«Виблискують на сонці верхи хмарочосів Нью-Йорка. Стогне мільйонний мурашник людських істот, загнаних у вонючі нори трущобних будинків.

...Ще з моста дивитесь униз і бачите брудні, напіврозвалені будинки, в яких живуть люди — мільйони найбідніших жителів міста. По вулицях сновигають обдерті дітлахи, порпаються у різних покидьках, тягнуть за собою якісь недоламки — порожні ящики, в яких доставляли колись напівзгнилі овочі, вонючу рибу та інші «делікатеси», що ними живляться бідні».

В цьому етюді М. М. Тарновський розповідає про три компоненти американської «свободи».

Це Губернаторський острів, де розташований гарнізон до зубів озброєних людей, — «охоронців порядку і стовпів свободи», покликання яких — розправлятися з борцями за людські права; це острів Еліса, або як його зовсім правильно називають — Острів Сліз, бо він перетворений на величезну в'язницю. І, нарешті, трошки далі, за Островом Сліз, пеначе іронізую-

чи з свого справжнього призначення, підноситься величезна споруда, «яку чомусь-то назвали «Статуєю Свободи».

З першої до останньої новели збірки письменник показує нам справжнє обличчя цієї «свободи», яка спотворює життя простої людини.

Ось доля 22-річного Максима, який «крокує, не знаючи куди», бо в нього немає роботи, немає пристановища, немає їжі, а в душі, «мов у непаленій кімнаті». Єдине, що лишилося в нього, це право на спогади — спогади про рідну хатину, де він народився і вивірився. І любі обличчя батька й неньки, і мила вулиця, і школа. І все ж сила життя, його поклик, веде Максима не стежками відчаю і зневіри, а збуджують у ньому дух бійця, він готовий влитися в лави тих, хто бореться проти капіталістичного визиску і рабства.

Микола Миколайович Тарновський неначе розповідає нам про свою молодість, про свої мрії та прагнення, і ми розуміємо, що його життєвий шлях — це шлях багатьох тисяч трударів, перед якими височить похмура скеля і які присвятили себе «великому ділу — щоб дійти аж до вершини, до теплого і ласкавого сонця, до нового і радісного дня».

Безробіття, цей нещадний бич

Америку, як дамоклів меч, занесено над головою кожного робітника, особливо, якщо він негр або «ненависний чужинець», тобто, емігрант і, зокрема, українець. Расова дискримінація, національна ворожнеча, як і безробіття, є невід'ємним атрибутом американського «раю».

Безробіття чорною плахтою

Місто покрило:

Не гуде завод, димом

не пахає...

Де ж продати тебе, моя сило?!

питає себе Андрій Горбенко. Таке саме питання постає і перед Петром Сенишиним. Спочатку він лякався, коли йому кричали «йди геть, ти... більшовик», але життя навчило його, і він нелегкою дорогою приходив до партії комуністів. У злигоднях минає дитинство Марійки, яку хвора і виснажена голодом мати, так і не знайшовши собі роботи в цьому «раю», посилає до тітки. Марійка гине під колесами грузовика. Коли її кімнату розшукали поліцейські, «на долівці лежала мати — така холодна й байдужа, як увесь капіталістичний світ, що не цікавиться долею людини».

Не бажаючи миритися з цим потворним способом життя, герої новел Тарновського постають на бо-

ротьбу. У них є приклад, гідний наслідування.

«Аж ось прийшов той день, коли не встояли хмари. Бура грянула, як ніколи в віках, і розвіяла тьму. І прийшов радісний день».

Жовтень!

Великий радісний Жовтень».

Образ героїні Айди, яка, наче горьківський Данко, віддає своє молоде життя заради людського щастя, лише глибоке й незабутнє враження.

Кров, робітничка кров летить на бруківку перед брамою заводу Шульца (хіба це не сьогоднішня Америка!), а письменник неначе звертається до гнаних і голодних з полум'яними словами з новели «Бунт».

«Я гортаю мудру книгу життя, що перед нами. У ній відкривається неоцінний скарб—відкривається мова, яку ви зрозумієте колись. О, як мені хочеться діджати того дня, коли всім вам відкриється книга життя, що перед нами: коли ви всі пізнаєте силу своїх окремих «я» — у великому, й непереможному, як саме життя, «ми»!»

В цій збірці, пройнятій теплими симпатіями до простих людей, любов'ю до радянського народу і до рідної України, читач відчує бигтя доброго і гарячого серця письменника-бійця.

Н. ХАЛЕМСЬКИЙ

«Весь мир» (на українском языке).

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82. Видавництво «Радянський письменник».

ВФ 02536. Підписано до друку 15/IX — 64 р. Формат паперу 60×92. Фізичних друк. арк. 20. Умовних друк. арк. 20. Тираж 25 442. Ціна 60 коп. Зам. 04046.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.

РЕДАКЦІЯ ГОТУЄ ДО ДРУКУ:

СОМЕРСЕТ МОЕМ.

Театр. Роман. АНГЛІЯ.

В цьому романі видатний англійський письменник розповідає про життя лондонських акторів. Як і в інших творах Моєма, читач знайде в «Театрі» цікаві роздуми й спостереження, захоплюючий сюжет.

ЕРВІН ШТРІТТМАТТЕР.

Оле Бінкоп. Роман. НДР.

В книзі «Оле Бінкоп», так само як і в знайомому вже радянському читачеві творі «Чудодій», Ервін Штріттматтер виступає побутописцем сучасного німецького села. Цей твір викликав широку дискусію на сторінках німецької преси; критики порівнюють його з «Піднятою цілиною» М. Шолохова.

РОБЕРТ УЕЙД.

Незвичайна історія Мері Стенз.
Роман. АНГЛІЯ.

Найнятий великою косметичною фірмою лікар випробовує на Мері Стенз свій винахід — «чудодійний» препарат. Фірма використовує ніяких чудодійних властивостей: Але насправді рекламований засіб не має ніяких чудодійних властивостей: бізнесмени просто обдурюють покупців. Репортер одного лондонського журналу вирішує будь-що викрити шахраїв...

ІРЖІ МАРЕК.

За тобою тінь. Роман. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА.

Якби людина могла скинути з себе своє минуле, наче одягу, що затісна на ній! Забути... Кинути все. Увійти в потік і пливати до протилежного берега, а вийшовши з води, почати життя заново. Так починає свій новий роман «За тобою тінь» відомий чеський письменник Іржі Марек. Дія роману відбувається в наші дні, але головного героя Йозефа П'ястека, немов тінь, переслідує його страшне минуле.

ВСЕСВІТ

ЕСЬ МИР • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
 MUNDO • 全世界 • IL MONDO • ŚWIAT • SVĚT •
 NIVERSUL • VILÁG • СВЕТ • СВЯТ • BOTA
 𐤀𐤍𐤅𐤃𐤁 • БУХ ДЭЛХИЙ • TOÀN THẾ GIỚI •
 𑖀𑖞𑖜𑖟 • 𑖔𑖞𑖛𑖟 • DUNIA • VERDEN • VÄRLDEN •
 𐌆𐌆𐌆𐌆 • O MUNDO • MAAILMA • ΟΛΟΣ Ο
 ΣΜΟΣ • DE WERELD • DÜNYA • 𐌔𐌕𐌖𐌗𐌘𐌙𐌚𐌛𐌜𐌝𐌞𐌟𐌠𐌡𐌢𐌣𐌤𐌥𐌦𐌧𐌨𐌩𐌪𐌫𐌬𐌭𐌮𐌯𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽𐌾𐌿
 ЕСЬ МИР • THE WORLD • LE MONDE • DIE WELT
 MUNDO • 全世界 • IL MONDO • ŚWIAT • SVĚT •
 NIVERSUL • VILÁG • СВЕТ • СВЯТ • BOTA
 𐤀𐤍𐤅𐤃𐤁 • БУХ ДЭЛХИЙ • TOÀN THẾ GIỚI •
 𑖀𑖞𑖜𑖟 • 𑖔𑖞𑖛𑖟 • DUNIA • VERDEN • VÄRLDEN •
 𐌆𐌆𐌆𐌆 • O MUNDO • MAAILMA • ΟΛΟΣ Ο
 ΣΜΟΣ • DE WERELD • DÜNYA • 𐌔𐌕𐌖𐌗𐌘𐌙𐌚𐌛𐌜𐌝𐌞𐌟𐌠𐌡𐌢𐌣𐌤𐌥𐌦𐌧𐌨𐌩𐌪𐌫𐌬𐌭𐌮𐌯𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽𐌾𐌿

N10

1964